

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI

O‘ZBEKISTON DAVLAT SAN‘AT VA MADANIYAT INSTITUTI

TILLAR VA ADABIYOT KAFEDRASI

“O‘ZBEK TILINING AMALIY GRAMMATIKASI”

fanidan o‘quv-uslubiy majmua

Bilim sohasi:	100 000 - Gumanitar va san‘at 200 000- Ijtimoiy soha, iqtisod va huquq 500 000 - Sog‘liqni saqlash va ijtimoiy ta‘minot 600 000 – Xizmatlar sohasi
Ta‘lim sohasi:	110 000- Pedagogika 520 000- Ijtimoiy ta‘minot 610 000 - Xizmat ko‘rsatish sohasi 220 000 - Jurnalistika va axborot
Ta‘lim yo‘nalishi:	5111000 - Kasb ta‘limi (yo‘nalishlarbo‘yicha) 5150200 - San‘atshunoslik (turlari bo‘yicha) 5150300 - Aktyorlik san‘ati(turlari bo‘yicha) 5150400 - Rejissyorlik (turlari bo‘yicha) 5151400 - Texnogen san‘ati (turlari bo‘yicha) 5151500 – Kinoteleoperatorlik 5151600 - Xalq ijodiyoti (turlari bo‘yicha) 5151700- Madaniyat va san‘at muassasalarini tashkil etish va boshqarish 5520100 - Ijtimoiy ish (ijtimoiy ta‘minot tizimi bo‘yicha) 5610400 - Ijtimoiy-madaniy faoliyat

Toshkent – 2018

O‘quv-uslubiy majmua O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining 20__ yil “____” _____ dagi _____-son buyrug‘i bilan tasdiqlangan fanning namunaviy dasturi asosida ishlab chiqilgan.

Tuzuvchi:

Yuldashev M.M. – “Tillar va adabiyot” kafedrası dotsenti, f.f.d.

Taqrizchilar:

Ismoilov H. – “Tillar va adabiyot” kafedrası dotsenti, f.f.d.

Saparniyozova M. – Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU dotsenti, f.f.n.

Fanning o‘quv uslubiy majmuasi O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti kengashining 20__ yildagi ____ - son majlisida ko‘rib chiqilgan va tasdiqlangan.

1-DARS: “O‘ZBEK TILI AMALIY GRAMMATIKASI” FANINING

MAQSAD VA VAZIFALARI

“O‘zbek tili amaliy grammatikasi” fani quyidagi masalalarni qamrab oladi: 1. Hozirgi o‘zbek adabiy tili, til sathlari va qonuniyatlari, adabiy merosimizni chuqur o‘rgatish asosida tilimizning boy imkoniyatlarini yoshlar ongiga singdirish. 2. Tildan to‘g‘ri va oqilona foydalanishga o‘rgatish. 3. Yoshlarni mustaqil fikr, keng tafakkur va erkin mushohada egasi qilib tarbiyalash. 4. Ularni muttasil kitob mutolaasiga odatlantirish, badiiy asarlar o‘qishga qiziqtirish, shu asosda ularning so‘z boyligini oshirish. 5. Talabalarning og‘zaki va yozma nutqini o‘stirish, ifoda imkoniyatlarini kengaytirish va savodxonlik darajasini oshirish. 6. Muloqot madaniyati va nutq tadbirkorligini tarkib toptirish va rivojlantirish. 7. Darsda qo‘yilgan muammolar yechimini izlashga o‘rgatish.

“O‘zbek tili amaliy grammatikasi” fani ta’lim muassasasida o‘zbek tili o‘qitishning bosh maqsadini ro‘yobga chiqarishni tilning jamiyatda tutgan o‘rni, bajaradigan vazifasini talabalar ongiga singdirishdan boshlaydi. Fikr faqat til yordamida ro‘yobga chiqadi. Shuning uchun ham har bir kishi undan foydalanishni bilishi va avvalo uning o‘zini to‘la-to‘kis o‘rganib olishga harakat qilishi zarur. Tilni o‘rganish bu faqat uning grammatik qurilishini bilish, tushuncha, ta’rif va qoidalarini o‘zlashtirib olish emas, balki ona tilining boy imkoniyatlaridan foydalanib, fikrni og‘zaki va yozma shakllarda to‘g‘ri, ravon ifodalash malakalarini egallashdan iboratdir. “O‘zbek tili amaliy grammatikasi” fani talabaga ona tilining grammatik qonuniyatlarini o‘rgatish bilan birga, tilning serqirra imkoniyatlaridan nutqda foydalanish me’yorlarini ham o‘rgatadi.

Mazkur fanni o‘zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan vazifalar doirasida bakalavr talaba hozirgi o‘zbek tili qonun-qoidalarini, fonetika va orfoepiya, grafika va orfografiya, so‘z ma’nosi, til lug‘at tarkibi taraqqiyoti, frazeologiya, til lug‘atining funksional-uslubiy toifalanishi, leksikografiya, so‘z yasalishi, morfologiya, so‘zlarning turkumlarga bo‘linishi, ot, sifat fe’l, ravish, yordamchi so‘z turkumlari, ularning matnda qo‘llanishi, sintaksis bo‘limi, gap: sodda gap, qo‘shma gap, murakkablashgan gap, ularning lug‘aviy-grammatik tabiati, qo‘llanish o‘rinlari va uslubiy xususiyatlari haqida chuqurroq **bilimga** ega bo‘lishi; hozirgi o‘zbek tili va uslubiyatining umumiy muammolari, tushunchalari, ayniqsa, funksional uslublar va uslubiy normalarga oid nazariy bilimni atroflicha o‘rganishi; til birliklaridan to‘g‘ri foydalanib, fikr ifodalay olishi; adabiy til normalari, ularning funksional uslublardagi o‘rni, nutq madaniyati nazariy asoslarini egallash kabi bilim, **malaka va ko‘nikmalarga** ega bo‘lishi kerak.

Yuqoridagilar asosida “O‘zbek tili amaliy grammatikasi” kursni o‘zlashtirish jarayonida talaba: Fanining maqsad va vazifalari, O‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, Umumxalq o‘zbek tili va shevalari, O‘zbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichlari, Hozirgi o‘zbek adabiy tili va uning bo‘limlari, Fonetika. O‘zbek tilining tovush tizimi, To‘g‘ri talaffuz (orfoepik) me’yorlari, Unli, undosh fonemalar va ularning tasnifi, Tovush o‘zgarishlari, Urg‘u va bo‘g‘in haqida ma’lumot, Grammatika haqida ma’lumot, So‘z tukumlari tasnifi, So‘zning lug‘aviy

ma'nosi, Sintaksis, Gap turlari, Qo'shma gaplar, O'zbek yozuvlari tarixidan, Orfografiya, Orfografik tamoyillar, "Imlo" to'g'risidagi qonun, undagi ayrim o'zgarishlar, O'zlashma so'zlar imlosi, Joy nomlari va ularning imlosi, Yordamchi so'z turkumlari imlosi, Kishi ismlari – milliy-madaniy boylik sifatida, Uslubiy me'yor haqida tushuncha, Rasmiy ish qog'ozlarining o'ziga xos xususiyatlari, Leksikologiya haqida ma'lumot, So'z va ma'no, So'z ma'nosining ko'chish usullari, So'zlarning shakl va ma'nolariga ko'ra turlari, Turg'un iboralar, Maqol, matal va hikmatli so'zlar – nutqimiz ko'rki, Leksikografiya haqida tushuncha, O'zbek lug'atlari haqida ma'lumot, Lug'at boyish yo'llari, O'z qatlam va o'zlashma qatlam, So'z va uning etimologiyasi, San'at va madaniyatga oid terminlarning izohi to'g'risida yetarli darajada bilim va malakaga ega bo'lishi, ulardan **foydalana olishi** hamda **amaliyotda qo'llash ko'nikmasiga** ega bo'lishi zarur

2-DARS: FONETIKA

Tilshunoslikning nutq tovushlarini o'rganadigan bo'limi *fonetika* deyiladi. Fonetika (grekcha *phone* «tovush» demakdir) nutq tovushlarining paydo bo'lishini, ularning turlarini, tasnifini, nutq jarayonidagi turli o'zgarishlarni o'rganadi. Nutqiy jarayon bilan bevosita bog'liq bo'lgan bo'g'in, urg'u, ohang kabi hodisalarni, shuningdek adabiy tilning talaffuz me'yorlarini o'rganish ham fonetikaning vazifasiga kiradi.

Unli fonemalar tasnifi

Hozirgi o'zbek adabiy tilida unli fonemalar 6 ta: i, e, a, o, u, o'.

Unli fonemalar quyidagicha tasnif qilinadi: **1.** Tilning oldinga va orqaga tomon xarakati, ya'ni tilning gorizontalar harakatiga ko'ra. Bunga ko'ra unililar 2 ga bo'linadi: **1)** til oldi unililari: **i, e, a;** **2)** til orqa unililari: **u, o', o.**

Til oldi unililari old qator unililar deb ham yuritiladi. Ularni hosil qilishda til tishlarga tiraladi. Til orqa unililari orqa qator unililar deb ham yuritiladi. Ularni hosil qilishda til bir oz orqaga tortiladi.

2. Tilning yuqoriga, tanglay tomon ko'tarilish darajasi, ya'ni tilning vertikal harakatiga ko'ra. Bunga ko'ra unililar 3 ga bo'linadi: **1)** yuqori (tor) unililar: **i, u;** **2)** o'rta (o'rta keng) unililar: **e, o';** **3)** quyi (keng) unililar: **a, o.**

Yuqori (tor) unililarni hosil qilishda til yuqoriga ko'tariladi, havo yo'li esa ancha torayadi; o'rta (o'rta keng) unililarni hosil qilishda til bilan tanglay oralig'i o'rtacha bo'ladi; quyi (keng) unililarni hosil qilishda esa til bilan tanglay oralig'i ancha keng bo'ladi.

3. Lablarning ishtirokiga ko'ra. Bunga ko'ra unililar 2 ga bo'linadi: **1)** lablangan unililar: **u, o', o;** **2)** lablanmagan unililar: **i, e, a.**

Lablangan unililarni aytilishida lablar doira shakliga kirib, bir oz oldinga cho'ziladi. Lablanmagan unililarning aytilishida lablar oldinga cho'zilmaydi.

Unli fonemalar tasnifi jadvali

Tilning vertikal harakatiga ko'ra	Tilning gorizontalar harakati va lablarning ishtirokiga ko'ra	
	Old qator lablanmagan	Orqa qator lablangan
Yuqori (tor) unililar	i	u
O'rta(o'rta keng) unililar	e	o'
Quyi (keng) unililar	a	o

Mashq. So'zlar tarkibidagi unli fonemalarni unililarning tasnifi asosidagi quyida berilgan sxemaga joylang.

Xalqqa ayting: men aslo o'lganim yo'q,
Yov qo'liga taslim ham bo'lganim yo'q:
Men elimning yuragida yashayman.
Erk deganning tilagida yashayman! (H. Olimjon)

Tilning gorizontal harakatiga ko'ra		Tilning vertikal harakatiga ko'ra			Lablarning ishtirokiga ko'ra	
Old qator	Orqa qator	Yuqori(tor)	O'rta (o'rta keng)	qo'yi (keng)	Lablangan	Lablanmagan

Undosh fonemalar tasnifi

Hozirgi o'zbek adabiy tilida undosh fonemalar 25 ta. Ular quyidagilar: *b, v, g, d, z, j, dj, y, k, l, m, n, p, r, s, t, f, x, ts, ch, sh, q, g', h, ng*. Rus tilidan o'zlashgan vulkanizatsiya, glitserin, dislokatsiya, konstitutsiya kabi so'zlar tarkibida kelgan ts undoshi ham o'zbek tilining undoshlari sirasiga kiritib kelinmoqda.

Undosh fonemalar quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Artikulatsiya (hosil bo'lish) o'rniga ko'ra.
2. Artikulatsiya (hosil bo'lish) usuliga ko'ra.
3. Un paychalarining ishtirokiga ko'ra.
4. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra.

Artikulatsiya o'rniga ko'ra undosh fonemalar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Lab undoshlari:

- 1) lab-lab undoshlari: *b, p, m, v⁰*; 2) lab-tish undoshlari: *f, v*

2. Til undoshlari:

- 1) til oldi undoshlari: *d, t, z, s, sh, j, dj, ch, n, l, r, ts*.
 2) til o'rta undoshi: *y*;
 3) til orqa undoshlari: a) sayoz til orqa undoshlari: *g, k, ng*; b) chuqur til orqa undoshlari: *q, g', x*

3. Bo'g'iz undoshi: *h*.

Artikulatsiya usuliga ko'ra undosh fonemalar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Portlovchi undoshlar: *b, g, d, k, p, t*.
2. Qorishiq portlovchilar: *ch, dj, ts*.
3. Sirg'aluvchi undoshlar: *v, j, z, y, l, s, f, x, sh, g', h*.
4. Portlovchi-sirg'aluvchilar (burun tovushlari): *m, n, ng*.
5. Titroq tovush: *r*.

Un paychalarining ishtirokiga ko'ra undoshlar 2 xil: jarangli undoshlar va jarangsiz undoshlar. O'zbek tilida jarangli undoshlarning ko'pi jarangsiz juftlariga ega.

Jarangli undoshlar	b	v	g	d	j	dj	z	y	l	m	n	ng	r	g'	-	-
Jarangsiz undoshlar	p	f	k	t	sh	ch	s	-	-	-	-	-	-	x	ts	q

Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra undosh fonemalar quyidagi turlarga bo'linadi:

1.Sonorlar: *n, m, ng, l, r, y.*

2.Shovqinlilar: *b, v, g, d, j, dj, z, k, p, s, t, f, x, ts, ch, sh, q, g', h.*

So‘z tarkibidagi tovush o‘zgarishlari

So‘z tarkibidagi turli o‘zgarishlar asosan tovushlarning bir-biriga ta’siri natijasida ro‘y beradi. Shuningdek, tovushlar so‘zning bosh qismida yoki oxirida, urg‘uli bo‘g‘inida yoki urg‘usiz bo‘g‘inida kelishiga ko‘ra ham turli o‘zgarishlarga uchraydi. Bunday o‘zgarishlar kombinator va pozitsion tovush o‘zgarishlari deyiladi. Tovush o‘zgarishlarining quyidagi turlari mavjud:

1. **Assimilatsiya** so‘z tarkibida yonma-yon kelgan tovushlarning bir-biriga ta’siri natijasida o‘zaro moslashuvdir. Assimilatsiyaning 2 turi mavjud: 1) **progressiv assimilatsiya**. Bunda so‘z tarkibidagi oldingi tovush keyingi tovushni o‘ziga moslab oladi: *otdan > ottan, ketdi > ketti, yurak+ga > yurakka, qishloq+ga > qishloqqa* kabi; 2) **regressiv assimilatsiya**. Bunda so‘z tarkibida keyingi tovush oldingi tovushni o‘ziga moslab oladi: *birla > billa, tuzsiz > tussiz, atlas > allas* kabi. Assimilatsiyaning yana to‘liq va to‘liqsiz turlari mavjud. To‘liq assimilatsiyada tovushlar bir-biriga aynan o‘xshash bo‘lib qoladi: *terakga > terakka, tuzsin > tussin* kabi. To‘liqsiz assimilatsiyada tovushlar bir-biriga qisman moslashadi: *oqshom > oxshom, shanba > shamba* kabi.

2. **Dissimilatsiya** so‘z tarkibida kelgan o‘xshash yoki qisman o‘xshash tovushlarning noo‘xshash bo‘lib qolishidir. Dissimilatsiyaning ham 2 turi mavjud: 1) **progressiv dissimilatsiya**. Bunda ikkita o‘xshash tovushning keyingisi noo‘xshash bo‘lib qoladi: *birorta > bironta, zarar > zaral* kabi; 2) **regressiv dissimilatsiya**. Bunda ikkita o‘xshash tovushning oldingisi noo‘xshash bo‘lib qoladi: *uchta > ushta, maqtanmoq > maxtanmoq* kabi.

3. **Metateza** so‘z tarkibida kelgan ikki undoshning o‘rin almashuvdir: *ahvol > avhol, tuproq > turpoq, hiringlamoq > hingirlamoq* kabi.

4. **Tovush almashishi**. So‘zga qo‘shimcha qo‘shilishi bilan uning tarkibida kelgan unli tovushning ham undosh tovushning ham almashishi uchraydi:

1) **unlilarning almashishi**: **o-a**: son-sana, ong-angla, ot-atamoq; **a-o**: *tara-taroq, sayla-saylov, qayna-qaynoq*; **i-u**: *quri-quruq, sovi-sovuq, o‘qi-o‘quv*;

2) **undoshlarning almashishi**: **q-g**: o‘roq-o‘rog‘i, qishloq-qishlog‘i, bo‘taloq-bo‘talog‘i; **k-g**: *yurak-yuragi, ellik-elliginchi, bilak-bilagim*; **g-k**: *barg-barkka, tug-tukkan, eg-ekkan*; **g-q**: *bog‘-boqqa, tog‘-toqqa, yig‘-yiqqa* kabi.

5. **Tovush tushishi**. So‘zga turli qo‘shimchalar qo‘shilishi natijasida uning tarkibidagi biror unli yoki undosh tovushning tushib qolishi bilan bog‘liq o‘zgarish sodir bo‘ladi:

1) **unlilarning tushishi**: **i** tushadi: *og‘iz-og‘zi, bag‘ir-bag‘ri*; **a** tushadi: *zahar-zahri, shahar-shahri*; **u** tushadi: *burun-burni*;

2) **undoshlarning tushishi**: **n** tushadi: *men-mening, sen-sening*; **r** tushadi: *qars-qurs – qasir-qusir*; **t** tushadi: *past-pasay, sust-susay*.

6. **Tovush orttirilishi**. Bu hodisa asosan o‘zlashma so‘zlarning talaffuzida uchraydi: *rus-o‘ris, shkaf-ishkof, stakan-istakon, traktor-tiraktor, otpusk-otpuska, kiosk-kioska* kabi.

Mashq. Quyida berilgan soʻzlarning shakllanishida qanday tovush oʻzgarishlari sodir boʻlganligini aniqlang.

Ayrim, boʻyni, buyrugʻi, kuragi, ata, bilagi, oʻgʻli, sargʻaymoq, qaynoq, oʻrnatmoq, chanqoqni, susaymoq, chanqogʻi, oʻyna, sening, mening, yamoq, yigʻloq, maqtov, etigi, saylov, qishloq, uchala, ikkala, shahri, boʻyoq, yiqqan, oʻquv, yasha, yashna, oʻlchov, pasaymoq, boqqa, tekkan, sochigʻi, sovuq.

Mashq. Quyidagi soʻzlarning talaffuzida qanday tovush oʻzgarishlari sodir boʻlganligini aniqlang. Soʻzlarning yozilishi va talaffuzini qiyoslang.

Uchta>ushta, uch soʻm>ussoʻm, besh soʻm>bessum, yuzsiz>yussiz, quchdi>qushdi, etdi>etti, ishsiz>issiz, oshni>oshshi, ishni>ishshi, yuzni>yuzzi, qorni>qorri, oʻtda>oʻtta, past>pas, goʻsht>goʻsh, xursand>xursan, Samarqand>Samarqan, dard>dart, baland>balant, band>bant, boʻlsa>boʻsa, kelsa>kesa, boʻlgan>boʻgan, kelgan>kegan, qolgan>qogan, maqtov>maxtov, taqsimot>taxsimot, maqsad>maxsad, shanba>shamba, shaftoli>shaptoli, maqbara>maxbara, taqsir>taxsir, tanbur>tambur, sunbul>sumbul, tuproq>turpoq.

3-DARS: TOʻGʻRI TALAFFUZ (ORFOEPIYA) MEʼYORLARI

Orfoepiya adabiy tilning talaffuz meʼyorlarini belgilab beradigan fan boʻlib, grekcha orfos – «toʻgʻri», epos – «nutq» degan maʼnolarni anglatadi.

Adabiy talaffuz meʼyorlari ikkita muhim omil asosida yuzaga keladi. Birinchisi orfografiya, ikkinchisi ogʻzaki nutqning turli koʻrinishlari hamda turli xil sheva talaffuzlaridir. Adabiy talaffuzning shakllanishida asosiy omil orfografiya sanaladi. Lekin koʻpgina oʻrinlarda talaffuz orfografiya bilan mos kelmaydi.

Qiyoslang:

<i>Yozilishi</i>	<i>talaffuz</i>
Kitob	kitop
Oftob	oftop
Maktab	maktap
Izsiz	issiz
Uchta	ushta
Uch soʻm	ussoʻm
Besh soʻm	bessoʻm
Xursand	xursan
Samarqand	Samarqan
Boʻlsa	boʻsa
Kelsa	kesa

Keltirilgan soʻzlarning talaffuzi adabiy talaffuz meʼyoridan chekinish hisoblanadi. Bu shuni koʻrsatadiki, orfoepik meʼyorlar xalq jonli tili faktlari asosida ham yaratiladi.

Orfoepiyaning qonun-qoidalari asosida milliy tilning yagona talaffuz mezonini yuzaga keladi, nutq madaniyati shakllanadi. Bu mezon adabiy til doirasida unli va

undosh tovushlarning talaffuzi, soʻz va soʻz qismlarining talaffuzi, shuningdek, soʻz birikmalarining talaffuzini belgilash asosida amalga oshiriladi.

Unli tovushlar orfoepiyasi

I unlisi: 1) yopiq boʻgʻinda, xususan, jarangsiz tovushlar orasida, shuningdek, *t,s,r,l,z,n* tovushlari oldida kuchsizlanib, qisqa talaffuz qilinadi.: *qish, tish, qir, qil, qin, bil, sir* kabi; 2) chuqur til orqa *q,gʻ,x* undoshlari bilan kelganda qisqa, qattiq talaffuz qilinadi: *qirq, gʻisht, qir, xil* kabi; 3) sayoz til orqa *k,g* hamda boʻgʻiz undoshi bilan kelganda esa qisqa, yumshoq talaffuz qilinadi: *kindik, gijda gij-gij, hil-hil, hikmat, his* kabi; 4) baʼzi oʻzlashgan arab-forscha soʻzlarda, shuningdek, rus tilidan oʻzlashgan soʻzlarning urgʻuli boʻgʻinlarida *i* unlisi choʻziqroq talaffuz qilinadi: *muhim, muhit, din, tanqid, targʻib, lirika, tir* kabi; 5) ikki undosh orasida kelganda *i* unlisi baʼzi egalik qoʻshimchalarining qoʻshilishi natijasida talaffuzda tushib qoladi: *ogʻiz-ogʻzi, koʻngil-koʻngli, qorin-qorni* kabi; 6) *i* unlisi bilan tugagan soʻzlarga *v* qoʻshilganda *i* tovushi *u* tarzida talaffuz qilinadi: *tashi-tashuv, qashi-qashuv* kabi.

U unlisi: 1) jarangsiz undoshlar orasida juda tor va bilinar-bilinmas talaffuz qilinadi: *tuxum, pushti, pushaymon, puchuq* kabi; 2) soʻzning ochiq boʻgʻinlarida kengroq, *oʻ* va *u* oraligʻidagi tovush singari biroz ochiqroq talaffuz qilinadi: *butun, tutun, buzuq, quduq* kabi; 3) *k,g,y* undoshlaridan keyin ingichka, old qator unli tarzida, *q,gʻ,x* undoshlaridan keyin esa yoʻgʻon, orqa qator unli tarzida talaffuz qilinadi.

Qiyoslang: *kul, qoʻl, kunduz, qunduz, turgʻun, norgʻul* kabi.

Oʻ unlisi: 1) sayoz til orqa *k,g*, boʻgʻiz undoshi *h* hamda *y,ch,j* undoshlari bilan yonma-yon kelganda yumshoq talaffuz qilinadi: *koʻngil, koʻklam, goʻsht, koʻl, goʻsha, yoʻlak, yoʻrgak, hoʻkiz, choʻkma, joʻja* kabi; 2) chuqur til orqa *q,gʻ,x* undoshlari bilan yonma-yon kelganda qattiq talaffuz qilinadi: *qoʻl, qoʻllanma, gʻoʻra, qoʻshma, gʻoʻr, xoʻr, qoʻr* kabi; 3) quyidagi oʻzlashma soʻzlarda choʻziqroq talaffuz qilinadi: *moʻjiza, moʻtadil, moʻtabar, shoʻla, moʻjaz* kabi.

E unlisi: 1) soʻz yoki boʻgʻin boshida kengroq, soʻz oʻrtasida, undosh tovushlar orasida torroq talaffuz qilinadi: *el, er, ellik, ehtimol, kel, kech, men, sen* kabi; 2) oldingi undosh bilan ochiq boʻgʻin hosil qilganda kengroq talaffuz qilinadi: *kecha, tesha, bedana, semiz, terim* kabi.

A unlisi: 1) sayoz til orqa *k,g* undoshlari bilan yonma-yon kelganda yumshoq talaffuz qilinadi: *kaklik, kalava, kam, gaz, gal, gap* kabi; 2) chuqur til orqa *q,gʻ,x* undoshlari bilan yonma-yon kelganda qattiq talaffuz qilinadi: *qavat, qavs, qaymoq, qanot, gʻayrat, gʻalaba, gʻamxoʻr, xabar, xalq, xarita* kabi.

O unlisi: 1) sayoz til orqa *k,g* undoshlari bilan yonma-yon kelganda yumshoq; chuqur til orqa *q,gʻ,x* undoshlari bilan yonma-yon kelganda qattiq talaffuz qilinadi.

Qiyoslang: *komil, sokin, begona, ogoh, kotib, qosh, naqqosh, gʻoya, gʻoz, gʻor, xolis, xom, xona, xola* kabi.

Mashq. Matni oʻqing. Unlilarning talaffuziga eʼtibor bering. Ularning tor-keng, choʻziq-qisqa, qattiq-yumshoq talaffuz qilinish sabablarini izohlang.

Kun botay deb qolgan, «Qorovultepa»ning ko‘lankasi pastdagi soyni tamom egallagan, faqat olisdagi kapalar, o‘ng qo‘ldagi hali o‘roq tegmagan qizg‘ish bug‘doy dengizi ipakday mayin tovlanib yotipdi...

Qo‘chqor ko‘rinmaydi, Mashrab esa Akmalidan biroz nariroqda, qizlarga yordamlashish uchun bo‘lsa kerak, ancha joyni egallab, qo‘li qo‘liga tegmay o‘ryapti.

Yigitlar, Komilning iltimosi bilan o‘roqqa o‘tgan kunlari Mashrab ancha zahmat chekkan edi. Ilgari o‘roq o‘rib ko‘rmagan odam, sira qo‘li kelishmas, bug‘doyni yaxshi qamrayolmas, bug‘doyga qo‘shilib yantoq va to‘ng‘iztarok ilinar, qo‘li bir lahzada qop-qora qon bo‘lardi. Mana endi Qo‘chqor bilan Akmalidan qolishmaydigan, hatto qizlarning o‘rtasiga tushib yordamlashadigan bo‘lib qoldi.

Akmal bir jilmayib, yana o‘roqqa kirishdi. O‘zi qayrab o‘tkirib olgan o‘roq uning qo‘lida xuddi sartaroshning ustarasiday o‘ynaydi. U g‘ir-g‘ir shabadaga ko‘ksini tutib, doim anqib turadigan issiq non hidini to‘yib-to‘yib hidlarkan, butun vujudi yayrab ketadi, go‘yo og‘ir qo‘l mehnati emas, kishiga ilhom baxsh etadigan bir ish qilayotganday zavq oladi. (O.Yoqubov)

Ayrim undosh tovushlar orfoepiyasi

Undosh tovushlarning talaffuzdagi o‘zgarishlari, asosan, yonidagi tovushlarga bog‘liq bo‘ladi. Tovushlarning o‘zaro bir-biriga ta‘siri natijasida kombinator variantlar yuzaga keladi. Shuningdek, pozitsion o‘zgarishlar natijasida ham tovushlarning talaffuzidagi o‘zgarishlar yuz beradi. Jumladan: 1) jarangli *b, d* undoshlari so‘z oxirida jarangsiz *p, t* tarzida talaffuz etiladi: *kitob-kitop, javob-javop, maktab-maktap, olib-olip, obod-obot, ozod-ozot, avlod-avlot* kabi; 2) *b, d* undoshlari jarangsiz undoshlar bilan yonma-yon kelganda *p, t* tarzida talaffuz qilinadi: *ibtidoiy-iptidoiy, ketdi-ketti, aytdi-aytti* kabi; 3) so‘z oxirida yoki o‘rtasida unli tovushdan keyin kelgan *v* undoshi *f* yoki *p* tarzida talaffuz etiladi: *aktiv-aktif yoki aktip, Avtor-aptir yoki aftir, avtomobil-aftamabil yoki aptamabil, Sobirov-Sobiruf yoki Sobirup* kabi; 4) *j, z* undoshlari *sh, s* tarzida talaffuz etiladi: *ijtimoiy-ishtimoiy, mazkur-maskur* kabi; 5) jarangsiz *f* undoshi *p* tarzida talaffuz etiladi. Ma‘lumki, turkiy tillarda *f* undoshi bo‘lmagan. Shu sababli arab, fors va rus tillaridan o‘zlashgan so‘zlar tarkibida kelgan *f* undoshi *p* tarzida talaffuz etiladi: *Fan-pan, faqat-paqat, fosh-posh, kulfat-kulpat, Orif-Orip, faner-paner, ferma-perma, fabrika-pabrika* kabi; 6) *z* undoshi bilan tugagan so‘zlarga *s* yoki *ch* bilan boshlanuvchi qo‘shimchalar qo‘shilganda, *z* tovushi *s* yoki *ch* tarzida talaffuz etiladi: *yozsa-yossa, kezsa-kessa, qizcha-qichcha, izchil-ichchil, bo‘zchi-bo‘chchi* kabi; 7) *ch* undoshi *sh* tarzida talaffuz etiladi: *uchta-ushta, pochta-poshta, ko‘chdi-ko‘shdi, qochdi-qoshti* kabi; 8) so‘z oxirida kelgan *k* va *q* undoshlari *g* va *g‘* kabi talaffuz etiladi: *kurak-kurag, chelak-chalag, kerak-kerag, yutuq-yutug‘, chiroq-chirog‘, pichoq-pichog‘* kabi.

Boshqa tillardan o‘zlashgan so‘zlarning talaffuzi

Boshqa tillardan o‘zlashgan so‘zlarning talaffuzi ham o‘ziga xos bo‘ladi. O‘zlashgan ayrim so‘zlarning talaffuzidagi o‘ziga xoslikni quyidagi holatlarda ko‘rish mumkin:

1. Arab tilidan o‘zlashgan *Ra‘no, ma‘no, da‘vo, e‘lon, ba‘zan, ma‘muriyat, ma‘mur* kabi so‘zlarning birinchi bo‘g‘inidagi unli cho‘ziqroq talaffuz qilinadi. Bu

arab tiliga xos xususiyat hisoblanadi. Bunday cho‘ziqlikning yo‘qolishi ayrim holatlarda boshqa so‘zning talaffuzini yuzaga chiqaradi.

Qiyoslang: *da’vo-davo, ta’na-tana* kabi.

2. Rus tili orqali o‘zlashgan ayrim so‘zlarning tarkibidagi lab-tish *v* undoshi jarangsiz *f* tarzida talaffuz qilinadi: *aktiv-aktiv, passiv-passiv, ustav-ustaf, avtomat-aftomat, avtomobil-aftomobil* kabi.

3. Urg‘u talaffuz me‘yorini belgilab beruvchi asosiy hodisadir. Shuning uchun o‘zlashgan so‘zlarning urg‘ulanishiga alohida e‘tibor berish kerak. Ba‘zi holatlarda rus tilidan o‘zlashgan ayrim so‘zlardagi urg‘uning o‘zgarib qolishi talaffuz me‘yoriga ham ta’sir etadi.

Qiyoslang: *rezinka-rezinka, rediska-rediska* kabi.

Mashq. Quyida o‘zlashgan so‘zlarni orfoepik qoidalarga rioya qilgan holda talaffuz qiling. So‘zlarning urg‘ulanishiga e‘tibor bering.

Abonement, aviatsiya, akkreditatsiya, aktyor, aksiz, aksioner, aksiya, aeroport, apparat, zaryad, doktor, tonna, konstitutsiya, demokratiya, professor, laboratoriya, rektor, traktor, televizor, lift, sirk, vistavka, prezidium, muzika, reduksiya, byudjet, dirijor, suflor, etud, bulletin, salut, sujet, arxitektor.

4-DARS: TO‘G‘RI YOZUV (ORFOGRAFIYA) ME‘YORLARI

Adabiy nutqning og‘zaki va yozma shakllari mavjud bo‘lib, ular ma‘lum qonun-qoidalar asosida rivojlanadi. Nutqning og‘zaki shaklida talaffuz me‘yorlariga (orfoepiyaga) amal qilinsa, yozma shaklda esa imloviy me‘yorlarga (orfografiyaga) amal qilinadi.

Orfografiya grekcha **orphos** va **grapo** so‘zlaridan tarkib topgan bo‘lib, «to‘g‘ri yozaman» degan ma‘noni bildiradi.

Orfografiya adabiy tilning yozma shakliga tegishli bo‘lib, so‘zlarni to‘g‘ri yozish, so‘zlarning o‘zak va negizlarini, qo‘shimchalarini, qo‘shma so‘zlarning qo‘shilib yoki ajratib yozilishini, qisqartma so‘zlarning yozilishini, bosh harflarning yozilishini, bo‘g‘in ko‘chirilishini adabiy talaffuz me‘yoriga moslab, qoidalashtirib beradigan fandır. Adabiy tilning yozma shaklini ma‘lum qonun qoidalar asosida turg‘un holatda ushlab turadigan orfografiyaning qo‘yidagi prinsiplari mavjud: fonetik prinsip, fonematik prinsip, morfologik prinsip, tarixiy an’anaviy prinsip, etimologik yoki grafik prinsip.

Fonetik prinsip. Bu prinsipga ko‘ra so‘z yoki uning tarkibiy qismlari qanday talaffuz qilinsa, shunday yoziladi: 1) *ko’k+ga>ko’kka, tok+ga>tokka, qishloq+ga>qishloqqa* kabi; 2) *og’iz+im>og’zim, o’g’il+im>o’g’lim, burun+i>burni* kabi; 3) *yosh+a>yasha, son+a>sana, ong+la>angla* kabi; 4) *so’ra+q>so’roq, qishla+v>qishlov, sayla+v>saylov* kabi; 5) *ikki+ov>ikkov, etti+ov>ettov* kabi; 6) *qot+iq>qattiq, achi+iq>achchiq, isi+iq>issiq* kabi; 7) *ulug’+ay>ulg’ay, sariq+a>sarg’ay* kabi.

Fonematik prinsip. Bu prinsipga ko‘ra harflar so‘z tarkibidagi tovushlar talaffuziga emas, balki fonemalarga moslab yoziladi, ya’ni yozuvda so‘z tarkibidagi fonemaning talaffuzi emas, asli hisobga olinadi: *obod>obot, ozod>ozot, mazkur>maskur, fan>pan, fasl>pasl, fabrika>pabrika, harf>harp* kabi.

Morfologik prinsip. Bu prinsipga ko‘ra so‘z va uning qismlari qanday talaffuz qilinishidan qat’i nazar asliga ko‘ra yoziladi: *ayt+di>aytti, ket+di>ketti, borib+di>boripti, chop+di>chopti, ish+ga>ishka, ket+gan>ketkan, ket+guncha>ketkuncha, zavod+dan>zavottan, ko‘p+dan>ko‘ptan* kabi.

Tarixiy–an’anaviy prinsip. Bu prinsipga ko‘ra so‘z va uning qismlari tarixda qanday yozib kelingan bo‘lsa, hozir ham shunday yoziladi. So‘zlarning tarixiy an’anaviy printsipda yozilishidan ko‘proq uslubiy maqsadlarda foydalaniladi: *kelgin//kelgil, kelar//kelur, kelarmi//kelarmu, u//ul, bilan//ila* kabi.

Etimologik yoki grafik prinsip. Bu prinsipga ko‘ra o‘zlashma so‘zlar qaysi xalqning tilidan yoki grafiksidan olingan bo‘lsa, o‘sha qadimgi etimologik yoki grafik holatni saqlagan holda yoziladi: *ma‘no, she‘r, a‘lo, muammo, mojaro, fabrika, aeroport, stansiya, telegramma, fotoelement* kabi.

Mashq. Matnni o‘qing. Ajratib ko‘rsatilgan. so‘zlarning orfografiyaning qaysi prinsipiga ko‘ra yozilganligini tushuntirib bering.

- Janob ustod, - **murojaat etdi** Behzod. Sherning **bo‘ynidan** zanjirlar uzildimi? Navoiy “yalt” etib qaradi. Keyin kulimsirab dedi: - Haydar **aytdimi** sizga? U yigitning **ko‘ngli** g‘oyat beg‘ubordir.

- Haydar **ishontirdiki**, - dedi Behzod, - u yolg‘iz menga so‘zlangan. Men u rasmni **ko‘rmoqqa mushtoqmen**. Qachon **ko‘rsatursiz**?

- Meniki bamisoli bolalarning chizmakashligidek bir narsa... – dedi Navoiy qo‘lini silkib.

- Zanjirband sher o‘z asoratchilariga qarshi yana ham **qo‘rqinchliroq bo‘lur**, - dedi sekingina Behzod, - Sherning **bo‘yni** zanjirga **itoat** qilsa ham, **yuragi** aslo **bo‘ysunmas**, afsuski, bu oddiy haqiqatni idrok etmaydilar... (Oybek).

Mashq. Berilgan so‘zlarni lotin yozuviga asoslangan yangi o‘zbek alifbosida ko‘chirib yozing. **Е, ё, ю, я** harflarining yangi alifboda yozilishiga e‘tibor bering.

Абонент, авлиё, агглютинация, амалиёт, археолог, ашёвий, аямо³, баён, ба²оят, беайб, беэга, беэтибор, бояги, брильянт, брокер, бюджет, бюро, бюст, гиём, губерня, девон, дунё, дюжина, дюем, жюри, елвизак, елка, етти, ёдгорлик, ёру²севар, земн, зиёда, иллюзия, костюм, ноябрь, октябрь, сентябрь, шлюз, шляпа, этюд, сюжет, режиссёр, суфлёр.

5-DARS: O‘ZBEK TILINING ASOSIY IMLO QOIDALARI. HARFLAR IMLOSI

Yozuv har bir xalqning ma‘naviy boyligi, yuksak madaniyatga erishganligining o‘ziga xos ko‘rinishi sanaladi.

So‘zlarning yozilishidagi barqarorlik, qat’iylik millatni yakdillikka, ma‘naviy jipslikka yetaklaydi. Shu ma‘noda har bir xalq o‘z tilining imlo qoidalarini ishlab chiqadi, uni amaliyotga tadbiq etadi.

Kirill yozuviga asoslangan imlo qoidalari 1956-yilda tasdiqlangan edi. Davr o'tishi bilan u eskirdi, amaliy ehtiyojlarimizga javob bermay qoldi. Shu bois, XX asrning 80-yillari boshlaridayoq uni yangilashga urinishlar boshlandi.

O'zbek tiliga Davlat tili maqomining berilishi hamda mustaqillikning qo'lga kiritilishi yangi imlo qoidalarini ishlab chiqilishiga zaruriyat tug'dirdi. Lotin yozuviga asoslangan yangi o'zbek alifbosining joriy etilishi esa, bu jarayonni yanada tezlashtirib yubordi. Shu maqsadda, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 1995-yil 24-avgustda 339-sonli "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida"gi qarori qabul qilindi. Ushbu qoidalar 82 banddan iborat bo'lib, quyidagi bo'limlarni o'z ichiga oladi.

1. Harflar imlosi

a) Unlilar imlosi (1-7-bandlar)

b) Undoshlar imlosi (8-32-bandlar)

2. Asos va qo'shimchalar imlosi (33-37-bandlar)

3. Qo'shib yozish (38-50-bandlar)

4. Chiziqcha bilan yozish (51-56 -bandlar)

5. Ajratib yozish (57-65-bandlar)

6. Bosh harflar imlosi (66-74-bandlar)

7. Ko'chirish qoidalari (75-82-bandlar)

Unlilar imlosi

1. A a harfi:

1) aka, alanga, aloqa, og'a; sentabr, noyabr kabi so'zlarda old qator keng unlini ifodalash uchun yoziladi;

2) bahor, zamon; savol, gavda; vasvasa kabi so'zlarning oldingi bo'g'inida, vaqt, vahm kabi so'zlarda a aytiladi va yoziladi.

2. O o harfi:

1) ona, omon, quyosh, fido, baho, xola, lotin; mukofot, mahorat kabi so'zlarda orqa qator keng unlini ifodalash uchun yoziladi;

2) boks, poyezd, tonna, talon; agronom, mikrofon; direktor, termos kabi o'zlashma so'zlardagi unlini ifodalash uchun yoziladi.

3. I i harfi:

1) ish, iz, qil; xirmon, ilhom, ikki, ixtisos, shoyi, tulki; volida, piramida; bilan, biroq, sira, qishloq, chiroq kabi so'zlarda old qator tor unlini ifodalash uchun yoziladi;

2) o'tin, o'rik, bo'lim kabi oldingi bo'g'inida o' unlisi keladigan so'zlarning keyingi bo'g'inida i aytiladi va yoziladi.

4. U u harfi:

1) uy, kun, buzoq, buloq, Buxoro; butun, uchuq, usul, yulduz, mafkura, ko'zgu, uyqu; aluminiy, yubiley kabi so'zlarda orqa qator tor unlini ifodalash uchun yoziladi;

2) qovun, sovun, tovush, yovuz, qirg'ovul, chirmoviq kabi so'zlarning oldingi bo'g'inida o unlisi kelsa, keyingi yopiq bo'g'in boshidagi v undoshidan keyin u aytiladi va yoziladi.

5. O' o' harfi o't, o'q, o'zbek, o'simlik, do'ppi; bo'tako'z, semizo't, gulko'rpa, noo'rin kabi so'zlarda orqa qator o'rta-keng unlini ifodalash uchun yoziladi.

6. E e harfi ekin, esla, evara, ekran, eksport; kel, zehn; kecha, behi; telefon, teatr; poyezd, atelye; e'lon, ne'mat, she'r kabi so'zlarda old qator o'rta-keng unlini ifodalash uchun yoziladi.

7. Yonma-yon keladigan unlilar imlosi:

1) unlilar orasiga ba'zan y undoshi qo'shib aytilsa ham, yozilmaydi:

a) ia: material, milliard, radiator; tabiat, shariat kabi;

b) io: biologiya, million, stadion, radio kabi;

d) ai: mozaika, ukrain, said, maishat kabi;

e) oi: alkaloid, ellipsoid, doim, shoir, oila kabi;

f) ea: teatr, okean, laureat kabi;

2) ae, oe unlilari so'z ichida kelganda ikkinchi unli y aytilsa ham, asliga muvofiq e yoziladi: aerostat, poema kabi.

Boshqa hollarda yonma-yon kelgan unlilar odatda aynan aytiladi va yoziladi: manfaat, kauchuk, aorta, saodat, burjua, shuaro, inshoot, sanoat, vakuum, muammo, matbuot, tabiiy, rioya va boshqalar.

Undoshlar imlosi

8. B b harfi:

1) bobo, bahor, bir, majbur, zarb kabi so'zlarda jarangli portlovchi lab undoshini ifodalash uchun yoziladi;

2) kitob, yuzlab, kelib kabi so'zlar oxirida p aytilsa ham, b yoziladi.

3) qibla, tobla kabi so'zlarda ba'zan v aytilsa ham, b yoziladi.

9. P p harfi paxta, pichoq, opa, tepa, tup, yop kabi so'zlarda jarangsiz portlovchi lab undoshini ifodalash uchun yoziladi.

10. V v harfi:

1) ov, suv, kuyov; ovoz, savol; volida, vatan kabi so'zlarda ovozdor sirg'aluvchi lab undoshini ifodalash uchun yoziladi;

2) avtobus, avtomat kabi o'zlashma so'zlarda v ba'zan f aytilsa ham, v yoziladi.

11. F f harfi:

1) fan, fe'l, futbol, fizika; asfalt, juft; insof, isrof kabi so'zlarda jarangsiz sirg'aluvchi lab undoshini ifodalash uchun yoziladi;

2) fasl, fayz, Fotima, fursat kabi so'zlarda f tovushi ba'zan p aytilsa ham, asliga muvofiq f yoziladi.

12. M m harfi moy, muborak, tomon, ilhom kabi so'zlarda ovozdor lab-lab burun undoshini ifodalash uchun yoziladi.

13. D d harfi:

1) dala, odat, bunyod, modda, jiddiy kabi so'zlarda til oldi jarangli portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi;

2) obod, savod, marvarid; zavod, pud, sud; badqovoq, badxo'r kabi so'zlarda t aytilsa ham, d yoziladi.

14. T t harfi tong, tun, butun, o'tin, o't, kut kabi so'zlarda til oldi jarangsiz portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

15. Z z harfi:

1) zar, zamon; toza, o'zbek; yoz, g'oz kabi so'zlarda til oldi jarangli sirg'aluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi;

2) iztirob, izquvar, bo‘zchi, tuzsiz kabi so‘zlarda jarangsiz undoshdan oldin s aytilsa ham, z yoziladi.

16. S s harfi sog‘, somon, oson, asos, olmos kabi so‘zlarda til oldi jarangsiz sirg‘aluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

17. Sh sh harflar birikmasi shahar, shisha, shodlik; ishq, pishiq; bosh, tosh kabi so‘zlarda til oldi jarangsiz sirg‘aluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

Sh harflari ikki tovushni ifodalasa, ular orasiga (‘) tutuq belgisi qo‘yiladi: Is‘hoq, as‘hob kabi.

18. J j harfi:

1) jon, jahon, jiyda, tijorat; rivoj, vaj kabi so‘zlarda til oldi jarangli qorishiq undoshni ifodalash uchun yoziladi;

2) jurnal, projektor; gijda, ajdar, garaj, tiraj kabi o‘zlashma so‘zlarda til oldi jarangli sirg‘aluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

19. Ch ch harflar birikmasi choy, chevar, chiroyli, chaman; achchiq, uchun, bichiqchi; kuch, kech kabi so‘zlarda til oldi jarangsiz qorishiq undoshni ifodalash uchun yoziladi.

20. R r harfi rahmat, rohat, orom, doira, bor, diyor kabi so‘zlarda til oldi ovozdor titroq undoshni ifodalash uchun yoziladi.

21. L l harfi lola, loyiq, la‘l, iloj, mahal kabi so‘zlarda sirg‘aluvchi ovozdor yon undoshni ifodalash uchun yoziladi.

22. N n harfi:

1) non, nomus; opa, tana; bilan, tomon kabi so‘zlarda til oldi ovozdor burun undoshini ifodalash uchun yoziladi;

2) shanba, yonbosh, jonbozlik; yonma-yon, ko‘rinmaslik kabi so‘zlarda n tovushi ba‘zan m aytilsa ham, n yoziladi.

23. G g harfi gal, go‘zal, ega, gugurt; teg, eg kabi so‘zlarda til orqa jarangli portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

24. K k harfi ko‘l, ko‘ylak; uka, moki; tok, bilak kabi so‘zlarda til orqa jarangsiz portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

25. Y y harfi yo‘l, yigit, yetti, yaxshi, yoz, yulduz; tuy, dunyo, tayyor; soy, tuy kabi so‘zlarda til o‘rta sirg‘aluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

26. Ng ng harflar birikmasi yangi, ko‘ngil, dengiz, singil, keling, bordingiz; tong, ming, teng kabi so‘zlarda til orqa ovozdor burun tovushini ifodalash uchun yoziladi.

27. Q q harfi qizil, qimiz, qirq, haqiqiy, aql kabi so‘zlarda chuqur til orqa jarangsiz portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

28. G‘ g‘ harfi g‘oz, bag‘ir, tog‘ kabi so‘zlarda chuqur til orqa jarangli sirg‘aluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

29. X x harfi xabar, xo‘roz, xohish, xushnud, baxt, axborot, mix kabi so‘zlarda chuqur til orqa jarangsiz sirg‘aluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

30. H h harfi hosil, hamma, bahor; isloh, nikoh kabi so‘zlarda jarangsiz sirg‘aluvchi bo‘g‘iz undoshini ifodalash uchun yoziladi.

31. Yonma-yon keladigan undoshlarning imlosi:

1) baland, Samarqand, poyezd; do‘st, past, artist, g‘isht kabi so‘zlarda d, t tovushi ba‘zan aytilmasa ham, yoziladi;

2) metall, kilogramm, kilovatt, kongress kabi o‘zlashma so‘zlar oxirida bir undosh aytilsa ham ikki harf yoziladi. Lekin bunday so‘zga xuddi shu tovush bilan boshlanadigan qism qo‘shilsa, so‘z oxiridagi bir harf yozilmaydi: metall + lar — metallar, kilogramm + mi = kilogrammi kabi.

32. ’ - tutuq belgisi:

1) a’lo, ba’zan, ma’yus, ta’zim; ra’y, ta’b; e’lon, e’tibor, e’tiqod, me’mor, ne’mat, she’r, fe’l; Nu’mon, shu’la kabi o‘zlashma so‘zlarda unli dan keyin shu unli tovushning cho‘ziqroq aytilishini ifodalash uchun qo‘yiladi; mo‘jiza, mo‘tadil, mo‘tabar kabi so‘zlarda o‘ unli cho‘ziqroq aytilsa ham, tutuq belgisi qo‘yilmaydi;

2) in’om, san’at, qat’iy, mas’ul kabi o‘zlashma so‘zlarda unli dan oldin shu unli oldingi undosh tovushdan ajratib aytilishini ifodalash uchun qo‘yiladi.

Asos va qo‘shimchalar imlosi

33. Qo‘shimcha qo‘shilishi bilan so‘z oxiridagi unli o‘zgaradi:

1) a unli bilan tugagan fe’llarga -v, -q, -qi qo‘shimchasi qo‘shilganda a unli o aytiladi va shunday yoziladi: sayla - saylov, sina - sinov, aya - ayovsiz; so‘ra - so‘roq, bo‘ya - bo‘yoq, o‘yna - o‘ynoqi, sayra - sayroqi kabi;

2) i unli bilan tugagan ko‘pchilik fe’llarga -v, -q qo‘shimchasi qo‘shilganda bu unli u aytiladi va shunday yoziladi: o‘qi-o‘quvchi, qazi-qazuvchi, sovi-sovuq kabi. Lekin i unli bilan tugagan ayrim fe’llarga -q qo‘shimchasi qo‘shilganda bu unli i aytiladi va shunday yoziladi: og‘ri-og‘riq, qavi-qaviq kabi.

Eslatma: 1) undosh bilan tugagan barcha fe’llarga -uv qo‘shiladi: ol-oluv, yoz-yozuv kabi; 2) undosh bilan tugab, tarkibida u unli bor fe’lga -uq qo‘shiladi: uz-uzuq, yut-yutuq kabi. Lekin uyushiq, burushiq, uchuriq (shuningdek, bulduriq) kabi so‘zlarning uchinchi bo‘g‘inida i aytiladi va shunday yoziladi.

34. K, q undoshi bilan tugagan ko‘p bo‘g‘inli so‘zlarga, shuningdek, bek, yoq kabi ayrim bir bo‘g‘inli so‘zlarga egalik qo‘shimchasi qo‘shilganda k undoshi g undoshiga, q undoshi g undoshiga aylanadi va shunday yoziladi: tilak - tilaging, yurak - yuragim, kubok - kubogi, bek - begi; tayoq – tayog‘i, qoshiq - qoshig‘i, yaxshiroq - yaxshirog‘i, yo‘q - yo‘g‘i kabi. Lekin ko‘p bo‘g‘inli o‘zlashma so‘zlarga, bir bo‘g‘inli ko‘pchilik so‘zlarga egalik qo‘shimchasi qo‘shilganda k, q tovushi aslida aytiladi va yoziladi: ishtirok - ishtiroki, ocherk - ocherki, erk - erki, huquq - huqiqim, yuq - yuqi kabi.

35. Quyidagi qo‘shimchalar qo‘shilishi bilan so‘zning tarkibida tovush tushadi yoki ortadi:

1) o‘rin, qorin, burun, o‘g‘il, bo‘yin, ko‘ngil kabi ba’zi so‘zlarga egalik qo‘shimchasi qo‘shilganda, qayir, ayir kabi fe’llarga nisbat shaklini yasovchi -il qo‘shimchasi qo‘shilganda, ikki, olti, yetti so‘zlariga -oy, -ala qo‘shimchalari qo‘shilganda ikkinchi bo‘g‘indagi unli aytilmaydi va yozilmaydi: o‘rin - o‘rnim, qorin - qorni, burun - burning, o‘g‘il - o‘g‘ling, ko‘ngil-ko‘ngli, yarim-yarmi; qayir-qayril, ulug‘- ulg‘ay, sariq-sarg‘ay, ikki- ikkov, ikki - ikkala, yetti- yettov kabi;

2) u, bu, shu, o‘sha olmoshlariga -da, -dan, -day, -dagi, -ga, gacha, -cha qo‘shimchalari qo‘shilganda n tovushi qo‘shib aytiladi va shunday yoziladi: unda,

bunday, shunda, o'shancha kabi; bu olmoshlarga egalik qo'shimchalari quyidagicha qo'shiladi: buningiz, o'shanisi kabi;

3) o, o', u, e unilari bilan tugaydigan so'zlarga egalik qo'shimchalari quyidagicha qo'shiladi:

a) ko'pchilik so'zlarga egalik qo'shimchalari -m, -ng, -si; -miz, -ngiz, -si (yoki -lari) shaklida tovush ortirmay qo'shiladi: bobom, bobong, bobosi; bobomiz, bobongiz, bobosi (yoki bobolari); orzum, orzung; ovzusi; orzumiz, orzungiz, orzusi kabi;

b) parvo, obro', mavqe, mavzu, avzo so'zlariga I, II shaxs egalik qo'shimchalari qo'shilganda bir y tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: parvoyim, parvoying; parvoyimiz, parvoyingiz, obro'yim, obro'ying; obro'yimiz, obro'yingiz kabi; III shaxs egalik qo'shimchasi parvo, avzo, obro', mavqe so'zlariga -yi shaklida, xudo, mavzu so'zlariga esa -si shaklida qo'shiladi: dohiysi kabi;

4) men, sen olmoshlariga -ni, -ning, -niki qo'shimchalari qo'shilganda qo'shimchadagi n aytilmaydi va yozilmaydi: meni, mening, meniki; seni, sening, seniki kabi.

36. Quyidagi qo'shimchalarning birinchi tovushi ikki xil aytilsa ham, bir xil yoziladi:

1) -bon, -boz qo'shimchalari ba'zan -von, -voz aytilsa ham, hamma vaqt -bon, -boz yoziladi: darvozabon, masxaraboz kabi. Lekin -vachcha qo'shimchasi hamma vaqt shunday aytiladi va yoziladi: amakivachcha, xolavachcha kabi;

2) o'rin kelishigi va chiqish kelishigi qo'shimchasining o'tgan zamon yasovchisi va III shaxs ko'rsatkichi -di qo'shimchasining boshidagi undosh ba'zan t aytilsa ham, hamma vaqt d yoziladi: ishda, misdan, ketdi, kelmabdi kabi.

37. Quyidagi qo'shimchalarning bosh tovushi ikki yoki uch xil aytiladi va shunday yoziladi:

1) taqlid so'zlardan fe'l yasovchi -illa (chirilla, taqilla) qo'shimchasi so'z tarkibida v yoki u tovushi bo'lganda -ulla aytiladi va shunday yoziladi: shovulla, lovulla, gurulla kabi;

2) nisbat shaklini yasovchi -dir qo'shimchasi jarangli undosh bilan tugagan bir bo'g'inli so'zlarga (kel so'zidan boshqa), shuningdek, z undoshi bilan tugagan ortirma nisbat yasovchisidan keyin qo'shiladi: quvdir, egdir, kuldir, yondi; o'tkazdir, tomizdir kabi qolgan barcha hollarda bu qo'shimcha -tir aytiladi va shunday yoziladi: tiktir, kestir, uyaltir, chaqirtir kabi;

3) jo'nalish kelishigi qo'shimchasi -ga, chegara bildiruvchi -gacha, ravishdosh shaklini yasovchi -gach, -guncha, -gani, -gudek, sifatdosh shaklini yasovchi -gan, buyruq maylining ikkinchi shaxs ko'rsatkichi -gin, shuningdek, -gina qo'shimchasi uch xil aytiladi va shunday yoziladi;

a) k undoshi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda bu qo'shimchalarning bosh tovushi k aytiladi va shunday yoziladi: tokka, yo'lakkacha, ko'nikkach, zerikkuncha, tokka kechikkudek, bukkach, ekkin, kichikkina kabi;

b) q undoshi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda bu qo'shimchalarning bosh tovushi q aytiladi va shunday yoziladi: chopiqqa, qishloqqacha, yoqqach, chiqquncha, chiniqqani, qo'rqqudek, achchiqqina kabi;

v) qolgan barcha hollarda, soʻz qanday tovush bilan tugashidan va bu qoʻshimchalarning bosh tovushi k yoki q aytilishidan qatʼi nazar, g yoziladi: bargga, pedagogga, bugʻga, sogʻga, ogʻgan, sigʻguncha kabi.

Qoʻshib yozish

38. Xona, noma, poya, bop, xush, ham, baxsh, kam, umum, rang, mijoz, sifat, talab kabi soʻzlar yordamida yasalgan qoʻshma ot va qoʻshma sifatlar qoʻshib yoziladi: qabulxona, tabriknoma, taklifnoma, bedapoya, ommabop, xushxabar, hamsuhbat, orombaxsh, kamquvvat, bugʻdoyrang, umumxalq, sovuqmijoz, devsifat, suvtalab kabi.

39. -(a)r (inkor shakli -mas) qoʻshimchasi bilan tugaydigan qoʻshma ot va qoʻshma sifatlar qoʻshib yoziladi: otboqar, choʻlquvar, ishyoqmas.

40. Takror taqlid soʻzlarga qoʻshimcha qoʻshish bilan yasalgan ot va feʼllar qoʻshib yoziladi: pirpirak (pir-pir +ak), bizbizak (biz-biz+ ak), hayhayla (hay- hay+ la), gijgijla (gij-gij+la) kabi.

41. Narsani (predmetni) boshqa biror narsaga nisbatlash (qiyoslash), oʻxshatish yoʻli bilan bildiruvchi qoʻshma ot va qoʻshma sifatlar qoʻshib yoziladi: karnaygul, qoʻziqorin, otquloq, oybolta, devqomat, sheryurak, bodomqovoq, qirgʻiykoʻz kabi.

42. Narsani uning rangi, mazasi, oʻzidagi biror narsasi va shu kabi belgilari asosida bildiruvchi qoʻshma otlar qoʻshib yoziladi: olaqargʻa, qizilishton, achchiqtosh, mingoyoq kabi.

43. Narsaning biror maqsad, ish uchun moʻljallanganligini bildiruvchi qoʻshma otlar qoʻshib yoziladi: kirsovun, qiymataxta, tokqaychi, oshrayhon, molqoʻra, nosqovoq, koʻzoynak kabi.

44. Narsani joyga nisbat berish asosida bildiruvchi qoʻshma otlar qoʻshib yoziladi: togʻolcha, choʻlyalpiz, suvilon, qashqargul kabi.

45. Marosim, afsona kabilarni bildiruvchi qoʻshma otlar qoʻshib yoziladi: kiriyuvdi, kelintushdi, qoryogʻdi, Urtoʻqmoq, Ochildasturxon kabi.

46. Qaratuvchili birikmaning bir soʻzga aylanishi bilan yuzaga kelgan qoʻshma otlar qoʻshib yoziladi: mingboshi, soʻzboshi, olmaqoqi kabi.

47. Ikkinchi qismi turdosh ot bilan yoki obod soʻzi bilan ifodalangan joy nomlari qoʻshib yoziladi: Yangiyoʻl, Sirdaryo, Kosonsoy, Yangiobod, Xalqobod kabi. Lekin ikkinchi qismi atoqli ot boʻlgan joy nomlari ajratib yoziladi: Oʻrta Osiyo, Koʻhna Urganch, Oʻrta Chirchiq kabi.

48. Rus tilidan aynan oʻzlashtirilgan yoki soʻzma-soʻz tarjima qilish yoʻli bilan hosil qilingan qoʻshma soʻzlar qoʻshib yoziladi: kinoteatr, radiostansiya, fotoapparat, elektrotexnika, telekoʻrsatuv, yarimavtomat, bayramoldi, suvosti kabi.

49. Qisqartmalarning barcha turlari va ularga qoʻshiladigan qoʻshimchalar qoʻshib yoziladi. SamDU, ToshDUNing kabi. Lekin yonma-yon kelgan ikki qisqartma ajratib yoziladi: OʻzXDP MK (Oʻzbekiston Xalq demokratik partiyasi markaziy kengashi) kabi.

50. Bir tovush ikki va undan ortiq tovush tarzida aytilsa, bunday holat harfni takror yozish bilan koʻrsatiladi: yoʻoʻq, nimaa, himm, uff kabi.

Chiziqcha bilan yozish

51. Juft soʻz va takror soʻz qismlari chiziqcha bilan yoziladi: el-yurt, mehr-shafqat, qovun-tarvuz, omon-eson, kecha-kunduz, yozin-qishin, asta-sekin, uch-toʻrt, oʻn-oʻn beshta (10-15 ta), bilinar-bilinmas, bordi-keldi, kuydi-pishdi, don-dun, oz-moz, mayda- chuyda, aldab-suldab, oʻylab-netib, soʻramay-netmay, kiyim-kechak, adi-badi, ikir-chikir, duk-duk, taq-tuq, qop-qop, ming-ming (ming-minglab), bitta-bitta (bitta-bittalab), baland-baland, chopa-chopa, ishlay-ishlay, yaqin-yaqinlargacha, hamma-hammasi, uy-uyiga, ich-ichidan kabi.

Eslatma: 1) juft soʻzdan qoʻshimcha yordamida yasalgan soʻzlar ham chiziqcha bilan yoziladi: baxt-saodatli, xayr-xoʻshlashmoq kabi. 2) juft soʻz qismlari orasida -u (yu) bogʻlovchisi kelsa, undan oldin chiziqcha qoʻyiladi va juft soʻz qismlari ajratib yoziladi: doʻst-u dushman (doʻst-dushman), kecha-yu kunduz (kecha-kunduz) kabi; 3) yetakchi va koʻmakchi feʼl bir xil shaklda boʻlsa, chiziqcha bilan yoziladi: yozdi-oldi, borasan- qoʻyasan, uxlabman-qolibman kabi.

52. Belgini kuchaytiruvchi qip-qizil, yam-yashil, dum-dumaloq, kuppa-kunduzi, toʻppa-toʻgʻri, bab-baravar kabi soʻz shakllari chiziqcha bilan yoziladi (lekin oppoq soʻzi qoʻshib yoziladi).

53. Soʻzning -ma, ba- yordamida birlashgan qismlari chiziqcha bilan yoziladi: koʻchama-koʻcha, uyma-uy, rang-barang, dam-badam kabi. Lekin mustaqil ishlatilmaydigan qism qatnashsa, bunday soʻzlar qoʻshib yoziladi: roʻbaroʻ, darbadar kabi.

54. Rus tilidan aynan yoki soʻzma-soʻz tarjima qilish yoʻli bilan olingan soʻzlar asliga muvofiq chiziqcha bilan yoziladi: unter-ofitser, kilovatt-soat kabi.

55. -chi, -a, (-ya), -ku, -u, (-yu), -da, -e, -ey (-yey) yuklamalari chiziqcha bilan yoziladi: sen-chi, boraylik-chi, sen-a, kutaman-a, bola-ya, mingta-ya, keldi-ku, kelgan-u, yaxshi-yu, yaxshi-da, qoʻy-e, yashang-e, oʻgʻlim-ey, keldi-yey kabi. Ammo -mi, -oq (-yoq), -ov (-yov), -gina (-kina, -qina) yuklamalari oʻzidan oldin kelgan soʻzga qoʻshib yoziladi: keldimi, keliboq, oʻziyoq, koʻrganov, koʻrdiyov, mengina, qoʻshiqqina kabi.

56. Tartib son arab raqamlari bilan yozilsa, -nchi qoʻshimchasi oʻrniga chiziqcha (-) qoʻyiladi: 7-sinf, 5- «A» sinfi, 3-, 7-, 8- sinf oʻquvchilari, 60 - yillar, 1991- yilning 1- sentabri kabi. Tartib sonni koʻrsatuvchi rim raqamlaridan keyin chiziqcha yozilmaydi: XX asr, X sinf kabi.

Ajratib yozish

57. Qoʻshma feʼlning qismlari ajratib yoziladi: sarf qil, taʻsir et, tamom boʻl, sotib ol, olib kel, olib chiq, miq etma kabi.

58. Koʻmakchi feʼl va toʻliqsiz feʼl mustaqil feʼldan ajratib yoziladi: aytib ber, olib koʻr, soʻrab qoʻy, koʻra qol, bera boshla, yiqila yozdi; ketgan edi, ketgan ekan, ketqan emish kabi. Lekin mustaqil feʼl bilan yordamchi feʼl orasida tovush oʻzgarishi boʻlsa, bunday qismlar qoʻshib yoziladi: aytaver (ayta ber), boroladi (bora oladi), bilarkan (bilar ekan) kabi.

59. Ko‘makchilar ajratib yoziladi: shu bilan, soat sayin, borgan sari, bu qadar, kun bo‘yi kabi. Lekin bilan ko‘makchisining -la shakli, uchun ko‘makchisining -chun shakli chiziqcha bilan yoziladi: sen-la, sen-chun kabi.

60. Hamma, har, hech, bir, qay, u, bu, shu, o‘sha so‘zlari o‘zidan keyingi yoki oldingi so‘zdan ajratib yoziladi: hamma vaqt, har kim, hech qaysi, qay kuni, u yerda, shu yoqdan, o‘sha yoqqa kabi. Lekin birpas, biroz, birato‘la, birvarakayiga, birmuncha, buyon so‘zlari qo‘shib yoziladi. Shuningdek, qay so‘zi yoq, yer so‘zlari bilan ishlatilganda, bir y tovushi tushsa, bu so‘zlar qo‘shib yoziladi: qayoqqa, qayerda kabi.

61. Sifat oldidan kelib, belgining ortiq yoki kamligini bildiradigan to‘q, jiqqa, tim, liq, lang, och kabi so‘zlar ajratib yoziladi: to‘q qizil, jiqqa ho‘l, tim qora, liq to‘la, lang ochiq, och sariq kabi.

62. Murakkab son qismlari ajratib yoziladi: o‘n bir, besh yuz, qirq ming olti yuz bir, bir ming yetti yuz sakson beshinchi kabi.

63. Yildan yilga, tomdan tomga kabi birinchi qismi chiqish kelishigida, ikkinchi qismi jo‘nalish kelishigida bo‘lgan birikmalar ajratib yoziladi.

64. Belgining ortiq darajasini bildiruvchi ko‘pdan ko‘p, tekandan tekin, yangidan yangi, ochiqdan ochiq, qizigandan qizidi kabilar ajratib yoziladi.

65. Izofali birikmalar ajratib yoziladi. Bunda izofa undosh bilan tugagan so‘zlarga i shaklida, unli bilan tugagan so‘zlarga yi shaklida qo‘shiladi: dardi bedavo, nuqtayi nazar, tarjimayi hol kabi. Lekin izofa yozilmaydigan so‘zlar, shuningdek, qismlaridan biri yoki har ikkisi o‘zbek tilida mustaqil ishlatilmaydigan so‘zlar qo‘shib yoziladi: gulbeor (guli beor), dardisar kabi.

Bosh harflar imlosi

66. Kishining ismi, ota ismi, familiyasi, taxallusi, ramziy atoqli oti bosh harf bilan boshlanadi: Dilbar, O‘rinova, Muhabbat Majidovna, Azamat Shuhrat o‘g‘li, Hamza Hakimzoda, Muhammadsharif So‘fizoda, Mannon Otaboy, Navoiy, Furqat; Yelpig‘ichxon, Salomjon Alikov kabi.

67. Joy nomlari bosh harf bilan boshlanadi: Andijon, Yangiyo‘l (shaharlar), Naymancha, Buloqboshi (qishloqlar), Bodomzor, Chig‘atoy (mahallalar), Zavraq (dara), Yorqoq (yaylov), Qoratog‘, Pomir (tog‘lar), Oqtepa, Uchtepa (tepalar), Zarafshon, Sirdaryo (daryolar), Yoyilma (kanal); Turkiya, Hindiston (mamlakatlar) kabi. Bunday atoqli ot tarkibidagi sifatlovchi ham bosh harf bilan yoziladi: Shimoliy Kavkaz, Markaziy Qizilqum kabi.

68. Yulduz va sayyoralar, boshqa xil osmon jismlarining atoqli oti bosh harf bilan boshlanadi: Hulkar, Qavs, Mirrix (yulduz va sayyoralar nomi), Tinchlik dengizi (Oydagi rel‘ef nomi) kabi. Yer, quyosh, oy turdosh otlari sayyora nomi bo‘lib kelgandagina bosh harf bilan yoziladi: Yer Quyosh atrofida, Oy Yer atrofida aylanadi.

69. Madaniy-maishiy va savdo korxonalariga, adabiyot va san‘at asarlariga, sanoat va oziq-ovqat mahsulotlariga, shuningdek, transport vositalari, sport inshootlariga qo‘yilgan nomlar bosh harf bilan boshlanadi: «Tong» (mehmonxona), «Saodat» (firma), «Navro‘z» (xayriya jamg‘armasi), «Kamalak» (matbaa birlashmasi), «G‘uncha» (bog‘cha), «Botanika» (sanatoriya), «Paxtakor» (stadion),

«Qutlug‘ qon» (roman), «Dilorom» (opera), «Tanovar» (kuy), «Ozodlik» (haykal), «Jasorat» (yodgorlik), «Sino» (sovutgich) kabi.

70. Muhim tarixiy sana va bayramlarning nomlari tarkibidagi birinchi so‘z bosh harf bilan boshlanadi: Mustaqillik kuni, Xotira kuni, Ramazon hayiti, Navro‘z bayrami kabi.

71. Davlatlarning, davlat oliy tashkilotlari va mansablarining, xalqaro tashkilotlarning nomidagi har bir so‘z bosh harf bilan boshlanadi: O‘zbekiston Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi, Misr Arab Respublikasi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Raisi, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Sudining Raisi, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Jahon Tinchlik Kengashi kabi.

Boshqa tarkibli nomlarda oliy mansabni bildiruvchi birinchi so‘z bosh harf bilan boshlanadi: Bosh vazirning o‘rinbosari, Mudofaa vaziri, Yozuvchilar uyushmasi, O‘zbekiston Milliy tiklanish demokratik partiyasi kabi.

Vazirliklar va idoralar, korxonalar va tashkilotlar nomi tarkibidagi birinchi so‘z bosh harf bilan boshlanadi: Sog‘liqni saqlash vazirligi, Fan va texnika davlat qo‘mitasi, Fanlar akademiyasi, Tilshunoslik instituti kabi.

72. Davlatning oliy darajali mukofoti nomi tarkibidagi har bir so‘z bosh harf bilan boshlanadi: «O‘zbekiston Qahramoni» (unvon), «Oltin Yulduz» (medal). Boshqa mukofotlar, faxriy unvonlar, nishonlar nomidagi birinchi so‘z bosh harf bilan boshlanadi: «Sog‘lom avlod uchun» (orden), «O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi» (faxriy unvon), «Matbaa a‘lochisi» (nishon) kabi.

73. Gapning birinchi so‘zi bosh harf bilan boshlanadi: Yer tagidan Muqaddasga bir qarab oldim (O. Yoqubov).

Eslatma: 1) ko‘chirma gapdan keyin kelgan muallif gapining birinchi so‘zi (agar u atoqli ot bo‘lmasa) kichik harf bilan yoziladi: “Bu men”, - qo‘rqibgina javob berdi ko‘laga (O. Yoqubov) 2) xatboshiga gapning sanaluvchi qismlari chiqarilganda bunday qismlar oldidan chiziq qo‘yiladi va ular kichik harf bilan yoziladi: Ma‘muriy huquqbuzarlik to‘g‘risidagi ishni ko‘rishga tayyorlash vaqtida tegishli organ (mansabdor shaxs) quyidagi masalalarni:

- mazkur ishni ko‘rib chiqish uning huquq doirasiga kirish-kirmasligini.

- ma‘muriy huquqbuzarlik to‘g‘risidagi protokol va ishga oid boshqa materiallar to‘g‘ri tuzilgan-tuzilmaganligini... hal qiladi;

3) gapning qismlari qavsli raqam yoki qavsli harf qo‘yib sanalsa, bunday qismlar ham kichik harf bilan yoziladi:

Hozirgi o‘zbek adabiy tilining lug‘at boyligi asosan besh manba negizida tarkib topgan: 1) umumturkiy so‘zlar; 2) o‘zbekcha so‘zlar; 3) tojik tilidan kirgan so‘zlar; 4) arab tilidan kirgan so‘zlar; 5) rus tilidan kirgan so‘zlar (“O‘zbek tili” darsligidan).

74. Tarkibli nomlarning bosh harfidan iborat qisqartmalar, atoqli ot bo‘lmagan ba‘zi birikmalarning qisqartmalari bosh harf bilan yoziladi; AQSh (Amerika Qo‘shma Shtatlari), BMT (Birlashgan Millatlar Tashkiloti), AES (atom elektr stansiyasi) kabi. Qisqartma tarkibida bo‘g‘inga teng qism bo‘lsa, uning birinchi harfigina bosh harf bilan yoziladi: ToshDTU (Toshkent davlat texnika universiteti) kabi.

Ko‘chirish qoidalari

75. Ko‘p bo‘g‘inli so‘zning oldingi satrga sig‘may qolgan qismi keyingi satrga bo‘g‘inlab ko‘chiriladi: to‘q-son, si-fatli, sifat-li, pax-takor, paxta-kor kabi. Tutuq belgisi oldingi bo‘g‘inda qoldiriladi: va’-da, ma’-rifat, mash’ -al, in’-om kabi.

76. So‘zning bosh yoki oxirgi bo‘g‘ini bir harfdan iborat bo‘lsa, ular quyidagicha ko‘chiriladi:

1) so‘z boshidagi bir harfdan iborat bo‘g‘in yolg‘iz o‘zi oldingi satrda qoldirilmaydi: a-badiy emas, aba-diy, e-shikdan emas, eshik-dan kabi;

2) so‘z oxiridagi bir harfdan iborat bo‘g‘in yolg‘iz o‘zi keyingi satrga ko‘chirilmaydi: mudofa-a emas, mudo-faa, matba-a emas, mat-baa kabi.

77. O‘zlashma so‘zlarning bo‘g‘inlari chegarasida kelgan ikki yoki undan ortiq undosh quyidagicha ko‘chiriladi:

1) ikki undosh kelsa, ular keyingi satrga birgalikda ko‘chiriladi: dia-gramma, mono-grafiya kabi;

2) uch undosh kelsa, birinchi undosh oldingi satrda qoldirilib, qolgan ikki undosh keyingi satrga ko‘chiriladi: silin-drik kabi.

78. Bir tovushni ko‘rsatuvchi harflar birikmasi (sh, ch, ng) birgalikda ko‘chiriladi: pe-shayvon, pe-shana, mai-shat, pi-choq, bichiq-chi, si-ngil, de- ngiz kabi.

79. Bosh harflardan yoki bo‘g‘inga teng qism va bosh harfdan iborat qisqartmalar, shuningdek, ko‘p xonali raqamlar satrdan satrga bo‘lib ko‘chirilmaydi: AQSh, BMT, ToshDTU, 16, 245, 1994, XIX kabi.

80. Harfdan iborat shartli belgi o‘zi tegishli raqamdan ajratib ko‘chirilmaydi: 5-«A» sinfi, V «B» guruhi, 110 gr, 15 ga, 105 m, 25 sm, 90 mm kabi.

81. Atoqli ot tarkibiga kiradigan raqam nomdan ajratilgan holda keyingi satrga ko‘chirilmaydi: «Navro‘z-92» (festival), «O‘qituvchi-91» (ko‘rik tanlov), «Andijon-9», «Termiz-16» (g‘o‘za navlari), «Boing-767» (samolyot), «Foton-774» (televizor) kabi.

82. A. J. Jabborov, A. D. Abduvaliyev kabilarda ismning va ota ismining birinchi harfiga teng qisqartmalar familiyadan ajratib ko‘chirilmaydi. Shuningdek, v.b. (va boshqalar), sh.k. (shu kabilar) singari harfiy qisqartmalar ham oldingi so‘zdan ajratib ko‘chirilmaydi.

O‘zbekiston Respublikasining Qonuni “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida”

(1993-yil 2-sentabrda O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining XII chaqiriq 13-sessiyasida qabul qilingan)

Ushbu qonun O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga asoslanib va o‘zbek yozuvining lotin alifbosiga o‘tilgan 1929-1948-yillardagi ijobiy tajribasidan kelib chiqib, keng jamoatchilik vakillari bildirgan istak-xohishlarni inobatga olgan holda Respublikaning har taraflama kamol topishini va jahon kommunikatsiya tizimiga kirishini jadallashtiruvchi qulay sharoit yaratishga xizmat qiladi.

1-modda. O‘zbekiston Respublikasida lotin yozuviga asoslangan quyidagi 31 harf va 1 tutuq belgisi (apostrof) dan iborat o‘zbek alifbosi joriy etilsin.

2-modda. Lotin yozuvi asosidagi o‘zbek yozuvini joriy etish bilan birga O‘zbekiston xalqining milliy iftixori bo‘lmish bebaho ma’naviy meros bitilgan arab alifbosini va kirill alifbosini o‘rganish va ulardan foydalanish uchun zarur sharoitlar saqlab qolinadi.

**O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov
Toshkent shahri, 1993-yil 2-sentabr**

**O‘zbekiston Respublikasining Qonuni
O‘zbekiston Respublikasining “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek
alifbosini joriy etish to‘g‘risida” gi qonuniga o‘zgartirishlar haqida**

O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qaror qiladi: O‘zbekiston Respublikasining 1993-yil 2-sentabrda qabul qilingan “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida”gi qonuniga (O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Axborotnomasi, 1993-yil, 9-son, 331-modda) quyidagi o‘zgartirishlar kiritilsin:

1. 1-moddadagi “31 harf va bir tutuq belgisi (apostrof)dan” so‘zlari “26 ta harf va 3 ta harflar birikmasidan” so‘zlari bilan almashtirilsin.
2. Cc, Jj harflari mustaqil harf belgisi sifatida alifbodan chiqarilsin
3. Ôô harfi O‘o‘ shaklida, Ğğ harfi G‘g‘ shaklida, Şş harfi Shsh shaklida, Çç harfi Chch shaklida, Ŋŋ harfi ng shaklida, q harfi q shaklida ifodalansin.
4. Aa, Ii, Gg, G‘g‘, Qq, O‘o‘ Zz harflari va Chch harflar birikmasining yozma shakli tegishli Aa, Ii, Gg, G‘g‘, Qq, O‘o‘ Zz, Chch tarzida ifodalansin.

**O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov
Toshkent shahri, 1995-yil 6-may**

Hozirgi alifboda unilarning ifodalanishi. Hozirgi o‘zbek adabiy tili fonetik jihatidan markaziy dialektlarga asoslanadi. Mazkur dialektlarda 6 ta unli fonema mavjud.

Lotin yozuviga asoslangan yangi o‘zbek alifbosida ham 6 ta harf kiritilgan. Bular quyidagilar: **Aa, Ii, Ee, Oo, Uu, O‘o‘.**

Kirill yozuvidagi **е, ё, ю, я** unli harflari yangi alifboda quyidagicha ifodalanadi.

е – ye	yelkan, yemish
ё – yo	yolg‘iz, yoqut, yomon
ю – yu	yutuq, yupqa, yumush
я – ya	yaxshi, yakka, yangi.

Hozirgi alifboda undoshlarning ifodalanishi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida 23 ta undosh tovush bor. Yangi alifboda ular 20 ta harf va 3 ta harflar birikmasi bilan ifodalanadi.

O‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda Bb, Dd, Ff,

Gg, Hh, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Pp, Qq, Rr, Ss, Tt, Vv, Xx, Yy, Zz, G‘g‘ harflari uchun xalqaro andozadagi belgilar olingan.

Шш, Чч, Нн tovushlari uchun quyidagi harflar birikmasi olingan: **Shsh Chch, Ngng.**

Ruscha – baynalmilal so‘zlardagi **ш** harfini ifodalash uchun **Ss** harfi ishlatiladi. Masalan: *sirk, Sezar, siki*.

Ss unidan keyin kelganda bitta **t** orttiriladi. Masalan: *litsey, militsiya, dotsent* kabi.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Grafika bo‘limi haqida gapiring.
2. Piktografik yozuv deb nimaga aytiladi?
3. Harf nima? 4. Harf va tovushlar bir-biriga to‘g‘ri keladimi?
5. Yozuvning asosiy xususiyatlari haqida gapiring.
6. Yozuv tarixi haqida gapiring.
7. O‘zbekiston Respublikasining “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida”gi qonunga qanday o‘zgarishlar kiritilgan?

6-DARS: LEKSIKOLOGIYA

Lug‘at tarkibi til birliklari sanalgan so‘zlar (leksemalar) va iboralar (frazemalar)dan iboratdir. So‘z lug‘aviy boylik sifatida **leksik birlik** deb, ibora esa **frazologik birlik** deb ataladi. Bular birgalikda **lug‘aviy birlikni** tashkil etadi.

Leksika deb tildagi barcha so‘zlar majmuiga aytiladi. **Leksikologiya** (yunoncha *lexikos* «so‘zga doir», *logos* «ta’limot») tilning lug‘at tarkibi, leksikasi va uning taraqqiyoti haqidagi ta’limot demakdir.

Leksika tildagi barcha so‘zlarning oddiy yig‘indisidangina iborat emas, balki ma’lum qonun-qoidalarga bo‘ysunadigan izchil va murakkab sistemadir.

Leksikaning taraqqiyoti har bir xalqning turmush sharoiti, o‘shish va yuksalishi bilan bog‘liq. Xususan, o‘zbek tilining lug‘at tarkibi, leksikasi ham o‘zbek xalqining butun taraqqiyot yo‘lini o‘zida aks ettiradi. Jamiyat rivojida barcha o‘zgarishlar tilning taraqqiyotiga ham samarali ta’sir ko‘rsatadi. Taraqqiyot natijalari eng avvalo tilning lug‘at tarkibida, leksikasida o‘z ifodasini topadi.

So‘z va uning asosiy mohiyati

So‘z murakkab xususiyatga ega bo‘lgan til birligidir. So‘zning asosiy mohiyatini, ya’ni uning ma’nosini va boshqa so‘zlardan farqlanib turadigan belgilarini aniqlash muhim hisoblanadi. So‘zning ikki tomoni bor: 1. Moddiy tomoni. 2. Ma’nosi.

So‘zning tovushlardan tarkib topishi uning **moddiy tomoni** hisoblanadi. Har qanday so‘z o‘z tovush qobig‘iga ega.

So‘zning tovush qobig‘idan keyingi ikkinchi muhim belgisi uning biror **ma’noga ega bo‘lishidir**. Lekin barcha so‘zlarning ma’nolari bir xil emas. Ular

soʻzlarning turkumlanishiga bogʻlab belgilanadi. Shunga koʻra soʻzlar quyidagicha turlarga boʻlinadi.

1. Nomlovchi soʻzlar. Bu turga ot (baʼzi atoqli otlardan tashqari), feʼl, sifat, ravish, son turkumidagi soʻzlar kiradi. Bunday soʻzlar narsani (*kitob, bino, daraxt*), belgini (oq, qizil, yaxshi), harakatni (*yurmoq, oʻqimoq, haydamoq*), ularning turli belgilarini (*sekin, erta, kech*), son, miqdor nomini (*bir, besh, yuz*) bildiradi.

2. Ifodalovchi soʻzlar. Bunday soʻzlar nomlash maʼnosini bildirmaydi. Bu turga undov, modal soʻz va yuklama kiradi: *Eh, oh, voy; albatta, shubhasiz; diqqat, nahotki, hatto* kabi.

3. Koʻrsatuvchi soʻzlar. Ular soʻzlar orasidagi grammatik munosabatlarni koʻrsatish uchun xizmat qiladi. Bu turga bogʻlovchilar (va, ham, hamda), koʻmakchilar (bilan, uchun kabi) kiradi.

4. Olmoshlovchi soʻzlar. Olmosh mustaqil soʻzlar turkumiga kiritiladi, ammo oʻzicha lugʻaviy maʼnoni bildirmaydi. Bunday maʼnoni kontekstda, nutqda oladi. Shuning uchun ham ular **olmoshlovchi soʻzlar** deb ataladi. Masalan: *men, sen, u, kim, nima* kabi.

5. Atovchi soʻzlar. Atoqli otlarning maʼlum turlari leksik maʼno anglatmaydi. Shu jihatiga koʻra bunday soʻzlar turdosh otlardan, shuningdek, nomlovchi boshqa turkum soʻzlardan keskin farq qiladi. Tushunchani ifodalamaydigan, leksik maʼno anglatmaydigan bunday atoqli otlar **atovchi soʻzlar** deb yuritiladi. Masalan, *muhabbat* nomlovchi soʻz sifatida maʼlum bir his-tuygʻu haqidagi tushunchani anglatadi. *Muhabbat* ism boʻlib kelganda esa faqat ataydi, leksik maʼno anglatmaydi, asosiy tushunchani ifodalamay qoʻyadi. Shuning uchun ham shartli ravishda istalgan qizning ismini *Muhabbat* deb atash mumkin.

Koʻrinadiki, tilning lugʻat tarkibidagi barcha soʻzlar maʼno jihatidan bir xil emas. Bulardan faqat nomlovchi soʻzlarga predmet, voqea-hodisalar, harakat, holatlar va ularga oid boʻlgan belgi-xususiyatlar haqidagi tushunchalarni bildiradi. Shuning uchun ular leksik maʼnoli soʻzlar hisoblanadi. Ifodalovchi, koʻrsatuvchi, olmoshlovchi, atovchi soʻzlar esa bunday xususiyatga ega emas va ular leksik maʼno bildirmaydi. Shunga koʻra leksikologiyani oʻrganish obʼektiga kirmaydi. Leksikologiyada faqat nomlovchi soʻzlar oʻrganiladi.

Leksikologiya soʻzning quyidagi xususiyatlari haqida maʼlumot beradi:

1. Soʻzning maʼnosi (semantikasi) bilan bogʻliq jihatlari.
2. Soʻzning (leksemaning) til birligi sifatida ifoda va mazmun planiga egaligi.
3. Soʻzning (leksemaning) semantik tarkibi.
4. Soʻzlarning shakl va maʼno munosabatlari.
5. Soʻzning leksik birlik sifatida oʻz yoki oʻzlashgan ekanligi.
6. Soʻzning qoʻllanish darajasi, umumiy yoki chegaralanganligi.
7. Soʻzning zamonaviyligi, tarixiyliigi.
8. Soʻzning emotsional-ekspressiv va uslubiy boʻyoqdorligi.

Mashq. Oʻqing. Berilgan matndagi soʻzlarni quyidagicha guruhlariga ajratib koʻchiring

1. Nomlovchi soʻzlar:
2. Ifodalovchi soʻzlar:

3. Ko'rsatuvchi so'zlar:
4. Olmoshlovchi so'zlar:
5. Atovchi so'zlar.

Quyosh bulutlardan allaqachon chiqib olgan. Tom bo'g'otlaridan, tarnovlardan chak-chak suv tomadi. Tomlar tutashib ketgan, hammasi bo'g'ot. Onda-sonda tunuka tom ko'rinadi, bu albatta boyning ichkari-tashqari hovlisi, deyavering.

Bizning uyda Isadan boshqa qor kuraydigan odam yo'q. Bobom hassada, kekxa, men bo'lsam kichkina. Maktabdan qaytgandan so'ng Isa tomga chiqadi, erigan qorni zo'rg'a-zo'rg'a hovliga tashlaydi. Har tashlaganda bir «uh!» deb qo'yadi. Men bir belni surgab, narvonga chiqaman. Oppoq qor bosgan tog'lar yaqin ko'rinadi.

- E-e! Qo'y! Belni tashla! - qichqiradi tomdan Isa.

- Qo'shnilaridan so'rasam bittasiyam kuragini bermaydi, hammasi, o'zimizga kerak, deydi, - deyman noxush tovush bilan, belni yerga otaman-da, burnimdan kelgan suvni yenglarim bilan artaman.

- Tush pastga, falokat yomon bo'ladi-ya, tush, tom juda sirg'anchiq! –deydi Isa tomdan turib.

Narvondan asta istamasdangina tushaman-da, ko'chada biroz aylangandan keyin Toji buvimnikiga chiqaman. (Oybek)

Leksik ma'no

Lug'aviy birlikning mazmun planida, semantik tarkibida asosiy hodisa lug'aviy ma'no bo'lib, u so'zga nisbatan **leksik ma'no** deb yuritiladi.

So'zning borliqdagi narsa, belgi harakat kabilar haqidagi ma'lumoti (tasavvuri), lug'aviy mundarijasiga **leksik ma'no** deyiladi. Masalan, *yoz, bahor, qish, kuz* kabi so'zlar fasl turlarini; *oq, qora, qizil* kabi so'zlar rang turlarini; *o'qi, yur, chal* kabi so'zlar ma'lum tipdagi harakat turlarini; *besh, o'n, yigirma, yuz* kabi so'zlar ma'lum miqdor nomlarini bildiradi.

So'zning emotsional-ekspressiv va uslubiy bo'yog'i

So'zning semantik tarkibini leksik ma'nodan tashqari yana quyidagi qo'shimcha ottenkalar (qirralar) tashkil etadi:

1. So'zning emotsional-ekspressiv bo'yog'i.
2. So'zning uslubiy bo'yog'i.

Emotsional-ekspressiv bo'yoq so'zning leksik ma'nosiga qo'shimcha tarzi, kishining turli hissiy munosabatlarini, uning his- tuyg'ularini, kayfiyatini ifodalovchi belgilaridir. Kishilarning voqelikka bo'lgan hissiy munosabatlari, his-tuyg'ulari ijobiy yoki salbiy bo'lishi mumkin. Masalan: *bet, aft, bashara, turq* so'zlari salbiy, *chehra, oraz, ruhsor* so'zlari ijobiy hissiy munosabatni ifodalaydi.

Uslubiy (stilistik) bo'yoq so'zning nutq ko'rinishlaridan (uslublardan) biriga mansubligini ko'rsatuvchi belgi-xususiyatdir. Masalan: *armug'on, giryon, gulro', dilafro'z, jo'shmoq,, mardonavor, mahvash, netay, paymona* kabi so'zlar badiiy

uslubga xos bo‘yoqdor so‘zlar sanaladi. *Ketvorgan, paqqos tushirmoq, qitday, turq, boyaqish* kabi so‘zlar esa oddiy-so‘zlashuv uslubiga xosdir.

Tilda emotsional-ekspressiv va uslubiy bo‘yoq quyidagi usullarda ifodalanadi:

1. Leksik usulda
2. So‘zning metaforik qo‘llash usulida
3. Affiksatsiya usulida
4. Kontekstual usulda
5. Fonetik usulda

1. Leksik usulga ko‘ra bo‘yoqdorlik so‘z negizining o‘zi bilan ifodalanadi, ya’ni bo‘yoqdorlik so‘zning o‘zida bo‘ladi. Buni leksik ifodalanish deyiladi. Masalan, azamat, dilbar, dildora, lohar, xushsurat, fusunkor, pariroy, oyparcha, nuroniy, hassos; nomard, makkor, kazzob, benomus, xoin, ig‘vogar, iflos kabi.

2. So‘zni metaforik qo‘llash usuli yordamida keng ma’nodagi predmet yoki harakat nomlari insonga nisbatan, uning tabiati va harakat belgilarini xarakterlashga mo‘ljallab ishlatiladi. Bunday o‘xshatishda so‘zlovchining biror shaxsga yoki harakatga nisbatan yorqin hissiy munosabati ifodalanadi. Masalan, bulbul, lochin, qo‘chqor, ohu ijobiy hissiy munosabat ifodalaydi. To‘ng‘iz, eshak, akillamoq, sang‘imoq salbiy hissiy munosabat ifodalaydi.

3. Affiksatsiya usulida bo‘yoqdorlik ma’lum qo‘shimcha morfema yordamida ifodalanadi. Buni morfologik ifodalanish deyiladi. Masalan, qizgina, qizcha, kelinchak, otajon kabi. Bu usulga ko‘ra so‘zga **-cha, -xon, -jon, -gina, -kay, -loq, -chak, -voy (-boy), -oy, -bonu** kabi morfemalar qo‘shilib ijobiy emotsional ekspressiv bo‘yoqdorlik ifodalanadi..

4. Kontekstual usuliga ko‘ra so‘zni o‘z o‘rnida emas, boshqa o‘rinda qo‘llash asosida bo‘yoqdorlik hosil qilinadi. Buni kontekstual ifodalanish deyiladi. Kontekstual usulga ko‘ra asosan kinoya ma’nosi ifodalanadi.

Masalan: 1. -Ha, polvon, vazifani bajarmabdilar-ku! 2.-Qoyilman, yolg‘onni ham do‘ndirding. Bu gaplardagi polvon, qoyilman so‘zlari o‘z o‘rnida emas, kinoya maqsadida, teskari ma’noda qo‘llangan.

5. Fonetik usulga ko‘ra so‘z tarkibidagi biror tovush orttirilishi orqali yoki urg‘uning o‘rnini o‘zgartirish orqali bo‘yoqdorlik hosil qilinadi. Bu ko‘proq og‘zaki nutqqa xos. Masalan, Avvalo yo‘l **haqqini** to‘lang. Dushman **yashshamagur**, ketdi.

Bir ma’nodlilik va ko‘p ma’nodlilik

Til birliklarining bir ma’noni anglatishiga *monosemiya*, ko‘p ma’noni anglatishiga *polisemiya* deb aytiladi.

Polisemiya lug‘aviy birliklarga ham, grammatik birliklarga ham xos hodisadir.

Grammatik polisemiya grammatik birliklarning ko‘p ma’nodliliği o‘rganiladi. Masalan, qo‘shimchalarning ko‘p ma’nodliliği: *ishla, o‘yla, so‘zla, arrala* kabi.

Lug‘aviy polisemiya lug‘aviy birliklarning, ya’ni leksik birliklarning va frazeologik birliklarning ko‘p ma’nodliliği o‘rganiladi.

Leksik birliklarni so‘zlar, frazeologik birliklarni iboralar tashkil etadi.

So‘zning, leksemaning bir ma’nodliliği va ko‘p ma’nodliliği leksikologiyada o‘rganiladi.

So‘z yangi yaratilgan, yangi o‘zlashtirilgan davrida bir ma’noli bo‘ladi. Taraqqiyot natijasida keyinchalik u ko‘p ma’noli so‘zga aylanishi mumkin. Shuningdek, terminlar ham bir ma’noli bo‘ladi. Masalan, **fonema, morfema, sintaksis (tilshunoslikka oid), broker, menejer, menejment** (iqtisodga doir), **agregat, traktor, kultivatsiya** (qishloq xo‘jaligiga oid).

So‘zning birdan ortiq leksik ma’noga ega bo‘lishi **leksik** polisemiya deyiladi. Masalan, Buloqning ko‘zi ochildi. Uning ko‘zi yaxshi ko‘ra boshladi. Misollarda **ko‘z** so‘zi ikki xil ma’nosida kelgan.

Leksik polisemiyaning asosiy xususiyati shuki, so‘z qanchalik ko‘p ma’noli bo‘lmasin, leksik ma’nolar orasida ma’lum munosabat, bog‘lanish bo‘ladi. Buni **joy** so‘zining leksik ma’nolari misolida ko‘rishimiz mumkin: **Joy1.** Aravalar *joyidan* quzg‘alishdi (S.Ahmad). – «Shaxs yoki narsa-predmet ishg‘ol qilgan, egallagan, band qilgan yuza, sath, makon» ma’nosida. **Joy2.** Nizomjon qurilish bo‘layotgan *joyda* mashina gurillaganini eshitgan edi. (S.Ahmad) – «Voqea yoki hodisa sodir bo‘ladigan, ish-harakat bajariladigan yuza, sath, punkt» ma’nosida. **Joy3.** Yunusobod degan *joydan* kelayapman. (Oybek) – «Qandaydir ism bilan ataladigan geografik maydon, yuza, sath, territoriya» ma’nosida. **Joy4.** Boylar, boyvachchalar anoyi emas, unga o‘z mehmonxonalaridan *joy* berib. (Oybek) – «Yashash uchun mo‘ljallangan yuza, makon» ma’nosida. **Joy5.** Cho‘lda yigirma sotih *joyga* o‘zim uchun sholi ekdim. (S.Ahmad) – «Ekin ekiladigan sath, yuza, makon» ma’nosida. **Joy6.** Kifoyatxon *joy* soldi va boshini ro‘yjaga burkab yotdi. (A.Qahhor) – «Yotish uchun mo‘ljallab biror sathga, yuzaga to‘shalgan ko‘rpa, yostiq va shu kabilarning yig‘indisi» ma’nosida.

Bu misollar asosida **joy** so‘zining 6 ta leksik ma’nosi o‘zaro yuza, sath, makon ma’no komponentlarda bir-biri bilan bog‘liq ekanligini sezish qiyin emas.

Mashq. Matndagi ko‘p ma’noli so‘zlarni ajrating va ularning qaysi ma’nolarda kelganligini aniqlang.

Qorong‘u tushdi. Uzoqda qop-qorayib yarim osmonni to‘sib turgan adirning ustida, ufqda o‘tli iz qoldirib yulduzlar uchadi. To adirning etagiga yetguncha Turg‘unoyning kovushi ishdan chiqdi, adirga mahsichan chiqishga to‘g‘ri keldi. Yo‘l adirning eng yotiq yeridan tushgan bo‘lsa ham Turg‘unoy tizzasini ushlab zo‘rga qadam bosardi. Maston uning qo‘lidagi tugunchani oldi-da, Turg‘unoyni oldinga o‘tkazdi, chunki uning har qadamda yiqilishiga, yiqilganda to adirning etagigacha yumalab ketishiga ko‘zi yetar edi. Turg‘unoy oxiri bosgan oyog‘ini ko‘tara olmay to‘xtab, Mastonning yelkasiga qo‘lini qo‘ydi va piq-piq yig‘ladi. (A.Qahhor)

7-DARS: SO‘ZLARNING SHAKL VA MA’NO MUNOSABATIGA KO‘RA TURLARI

SINONIMIYA

Til birliklarining birlashtiruvchi ma’nosi asosida guruhlanishiga *sinonimiya* deyiladi. Sinonimiya so‘zi yunoncha bo‘lib, synonymon – «birgalikda ismlash» demakdir.

Sinonimiya til birliklarining o‘zaro ma’no umumiyligiga ko‘ra yuzaga keladi. Sinonimiyada ikki va undan ortiq til birliklarining o‘zaro ma’no munosabati mavjuddir. Lug‘aviy birliklar ham, grammatik birliklar ham sinonimik aloqaga kirisha oladi.

1. Lug‘aviy sinonimiya. Bunda leksik hamda frazeologik birliklarning o‘zaro 3 xil sinonimik munosabatlari nazarda tutiladi.

1. Leksik sinonimiya. Bunda so‘zlarning o‘zaro sinonimik aloqasi kuzatiladi. Masalan: inoq, ahil, qadrdon, totuv, ittifoq, qalin, apoq-chapoq.

2. Frazeologik sinonimiya. Bunda iboralarning o‘zaro sinonimik aloqasi kuzatiladi. Masalan: bahri ochildi, dimog‘i chog‘ bo‘ldi, kayfi chog‘ bo‘ldi.

3. Leksik – frazeologik sinonimiya. Bunda so‘z bilan iboraning o‘zaro sinonimik aloqasi kuzatiladi. Masalan: yuragi yorildi, o‘takasi yorildi – qo‘rqdi.

II. Grammatik sinonimiya. Bunda o‘zaro sinonimik munosabatga grammatik birliklar (qo‘shimchalar, so‘z birikmalari, gaplar) kirishadi. Grammatik sinonimiya 2 xil bo‘ladi: 1) **morfologik sinonimiya** – o‘zaro sinonimik munosabatga morfologik birliklar kirishadi. Masalan, qo‘shimchalar sinonimiyasi: *sersoqol* – *soqoldor*, *kelyapman* – *kelayotirman* – *kelmoqdaman*; 2) **sintaktik sinonimiya** – o‘zaro sinonimik munosabatga sintaktik birliklar kirishadi: *ukamga oldim* – *ukam uchun oldim*, *telefonda gaplashdim* – *telefon orqali gaplashdim*.

So‘zlar sinonimiyasi

Talaffuzi, yozilishi har xil, birlashtiruvchi ma’nosi bir xil bo‘lgan so‘zlarga **sinonimlar** deyiladi. Sinonimlar bir so‘z turkumi doirasida bo‘ladi. Masalan: *sezgir*, *ziyrak*, *tuyg‘un*, *hushyor*, *sergak*, *tiyrak* – sifat; *qobiliyat*, *layoqat*, *iste‘dod*, *talant*, *salohiyat*, *uquv* – ot; *qaynamoq*, *jo‘shmoq*, *yonmoq* – fe‘l.

Bir umumiy (birlashtiruvchi) ma’nosi bilan o‘zaro bog‘lanuvchi so‘zlar guruhiga **sinonimik qator** deyiladi. Masalan: nur, shu‘la, yog‘du, ziyo; ayb, nuqson, nuqs, qusur, illat. Bu sinonimik qatorlarda *nur* va *ayb* so‘zlari **dominanta** sanaladi.

Sinonimik qatordagi so‘zlar bir-birlaridan qaysidir belgi-xususiyatlariga ko‘ra farqlanib turadi. Sinonimlarning ayni ma’noni anglatishi, ma’no umumiyligiga ega bo‘lishi deyilganda, ma’noda tenglik tushunilmaydi. Hech vaqt so‘zlar ma’nolariga ko‘ra har jihatdan teng kelmaydi. Shuning uchun ham so‘zlar alohida-alohida leksik birliklar sifatida yashash imkoniyatiga egadirlar.

Sinonim so‘zlar ayni bir birlashtiruvchi ma’noga ega bo‘lishi bilan birga quyidagi jihatlariga ko‘ra farqlanib turadi: 1) ma’no qirrasiga ko‘ra, 2) uslubiy jihatiga ko‘ra, 3) nutqiy xoslanishiga ko‘ra. Shunga ko‘ra sinonimlarning quyidagi turlari mavjud:

1. Ideografik sinonimlar. Bu turdagi sinonimlar o‘zaro ma’no qirrasiga ko‘ra farqlanadi. Masalan, aniq, ravshan, yorqin so‘zlari bir sinonimik qatorga birlashsa ham, ma’no qirralariga ko‘ra farqlanadi. Aniq fikr, ravshan fikr, yorqin fikr. Bu misollarda belgi darajasi aniqqa nisbatan ravshanda, ravshanga nisbatan yorqinda kuchlidir.

2. Uslubiy sinonimlar. Bu turdagi sinonimlar o‘zaro uslubiy baho bo‘yoqdorligi jihatidan farqlanadi. Masalan, gavgdali, jussali, barvasta, norg‘ul,

qomatdor, barzangi. Bo‘yoqdorlik darajasi gavdalida neytral, jussali, barvasta, norg‘ul, qomatdorda ijobiy bo‘yoqqa ega, barzangida salbiy bo‘yoqqa ega.

3. Nutqiy sinonimlar. Bu turdagi sinonimlar o‘zaro nutqiy xoslanish belgisiga ko‘ra farqlanadi. Masalan, nur – umumnutqqa xos, yog‘du – badiiy nutqqa xos so‘z; yana – umumnutqqa xos, tag‘in – so‘zlashuv nutqiga xos.

4. Kontekstual sinonimlar. Sinonimiya til birliklari orasidagi munosabat asosida tug‘iladi. Leksik qo‘llash asosida sinonimiya hosil bo‘lmaydi. Chunki leksik qo‘llash leksik ma‘no deb qaralmaydi. Leksik ma‘no bilan leksik qo‘llash orasidagi sinonimik munosabat kontekstual sinonimlar deb nomlanadi. Masalan, *adib, yozuvchi, avtor* sinonimik qatori ma‘lum kontekstda Oybek atoqli otiga kontekstual sinonim bo‘ladi.

5. Absolyut sinonimlar. Har jihatdan bir-biriga teng bo‘lgan sinonimlarga aytiladi. Masalan, *surat-rasm, so‘roq- savol, xabar-darak, agitatsiya-tashviqot, tema-mavzu*. Bunday sinonimlar leksik **dubleklar** deb ham yuritiladi.

Sinonimlar tilda ikki asosiy hodisa natijasida paydo bo‘ladi:

1. Tilda yangi so‘zning paydo bo‘lishi natijasida.

2. Tilda mavjud bo‘lgan so‘zning yangi ma‘no kasb etishi natijasida.

1. Tilda yangi so‘zlar ikki yo‘l bilan hosil bo‘ladi: 1) boshqa tillardan yangi so‘z o‘zlashtirish asosida. Masalan, *sevgi* (o‘zbekcha)- *muhabbat* (arabcha), *ot* (o‘zbekcha) – *ism* (arabcha), *manglay* (o‘zbekcha) – *peshona* (tojikcha), *qo‘shin* (o‘zbekcha) – *armiya* (ruscha); 2) tilda bor so‘zlar asosida so‘z yasash orqali hosil bo‘uladi. Masalan, *vazifa – topshiriq, maosh – oylik*.

2. So‘zlarning yangi ma‘no kasb etishi ham sinonimlarni yuzaga keltiradi. Masalan: *o‘rin – joy, o‘rin – lavozim*.

Tilda sinonimlarning ahamiyati katta. Fikrni aniq, maqsadga muvofiq ifodalash uchun xizmat qiladi. Bulardan tashqari, sinonim so‘zlardan juft so‘zlar ham tuziladi: or-nomus, baxt-saodat kabi.

OMONIMIYA

Til birliklarining ma‘nolariga ko‘ra har xil bo‘lib, talaffuzida hamda yozilishida teng kelib qolishiga **omonimiya** deyiladi. Omonimiya so‘zi yunoncha bo‘lib, homos – «birdek», «bir xil», onyma – «ism» demakdir.

Omonimiya hodisasi lug‘aviy birliklarda ham, grammatik birliklarda ham mavjud. Shunga ko‘ra dastlab omonimiya 2 xil bo‘ladi:

1. Lug‘aviy omonimiya. Bunda leksik hamda frazeologik birliklarning omonimiyasi nazarda tutiladi. Masalan, **to‘r I** – tabiiy yoki sun‘iy toladan katak-katak ko‘zli qilib to‘qilgan buyum: to‘r parda, ip to‘r, pardabop to‘r, bedana tutadigan to‘r; **to‘r II** – poygakdagi joyga nisbatan yuqoridagi joy, hurmatli o‘rin : To‘yxonada to‘r aziz mehmonlar uchun jihozlab qo‘yildi – **leksik omonimiya**. **Boshiga ko‘tarmoq I** – «qattiq shovqin qilmoq»; **boshiga ko‘tarmoq II** – «yuksak darajada hurmat qilmoq» - **frazeologik omonimiya**.

2. Grammatik omonimiya. Bunda grammatik birliklarning omonimiyasi nazarda tutiladi. Masalan, **-ma I** fe‘lning bo‘lishsiz shaklini yasovchi affiks: *Otang bolasi bo‘lma, odam bolasi bo‘l* (maqol); **-ma II** fe‘ldan ot va sifat yasovchi affiks:

Nahorlikka qushlar yana qatiq ichishdi, tushlik nonushtasi uchun suzma bermoqsi edim (ŷ.ŷulom), yasama pichoqcha, burama qand.

Mashq. Klassik adabiyotimizdan olingan quyidagi tuyuqlarda qo‘llanilgan omonim so‘zlarni aniqlang va ularning ma‘nolarini izohlang.

Charx tortib xanjari hijron bu tun,
Qo‘ymadi bir zarra bag‘rimni butun.
Tunga borib bizni behol aylading,
Ne balolig‘ tun emish yo rab bu tun.
(A.Navoiy)

Qadimni firoq mehnati yo qildi,
Ko‘nglum g‘amu anduh o‘tig‘a yoqildi.
Holimni sabog‘a aytib erdim, ey gul,
Bilmon, sanga sharh qilmadi, yo qildi.
(Z.M.Bobur).

ANTONIMIYA

Til birliklarining o‘zaro ma‘nolariga ko‘ra zid bo‘lib kelishiga *antonimiya* deyiladi. Antonimiya so‘zi yunoncha anti – «zid», «qarshi», onyma – «ism» demakdir.

Antonimiyaning sinonimiyadan farqi shuki, sinonimiyada ikki va undan ortiq til birliklari munosabatga kirishadi. Antonimiyada esa atigi ikkita til birligi munosabatga kirishadi. Biri ikkinchisiga zid bo‘ladi. Ikkisi birgalikda antonimik juftlikni hosil qiladi. Antonimiya lug‘aviy birliklarda ham, grammatik birliklarda ham mavjud.

1. Lug‘aviy antonimiya. Bunda o‘zaro antonimik munosabatga lug‘aviy birliklar (so‘zlar va iboralar) kirishadi. Lug‘aviy antonimiya ham uch xil bo‘ladi: **1) leksik antonimiya** – so‘zlar zid ma‘nolarga ega bo‘ladi: issiq-sovuq, katta-kichik, og‘ir-engil; **2) frazeologik antonimiya** – iboralar zid ma‘nolarga ega bo‘ladi: ko‘kka ko‘tarmoq, yerga urmoq; **3) leksik-frazeologik antonimiya** – so‘z bilan ibora zid ma‘nolarga ega bo‘ladi: uyatli – yuzi yorug‘.

2. Grammatik antonimiya. Bunda o‘zaro antonimik munosabatga grammatik birliklar kirishadi. Asosan so‘z yasovchilar zidlanishga ega. Masalan, **-li** va **-siz, no-**: o‘rinli – o‘rinsiz, **noo‘rin**; **-li** va **be-**, **-siz**: **baxtli** – **baxtsiz, bebaxt**; **ba-** va **be-**: **--bama‘ni** – **bema‘ni**. Bunda ham lug‘aviy antonimiya yuzaga keladi.

So‘zlar antonimiyasi

O‘zaro zid munosabatdagi ma‘nolarni anglatib kelgan so‘zlarga *antonimlar* deyiladi. Antonimlar ham sinonimlar kabi bir turkumga doir so‘zlardan hosil bo‘ladi. Antonimlar asosan sifat turkumida uchraydi. Boshqa turkumlarda kam uchraydi. Masalan: *og‘ir-engil, issiq-sovuq, katta-kichik, erta-kech, tez-sekin, kelmoq-ketmoq, yoz-qish, bor-yo‘q*. Ba‘zan sifat bilan sifatdosh antonimik munosabatga kirishadi. Masalan, *xom-pishgan*.

Antonimlar ma'no jihatidan zid va bir vaqtning o'zida o'zaro bog'liq bo'ladi. Shunga ko'ra oddiy qarama-qarshiliklar ham antonimik munosabatni hosil qilavermaydi, demak antonimiya ma'no jihatidan qarama-qarshilikka, zidlikka va birlikka asoslanadi. Antonimik munosabatdagi zidlik, inkor etish, yangini nomlash orqali bo'ladi. Masalan, *oq-qora* leksemalari biri ikkinchisini anglatgan ma'nosi bilan, yangini nomlash bilan inkor etib turadi.

Antonimlar ifoda planiga ko'ra o'ziga xos xususiyatlarga ega: **1)** avvalo ifoda planiga ko'ra antonimlar har xil bo'ladi: *katta-kichik, uzoq-yaqin, tez-sekin* kabi; **2)** bir asosdan ikki zid affikslar yordamida yasalgan bo'ladi: *ongli-ongsiz, mevali-mevasiz*; **3)** bir so'zning o'zi ma'nolariga ko'ra zidlanishda bo'ladi: *arqonning uchi* birikmasida arqonning boshlanish qismi ham, tugallangan qismi ham ko'zda tutiladi. Buni tilshunoslikda *enantiosemiya* deb yuritiladi.

Leksik qo'llash natijasida *kontekstual antonimiya* hosil bo'ladi. Masalan, *o't (olov)- suv: o'tga ham suvga ham o'zini urishga tayyor. Ot - dod: yaxshidan ot qolar, yomondan – dod.*

Tilda antonimlarning ahamiyati katta. She'riyatimizda, xalq maqollarida antonimlar antiteza hosil qilishda keng qo'llaniladi. Masalan,

Abadiy *firoqni*, hayhot do'stlarim,
Abadiy *visol* deb bildi kelinchak (A.Oripov).
Bu kun men *shoh* erurman tilak tilagil,
Bu kun men *gadoman* tingla, malagim (R.Parfi).
Achchiq o'yin *shirin* turmushni buzar (maqol).
Kattaga salom ber, *Kichikka* – kalom (maqol).

PARONIM SO'ZLAR

Talaffuzi (tovush qiyofasi) o'zaro yaqin, ammo ma'nolari boshqa-boshqa bo'lgan so'zlar *paronimlar* deb yuritiladi. Paronim yunoncha so'z bo'lib, **para** – «yonidagi», **onyma** – «ism» demakdir. Masalan, abonent – abonent, diplomat – diplomant, abzal – afzal, xalos («ozod») – xolos («faqat»), tizmoq – chizmoq, tahlil – tahrir, tahlil – tahsil, ma'naviy – ma'noviy.

Paronimlarga talaffuzi o'xshash bo'lib fonetik jihatdan bir-ikki tovushga ko'ra farqlanadigan so'zlar kiritiladi. Lekin tovush qiyofasi bir-ikki tovushga ko'ra farqlanadigan har qanday so'zlar ham paronim hisoblanmaydi. Masalan, tosh-bosh, bel-kel-sel, jon-ton, yur-yut kabi tovush qiyofasi bir-biriga yaqin so'zlarni paronimlarga kiritib bo'lmaydi.

Paronimiyani belgilashda so'zlarning tovush tomonidagi umumiy va farqli jihatlarigagina asoslanib, ularning semantik-grammatik xususiyatlarini e'tibordan soqit qilish to'g'ri bo'lmaydi, chunki shakliy o'xshashlik tushunchasi oppozitsiyadagi so'zlarni turli aspektda va bir necha parametrlar bo'yicha muqoyasa qilishni istisno etmaydi. Shuning uchun paronimiyani o'rganishga: **a) formal; v) semantik; v) funksional aspektda** yondashish lozim. Bu paronimik munosabatni formal-semantik

oppozitsiya sifatida baholashni, soʻz juftliklarini ham formal, ham semantik jihatdan muqoyasa etishni taqozo etadi¹.

Paronim soʻzlar boshqa-boshqa soʻzlar boʻlganligi uchun ularning har birida leksik-semantik xususiyatlar mavjud. Bu xususiyatlar ularning biri oʻrnida ikkinchisini almashtirib qoʻllashga imkon bermaydi. Lekin nutqda paronimlarni birining oʻrnida ikkinchisini turli uslubiy maqsadlarda ishlatish mavjud. Natijada paronimlar nutqning goʻzalligini, taʼsirchanligini taʼminlovchi muhim stilistik vositaga aylanadi. Bu uning asosiy ahamiyatidir. Masalan,

1. ... *sanoatingizga balli!* (Sh.Boshbekov).
2. ... hech kimdan *sazo* chiqmadi. Hamma jim, ... (X.Toʻxtaboyev).
3. Marrino! Avval Fransiya fuqarosi boʻlgan, keyin Italiyaga bir million dollarga *antrakt* tuzgan (H.Gʻulom).
4. –Men soʻzga chiqqanlar *reklamaga* rioya qilsin demoqchiman (X.Toʻxtaboyev).

8-DARS: OʻZBEK TILI LEKSIKASINING BOYISH MANBALARI

Har bir tilning lugʻat boyligi, leksikasi ikki manba negizida oʻsib, takomillashib boradi. *Birinchisi*, tilning oʻz taraqqiyot qonunlari asosida. *Ikkinchisi*, boshqa tillardan soʻz oʻzlashtirish asosida. Shunga koʻra oʻzbek tili lugʻat boyligi ikki katta qatlamga boʻlib oʻrganiladi: 1) oʻz qatlam; 2) oʻzlashgan qatlam.

Oʻz qatlam -- umumturkiy va oʻzbekcha soʻzlardan va shular asosidagi yasalishlardan, shuningdek, oʻzbekcha affikslar yordamida boshqa til soʻzlari asosidagi yasalishlardan tarkib topadi. Masalan, *bosh, koʻz, qosh, til, uch, kel, yosh, qush; qaznoq, oʻpqon, qalin, burun, toʻngʻiz; aygʻoqchi, bezak, botqoq, bogʻlam, achchiq-chuchuk, bola-chaqa; boshla, oqla, ishchi, yonilgʻi; traktorchi, jangchi, madaniyatli, bebosh, bilimdon* kabi.

Oʻzlashgan qatlam – oʻzbek tiliga qardosh boʻlmagan tillardan turli davrlarda oʻzlashgan soʻzlardan tarkib topadi. Tarixda fors-tojik, arab tillaridan koʻplab soʻzlar oʻzlashtirilgan. Keyingi davrlarda rus tilidan soʻz oʻzlashtirish kuchli boʻlgan.

Tojik tilidan oʻzlashgan soʻzlar oʻzbek tilining oʻz soʻzlari qatorida turmush uchun zarur tushunchalarni anglatadi. Masalan, *dastroʻmol, dasturxon, kaft, kift, nay, dutor, duradgor, paxtakor, serhosil, bulbul, xoʻroz, ohu, pashsha, bel, aft, diydor, anjir, anor, daraxt, joʻxori, sabzavot, juvoz, kulol, yogʻ, goʻsht, osh, non, javob, xoʻranda, kamina, atlas, chopon, xona, panjara, anjom, kosa, chirogʻ, bemor, betob, yor, nevara, doʻst, oshno, ohista, tez, bahor, navroʻz, zamin, falak, ombor, saroy, ohang, kuy, donish, dono, arzon, baho, shahzoda, shoh, jang, sardor, xudo, pir, mehmon, mezbom, baland, past, ovoz, gap* va boshqalar.

Hozirgi oʻzbek tilida tojikcha soʻzlar bilan birga ularning oʻzbekcha sinonimlari ham teng qoʻllanib kelinmoqda. Masalan, *buloq(oʻzb.) – chashma(toj.), yaproq(oʻzb.) – barg(toj.), butoq(oʻzb.) – shox(toj.), manglay(oʻzb.) – peshona(toj.), oltin(oʻzb.) – tilla(toj.), quyosh(oʻzb.) – oftob(toj.)* kabi.

¹ Қаранг: И.Тошалиев. Ўзбек тилида паронимлар ва уларнинг стилистик қўлланиши. Ўзбек тили стилистикасидан тадқиқотлар.Илмий ишлар тўплами. Т., 1987 йил.

Tojik tilidan ot turkumiga oid soʻzlardan tashqari, sifat va ravish turkumiga oid soʻzlar ham oʻzlashgan: *astoydil, ozoda, otashin, baland, jangovar, dono, kamtar, puxta, shirin* kabi. Tojik tilidan faqat soʻzlar emas *hech, chunki, yoki, garchi* kabi bogʻlovchi va yuklamalar; *ba-, be-, bo-, no-, ham-, -kash, -parvar, ser-, -xoʻr, -xush* kabi qoʻshimchalar ham oʻzlashgan: *badavlat, bechiqim, barkamol, boadab, nohaq, hamfikr, mehnatkash, insonparvar, serunum, oshxoʻr, xushxabar* kabi. Tojikcha oʻzlashgan soʻzlar oxirida *sht, st, xt, ft, nd* kabi undoshlar qator ishlatiladi: *goʻsht, gʻisht, doʻst, rost, shikast, past, kaft, daraxt* kabi.

Arab tilidan oʻzlashgan soʻzlar. Arabcha oʻzlashmalar ham asosan ot va sifat turkumiga oid soʻzlardir. Masalan, **Ot turkumiga oid soʻzlar** – *davlat, vazir, ilm, taʼlimot, nazariya, asar, gʻazal, shoir, adib, masal, rasm, madaniyat, meʼmor, tijorat, sanoat, askar, gʻalaba, muallif, xabar, taʼlim, harf, kitob, dars, asbob, tarjimon, olloh, arvoh, qibla, inson, odam, oila, ayol, avlod, marosim, tavallud, asab, qalb, aʼzo, shifo, tabib, vatan, imorat, mahalla, havo, nur, asr, saraton, vaqt, zamon, janub, sharq, dunyo, maymun, rayhon, raʼno, halvo, qand, marjon, sadaf, soat, sandiq, qulf, sado, jumla, nutq, suhbat, talaffuz, ariza, imzo, va boshqalar.* **Sifat turkumiga oid soʻzlar** – *azamat, ajoyib, odil, afzal, zolim, takabbur, ahmoq, baxil, johil, munis, nodir, mohir, muloyim, munosib, sof, halol, mudhish, makkor, magʻrur, zaʼfar, zaʼfaron, zilol va boshqalar.* **Abstarkt tushuncha nomlari** – *muammo, muborak, adolat, farosat, aql, fikr, dalil, mazmun, xabar, ilhom, insof, vasiyat, sadoqat, istiqbol, ishq, mavhum, murod, murakkab, mushtarak, nomus, saodat, taajjub, tasavvur, fazilat, farogʻat, fahm, xotima va boshqalar.* **Ravish turkumiga oid soʻzlar** – *avval, doim, doimo, aslo, axir, zarurat, ittifoqo va boshqalar.* **Bogʻlovchilar** – *lekin, ammo, va, balki, biroq, hatto va boshqalar.* **Modal soʻzlar** – *albatta, haqiqatan, faqat, ehtimol, balki va boshqalar.*

Hozirgi oʻzbek tilida arabcha **–iy** yoki **–viy** yordamida yasalgan – *abadiy, amaliy, oddiy, maʼnaviy* kabi sifatlar arabcha **–an** qoʻshimchasi qoʻshilib yasalgan asosan, *baʼzan, masalan, nisbatan, qisman, shaxsan, umuman* kabi ravishlar uchraydi.

Arab tilidan oʻzlashgan soʻzlar oʻziga xos fonetik belgilarga ega: **1)** arabcha oʻzlashmalarda ikki unli yonma-yon kela oladi – *saodat, maorif, matbaa, mutolaa, oila, doir, rais* kabi; **2)** oʻzlashgan soʻzlarda choʻziq unli qoʻllanadi, yozuvda choʻziq unli soʻng tutuq (‘) belgisi qoʻllanadi: *raʼno, maʼno, taʼna, eʼlon, daʼvo, taʼlim* kabi; **3)** oʻzlashma soʻzlarda baʼzan boʻgʻinlar yoki tovushlar bir-biridan tutuq talaffuz qilinadi. Yozuvda tutuq (‘) belgisi yordamida ajratiladi: *jurʼat, surʼat, bidʼat, qalʼa, sanʼat* kabi.

Rus tili orqali oʻzlashgan soʻzlar bir qancha fonetik hamda morfologik belgilarga ega. **Fonetik belgilari:** **1)** urgʻuli boʻgʻinlarda **o** unlisi oʻzbek tilidagiga qaraganda choʻziqroq talaffuz qilinadi: *opera, balkon, orden, aeroport* kabi; **2)** **i** va **u** unilari oʻzlashma soʻzlarda choʻziqroq talaffuz qilinadi: *turbina, lirika, klub, tushʼ* kabi; **3)** soʻz boshida, oʻrtasida va oxirida undosh tovushlar qatorasiga kela oladi: *spravka, traktor, strelka, trest, bank, kilovatt* kabi; **4)** unli tovushlar qatorasiga kela oladi: *diagramma, biologiya, geometriya* kabi.

Morfologik belgilari: **1)** rus tili orqali oʻzlashgan soʻzlarda **anti-, a-, de-, in-, inter-, re-** kabi prefikslar ishlatiladi: *amorf, deduksiya, induksiya, regress* kabi; **2)** **-ist, -izm, -atsiya, -fikatsiya, -ar, -ant, -ent, -yor, -or, -it, -log** kabi suffikslar qoʻllanadi: *jurnalist, lirizm, agitatsiya, yarovizatsiya, klassifikatsiya, inspektor, direktor, aspirant,*

opponent, grimyor, shaxtyor, revizor, metiorit, bronxit, filolog, nevrolog kabi; 3) rus tilidan o‘zlashgan so‘zlar tarkibida qo‘llangan prefiks va suffikslar o‘zbekcha, tojikcha va arabcha so‘zlarga deyarli qo‘shilmaydi. *Ultratovush, mikroiqlim, mikroo‘g‘it, ultrabinafsha* kabi bir necha so‘z bundan mustasno.

Mashq. Quyida berilgan forscha-tojikcha va arabcha so‘zlarni ikki ustunga ajratib yozing.

Ajdar, ajdaho, qonun, govmish, rahbar, satr, sher, jo‘ja, satira, kaptar, ramz, naqqosh, kalla, chehra, maqola, mayiz, gilos, qasida, sayqal, do‘kon, gul, giyoh, poliz, g‘alaba, oshpaz, himoya, muxbir, sahifa, savol, javob, cho‘pon, sharob, imtihon, qassob, e‘tiqod, jonon, hamshira, poygak, dahliz, ka‘ba, xalq, jamiyat, hayot, chirog‘, dori, husn, hamisha, shitob, jarohat, qasr, muqaddam, yakshanba, juma, sahar, makon, hamyon, gavhar, soya, Zuhro, Mirrix, sa‘va, chaman, joy, ohang, ohanrabo, xina, anhor, hovuz, ustod, noma, tovush, shahar, poytaxt, nafis, xujjat.

9-DARS: BARQAROR BIRIKMALAR

Nutq jarayonida fikrimizni bayon qilish uchun so‘zlar yordamidagina emas, balki bir necha so‘zlarning barqaror bog‘lanishidan hosil bo‘lgan birikmalardan ham foydalanamiz.

Ikki va undan ortiq so‘zlarning o‘zaro barqaror munosabatidan tashkil topgan nutq jarayoniga tayyor holda olib kiriluvchi til egalari xotirasida imkoniyat sifatida mavjud bo‘lgan til birliklari **barqaror birikmalar** deyiladi.

Tilshunoslikning barqaror birikmani o‘rganuvchi bo‘limi **paremiologiya** (lotincha *parema* – “barqaror”, *logos* – “ta’limot”) deyiladi.

Barqaror birikmalar so‘z birikmasiga, so‘z qo‘shilmasiga, gapga o‘xshab ketadi. Ammo bu birliklar erkin bog‘lanish asosida yuzaga kelib, ularning bog‘lanishini o‘zgartirishimiz mumkin. Masalan: *Kitobning varag‘i (so‘z birikmasi) – kitobinning varag‘i.*

Barqaror birikmani “buzish” – unga so‘z kiritish, almashtirish, olib tashlash mumkin emas.

Barqaror birikmalar:

iboralar (frazologizmlar);

maqol va matallar;

hikmatli so‘zlar (aforizmlar)

Iboralar. Ikki yoki undan ortiq mustaqil so‘zning yaxlit bir ko‘chma ma’no ifodalashiga ibora (**frazologik** birlik) deyiladi.

1. Iboralarning ma’nosi ko‘pincha bir so‘zga teng keladi. Masalan: *Yog‘ tushsa yalaguday – toza; qo‘li ochiq – saxiy; qo‘y og‘zidan cho‘p olmagan – yuvosh.*

Iborani o‘rganuvchi bo‘lim **frazologiya** deyiladi. Iboralar tarkibidagi so‘zlar o‘z ma’no mustaqilligini yo‘qotadi va boshqa ko‘chma ma’noni anglatishga xizmat qiladi. Masalan: *ammamning buzog‘iday – lapashang ma’nosi.* Iboralar gapda bitta gap bo‘lagi vazifasida keladi. Masalan: *Xolida bu gapdan keyin mum tishlab qoldi.* (gapirolmadi so‘ziga teng bo‘lib, kesim vazifasida kelyapti)

Iboralar fikrni obrazli, ta'sirchan, jozibali qilishda katta ahamiyatga ega. Shuningdek, ba'zi iboralarda hissiy-ta'siriy bo'yoq ham mavjud bo'ladi. Masalan: *Ilonning yog'ini yalagan – ayyor* (salbiy bo'yoq ma'nosi berilgan)

Iboralarni o'z ma'nosida qo'llangan erkin so'z birikmalaridan farqlash lozim. Masalan: *kaltak zarbidan boshi shishdi* – o'z ma'nosida qo'llangan. *Nima qilishini bilmay boshi shishdi* – ko'chma ma'noda qo'llangan ibora.

Boshqa tilga aynan tarjima qilib bo'lmaydigan iboralar **ideoma** deyiladi.

Iboralar ham xuddi so'zlar kabi shakldosh (omonim), ma'nodosh (sinonim), zid ma'noli (antonim) bo'la oladi. Masalan:

Shakldosh iboralar: *boshiga ko'tarmoq (e'zozlamoq), boshiga ko'tarmoq (to'palon qilmoq); ko'z yummoq (o'lmoq), ko'z yummoq (e'tibor bermaslik).*

Ma'nodosh iboralar: *hafsalasi pir bo'lmoq, tarvuzi qo'ltig'idan tushmoq; dimog'i shishdi, burni ko'tarildi (gerdaydi, kekkaydi); og'ziga tolqon solmoq, og'zida qatiq ivitmoq (gapirmadi).*

Leksik – frazeologik ma'nodoshlar ham bor. Bunda so'z va ibora ma'nodosh bo'ladi. *Dunyoni suv bossa to'pig'iga chiqmaydi – beg'am, beparvo.*

Iboralarda zid ma'nolilik: oq ko'ngil – ichi qora; yerga ursa ko'kka sapchiydi (sho'x) – qo'y og'zidan cho'p olmagan (yuvosh); ko'ngli joyiga tushmoq – yuragiga g'ulg'ula tushmoq.

Iboralarda paronimlik: yetti uxlab tushiga kirmaslik (mutlaqo o'ylamaslik, kutmaslik) - yetti uxlab tushida ko'rmaslik – (hech qachon ko'rmaslik); yuragi tars yorilib ketayozdi (sabr, chidam tugab, xunob bo'lib ketmoq) – yuragi qoq yorilayozdi (sevinib, juda kuchli hayajonlanmoq)

Tilshunoslikda **paraforma iboralar** degan atama ham mavjud. Bunday iboralarning leksik, ya'ni so'z tarkibi bir xil bo'ladi, faqat grammatik shakllari, ya'ni qo'shimchalari farq qiladi. Masalan:

og'ziga qaramoq - diqqat bilan quloq solmoq

og'ziga qaratmoq – nutqi bilan mahliyo qilib olmoq

Demak, paronim iboralar tarkibidagi bir so'zi bilan, paraforma iboralar esa tarkibidagi bir qo'shimcha bilan farq qiladi.

Maqollar va matallar. Grammatik jihatdan gap holda shakllangan, xalq donishmandligi natijasida vujudga kelgan barqaror birikmalar **maqollar** hisoblanadi. Masalan: *Shamol bo'lmasa, daraxtning shoxi qimirlamaydi. Bolta tushguncha, to'nka dam oladi.*

Maqollar xalqning hayotiy tajribasi, donishmandligi natijasida maydonga keladi. Ular nutq jarayoniga qadar tilda tayyor holda barqaror birikma sifatida mavjud bo'ladi. So'zlovchi bunday birikmalarni yaxlit holda nutqiga olib kiradi.

Maqollar fikrni ta'sirchan, buyoqdor qilib ifodalovchi qudratli vositadir. Nutqda maqollardan o'rinli foydalanish so'zlovchining mahorati sanaladi.

Ignadek teshikdan tuyadek sovuq kiradi. Bu maqolni to'g'ridan to'g'ri shu ma'noda ham, majozan “*Ozgina, kichkina kamchilikni, xavf-xatarni nazar pisand qilmay yurma, shundan senga katta ziyon-zahmat yetishi mumkin, ehtiyot bo'l*”, degan ma'noda ham qo'llaydilar. Shuningdek, keyingi ma'noda “*yolg'iz baloga indamasang, ko'payadi*”, degan maqol ham foydalaniladi.

Grammatik jihatdan gap holida shakllangan, to'g'ri ma'noda qo'llaniladigan, xalq donishmandligi natijasida vujudga kelgan barqaror birikmalar **matallar** deyiladi.

Masalan: *Yaxshidan bog' qoladi, yomondan dog'.* *Qimirlagan qir oshar.*

Matallar ham xuddi maqollar singari xalqning hayotini uzoq davrlar mobaynida kuzatish orqali hosil qilingan hayotiy tajribasining ixcham shaklida ifoda topishidir.

Avval o'yla, keyin so'yla. Aytadigan har bir so'z(gap)ni avval o'ylab olishi, so'ngra so'zlashi lozim. O'ylanmay aytilgan so'z kishini ko'pchilik oldida uyalib qolishga, hatto fojeaviy ahvolga tushishiga sabab bo'lishi mumkin. "*So'zni ko'ngilda pishirmaguncha, tilga kelturma va har nekim ko'ngilda bor tilga surma*" (*Navoiy*). Variantlari: "*O'ylamaguncha so'ylama*", "*Ko'p o'yla, oz so'yla*", "*O'n qatim o'yla, bir qatim so'yla*", "*Dilda pishir, tilda gapir*", "*O'ynab gapirsang ham o'ylab gapir*", "*Tez so'zlagan tez pushaymon bo'lar*" va hokazo.

Hikmatli so'zlar (aforizmlar). Grammatik jihatidan gap holida shakllangan, xalqning turmush tajribasiga tayanib ma'lum bir shaxs tomonidan yaratilgan qisqa, obrazli barqaror birikmalarga hikmatli so'zlar (aforizmlar) deyiladi. Masalan: *Odami ersang demagil odami, onikim yo'q xalq g'amidin g'ami.* (*A.Navoiy*) *Dehqoni boy yurt qudratli bo'lur, qudratli yurtning dehqoni boy bo'lur.* (*I.Karimov*) *Til uslub uchun shaxmat taxtasidagi shohdir.* (*K.Fedin*) *Tilimizning tovlanib turishida shoir uchun ne-ne bitmas-tuganmas xazinalar bor.* (*M. Shayxzoda*)

Hikmatli so'zlar barqarorlik, mazmuniy yaxlitlik, takroriylik (ya'ni nutqda doimo bir xil tuzilishda quyma holda takrorlanish) belgilariga ko'ra boshqa barqaror birliklar bilan umumiylik kasb etsa ham, aniq muallifning mavjudligi ulardan farq qiladi.

Hikmatli so'zlarni o'rganib, xotirada saqlab, nutqda o'rinli qo'llay bilish kishining so'z san'atkori, donishmand bo'lishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Tasviriy ifoda (parafraza). Biror narsa va hodisani boshqa bir narsa va hodisaga o'xshatish orqali tasvirlab ifodalashga tasviriy ifoda deyiladi.

Tasviriy ifodalar narsa va hodisalarning ikkinchi nomi hisoblanadi. Masalan: *o'rmon podshosi-sher; mo'yqalam sohibi-rassom, yozuvchi; salomatlik posboni-shifokor; charm qo'lqop ustasi-bokschi; zangori kema-paxta terish mashinasi; hayotimiz qomusi-konstitutsiya; yaylov bahodirlari-cho'ponlar; oltin boshqoq-bug'doy; oq chashma-sut, kumush tola-ipak; cho'l balig'i-kaltakesak; samo lochini – uchuvchi* va boshqalar.

Tasviriy ifodalardagi bitta so'z har doim o'z ma'nosida bo'ladi, shu bilan ular iboralardan farq qiladi. Tasviriy ifoda ham shakldoshlik, ma'nodoshlik xususiyatlariga ega bo'lishi mumkin. Shakldosh tasviriy ifodalar: *aql gimnastikasi – 1. matematika; 2. shaxmat, qora oltin – 1. neft; 2. ko'mir.*

Ma'nodosh tasviriy ifodalar: *G'azal mulkining sulтони va o'zbek tilining asoschisi – Alisher Navoiy, uyg'onish fasli va fasllar kelinchagi – bahor.*

Tasviriy ifodalar asosan ot so'z turkumi doirasida ishlatiladi. Tasviriy ifoda uslubiy vosita sifatida nutqqa ko'tarinkilik, obrazlilik, baxsh etadi, jamiyat taraqqiyoti talabidan kelib chiqib, lug'at tarkibini boyitadi. Nutq jarayonida takror va qaytariqdan qochish imkonini beradi, notiqni so'zamollikka, tinglovchini esa falsafiy

mushohadaga undaydi.

10-DARS: LEKSIKOGRAFIYA. LUG‘ATSHUNOSLIK

Tilshunoslikning lug‘at tuzish va lug‘atchilik ishi bilan shug‘ullanuvchi sohasiga *leksikografiya* deyiladi. Tildagi so‘zlarning, iboralarning, maqol-matallarning, turli atamalarning ma‘lum maqsadlarda tartibga olingan, kitob shaklidagi to‘plamiga *lug‘at* deyiladi. Lug‘atlar turli maqsadlarga ko‘ra tuziladi. Maqsadga ko‘ra lug‘atlar dastlab ikki turga bo‘linadi: 1) ensiklopedik (qomusiy) lug‘atlar, 2) lingvistik (lisoniy) lug‘atlar. Har ikki lug‘at turida ham lug‘at maqolalari, so‘zligi qat‘iy alifbo tartibida joylashtirilgan bo‘ladi. Bu lug‘at turlari o‘z maqsadiga ko‘ra, maqolalarining tuzilishiga ko‘ra, yozilish mundarijasiga ko‘ra farqlanadi.

Ensiklopedik lug‘atlarda so‘zlarning lug‘aviy ma‘nolari berilmaydi. Ular nom, atama sifatida narsa-predmetlar, joylar, shaharlar, daryolar, tog‘lar, shaxslar va boshqa turli voqea-hodisalar haqida ma‘lumot beradi. Shunga ko‘ra ensiklopedik lug‘atlarning so‘zligi faqat ot so‘z turkumiga doir bo‘ladi. Buni «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi»dan olingan quyidagi misollarda ko‘rishimiz mumkin:

Asr (arab. – davr, vaqt) – 1) yuz taqvim yili (kalendar yil)ga teng vaqt oralig‘i; mas., 20-a. 1901 y. 1 yanv.dan 2000 y. 31 dek.gacha davrni o‘z ichiga oladi; yuz tropik yil; 36524, 2199 o‘rtacha Quyosh sutkasiga teng; 2) geologik davrning bir qismini o‘z ichiga olgan vaqt. A. ichida bir yarusning barcha tog‘ jinslari paydo bo‘ladi. Geoxronologiya jadvalida A. eng kichik qism (vaqt) hisoblanib, bir A. bir yarusga to‘g‘ri keladi; 3) kun (Quyosh) botishi chog‘idan 1-2 soatga oldingi payt va shu paytda o‘qiladigan namoz. A. namozining muddati – kun botishidan 2 soat ilgari to kun botgungachadir (yana q. Namoz).

Barxan (turkiycha) – Qumli cho‘l va chala cho‘llardagi relyefning ko‘chma qum shakllari. Shamol yo‘nalishiga ko‘ndalang bo‘ladi. B. yiliga o‘rta hisobda bir necha sm dan yuzlab m gacha ko‘chadi. Qizilqum va Qoraqum cho‘llarining ba‘zi joylarida qattiq shamol vaqtida yangi B.lar paydo bo‘ladi yoki eskilari joyini o‘zgartiradi. B.lar tepadan qaraganda ko‘pincha yoy, yarim oy shaklida bo‘ladi. Shamolga ro‘para yon bag‘irlari qiya (5-14), shamolga teskari yonbag‘irlari tik (30gacha) bo‘lishi mumkin. B. uchlari shamol kuchiga, qumning namligi, tarkibiga qarab uzun yoki qisqa bo‘ladi. B. bal. 0,7 m dan 20 m gacha, hatto murakkab shakllari 200 – 300 m va undan ham baland bo‘ladi. Shamol harakatiga qarab B.ning to‘planishi turli shakllar oladi: barxan tepalari, barxan zanjirlari, barxan piramidalari va h.k. Qum kam bo‘lgan qattiq yerlarda, ko‘pincha taqirlarda yakka-yakka B.lar uchraydi. Tutash qumlarda murakkab B. tizmalari vujudga keladi. B. tizmalari Amudaryo sohillarida, Sandiqli, Kanpirak, Qoraqum cho‘llarida, shuningdek Markaziy Farg‘onadagi Yozyovon cho‘lida uchraydi. B.lar nisbatan yaxshi nam to‘playdi va ihota qilinadigan bo‘lsa, daraxtzor bo‘lib qolishi mumkin. Avvallari Buxoro, Qorako‘l vohalarining shim. qismidagi bir qancha unumdor yerlar, qishloqlar ko‘chma qum ostida qolib ketar edi, endilikda saksovul va b. o‘simliklar ekilib, uz. 125 km, eni 3-4 km daraxtzorlar barpo qilindi va qum ko‘chishi to‘xtatildi. Yana q. *Eol relief shakllari*.

Bahor, ko‘klam – 1) yil fasli, mavsum. Yerning shim. Yarim sharida bahorgi kecha-kunduz tengligi (20 yoki 21 mart)dan yozgi quyosh turg‘unligigacha, ya‘ni kunduz eng uzun, kechasi eng qisqa bo‘lgan kungacha (21 yoki 22 iyungacha) davom

etadi. Shartli ravishda mart, aprel va may oylarini B. deb atash qabul qilingan. Yerning Jan. Yarim sharida bu vaqtda kuz fasli bo'ladi. B. qishdan yozga o'tish mavsumi hisoblanadi. B. kelishi b-n kunlar tez isiy boshlaydi, daraxtlar barg yozadi, maysalar ko'karadi, qushlar uchib kela boshlaydi va h.k. Bular turli joylarda har xil paytlarda ro'y beradi Qutb kengliklarida B. qisqa bo'ladi, tropiklarda sezilmay o'tib ketadi(q. Yil fasllari); 2) qad. og'irlik o'lchov birligi; musulmon davlatlarida qo'llanilgan. Qiymati ishlatilish joyi davriga qarab har xil bo'lgan: a) vazni 229 kg ga teng bo'lgan kichkina va vazni 422 kg ga teng bo'lgan katta B.larga bo'linadi. B.ning 207,4 kg li turi ham bor; b) Makkada 1 B. 183, 7 kg ga teng bo'lgan (16-a).

Lingvistik lug'atlarda lug'aviy birliklarning ma'nolari, grammatik, uslubiy belgilari haqida ma'lumot beriladi. Bunday lug'atlarning so'zligi barcha mustaqil va yordamchi so'zlardan, modal, undov va taqlidiy so'zlardan tartib topadi.

Qiyoslang: O'zbek tilining izohli lug'atidan namunalar:

Bahor (f-t) 1.To'rt faslning birinchisi, qishdan keyingi, yozdan oldingi fasl; ko'klam. *Erta bahor. Bahor quyoshi. Bahor shamoli. – U (Gulnor) bukun shod, bahor uning nash'asiga nash'a, go'zalligiga go'zallik qo'shgan.* Oybek.

2. Ko'chma. Har narsaning, masalan, umrning, hayotning gulgun, yashnagan chog'lari va shunday chog'lar ramzi.

Bu hayotning xazoni yo'q, mangu bahor,

Bu bahor-la topdi nasl shon, e'tibor. G'ayratiy.

Dunyoda tuganmas, o'zgarimas narsa yo'q, shuning uchun Hojixonning fasli bahori ham, husni-malohati ham, kuch-u quvvati ham tugalishga qarab yuz tutdi .M.Ismoilijon.

Yonmoq 1. O't olmoq; o'tda kuymoq. *To'qayga o't tushsa, ho'l-u quruq baravar yonadi.* Maqol. *Qalovini topsa, qor yonar.* Maqol. *-Quruq o'tin bir zumda lovullab yonib ketdi.* M.Ismoilijon, Farg'ona t.o. **Yolqinlanib**, nur berib turmoq. Saroyning to'rida boshqalarga qaraganda ko'rkamroq, bir hujra... bu hujrada sham yonadi. A.Qodiriy, O'tgan kunlar .Ko'rinardi uzoqdan yonib bir chiroq. G'ayratiy. Nur sochmoq. Ko'kda daraxtlar ustida g'uj-g'uj yulduzlar yonadi. Oybek, Qutlug' qon. Archa turar o'rtada yonib, Oqmoqdadir haryon shu'la-nur. G'ayratiy.

2. Nurda tovlanmoq, nur qaytarmoq. *Sham nurida tovlanar, yonar, Bir chekkada turgan mis chilim.* E.Rahim. *Qorda yulduzchalar yonar edi.* Oybek, O.v.shabadalar.

3. Ortiq darajada issig'i, harorati oshgandek sezmoq, qizimoq. *–Uh ... badanim yonib boradi ... – dedi Gulnor.* A.Muxtor, Opa-singillar. *U yonog'ini onasining yonib turgan o'tli yonog'iga surtib, siniq tovush bilan pichirladi.* M.Ismoilijon, Farg'ona t.o.

4. ko'chma Qayg'urmoq, kuymoq; achinmoq. *Vali aka G'ulomjonning yonib kuylaganiga, ko'zlarining g'o'zalar ichida nigoron bo'zlashiga hayron bo'ladi.* M.Ismoilijon, Farg'ona t.o. /Muhabbat/ *Sendan yashiradigan sirim yo'q! Ilgarilari bunday emas edi... Ko'rmasam yuragim yonadi, ko'zi ko'zimga tushsa, a'zoyi badanimga qaltiroq kiradi.* N.Safarov, Hayot maktabi. *Qiz nima o'ylaydi, uning qalbi ham ishq alangasida yonadimi, yo'qmi?* Oybek, Qutlug' qon.

5. ko'chma Qizishib, asabiylashib ketmoq, tutoqmoq; alangalamoq. *Ismoiljon bir nima desam, lov etib yonib ketadigan turqi bor.* S.Abduqahhor, Sanamay sakkiz dema. *Siz onamdan xafa bo'lmang, azizim, uning odatini bilasiz-ku, bir yonib, bir o'chaveradi.* S.Anorboev, Oqsoy.

6. Alangalamoq, o't olmoq. *Beg'ubor tong kabi qalbingda Vatan ishq, xalq mehri yonar. G'ayratiy. Hozir Xalilovning nafrati yonib turibdi.* I.Rahim, Ixlos.

7. *ko'chma* Oshiqmoq, sabrsizlik bilan kutmoq. *Navoiy Hirotga kirishi bilan, uning maxsus farmon olib kelganligi butun shaharga yashindek tarqaldi. Hamma uni tezroq eshitish orzusi bilan yondi.* Oybek, Navoiy.

Lov tasv. s. Kuchli alanga hamda shu alangadan chiqayotgan tovushni bildiradi. **Lov etib** 1)birdan alanga olib. Lov etib yonmoq; 2)*ko'chma* birdan qizishib, qizarib. *Sherbek ko'zlarida faqat qalb bilangina his etish mumkin bo'lgan allaqanday ehtiros, hayajon bor ekanini payqadi-yu, yuzlari lov (etib) yondi.* S.Anorboev, Oqsoy.

Lingvistik (lisoniy) lug'atlarning asosiy maqsadi so'zlarning va iboralarning semantik mazmunini tavsif qilishdir. Shuningdek, lingvistik lug'atlar so'zlarning imlosi, talaffuzi, xalq maqollari, xullas,til birliklariga oid hodisalar haqida ma'lumot beradi. Tuzilish maqsadiga ko'ra lingvistik lug'atlar dastlab umumiy va maxsus lug'at turlariga bo'linadi.

Umumiy lug'atlar qaysi maqsadni kuzatishidan qat'iy nazar tilning barcha qatlamiga oid leksikani qamrab oladi. Bunga «Ruscha-o'zbekcha lugat», «O'zbek tilining izohli lug'ati», «Imlo lugati» singari lug'at turlari kiradi.

Xususiy (maxsus) lug'atlar tilning barcha qatlamiga oid leksikani qamrab olmaydi. Ma'lum bir qatlamga, sohaga oid leksikani chegaralab aks ettiradi. Bunga biror sohaning terminlari berilgan terminologik lugatlar, dialektal qatlamga oid dialektologik lug'at, maxsus leksik qatlamlarni aks ettiradigan sinonimlar lug'ati, omonimlar lug'ati, antonimlar lug'ati, tildagi iboralarni qamrab oladigan frazeologik lugat va boshqa shu kabi lug'atlar kiradi.

11-DARS: MORFEMIKA

So'zning morfemik tarkibi

Morfemika grammatikaning alohida bir bo'limi bo'lib, so'zlarning morfemik tarkibini, undagi morfemalarning o'zaro munosabatini, turlarini o'rganadi.

Morfema – so'zning ifoda qilinishi jihatidan tovushdan keyin turadigan semantik–morfologik birlik bo'lib, so'zning eng kichik ma'noli qismidir. Morfema so'zning qayta bo'linmaydigan eng kichik ma'noli qismi sifatida leksik ma'noni ham, grammatik ma'noni ham anglatadi. Masalan, *Mehnatkashlarimizning* so'zi **mehnat-, -kash, -lar, -imiz, -ning** qismlaridan tarkib topgan. Bu qismlarning har biri shu tarkibda o'ziga hos ma'lum ma'nosida qatnashgan.

Leksik ma'no anglatish yoki anglatmasligiga ko'ra morfemalar 2 turga bo'linadi: 1. O'zak morfema. 2. Affiksial morfema.

Masalan, *uzumzor, mevali, bog'bon, ishchi, ishla, ishdan, borgan, bordi, bolalar* so'zlarining **uzum, meva, bog', ish, bor, bola** qismlari o'zak morfemalar, **-zor, -li, -bon, -chi, -la, -dan, -gan, -di, -lar** qismlari affiksial morfema hisoblanadi.

So'z morfemalarini aniqlash uchun ularning hozirgi tilimizda xoh leksik, xoh grammatik ma'no anglatish olishi hisobga olinadi. Ajratilmoqchi bo'lgan qism hozirgi tilda ma'no anglatmasa, boshqa so'zlar tarkibida ham kela olmasa, uni morfema deb bo'lmaydi. Shunga ko'ra, ma'noli qismlarning chegarasini turli so'z tarkiblarini

qiyoslash asosida aniqlanadi. Masalan, *ishchilar* soʻzining *ish+chi+lar* kabi morfemalarga ajratishga asos shuki, oʻzak deb olingan *ish* soʻzi oʻz maʼnosida qatnashgan, keyingi soʻzning yasalihi uchun asos boʻlib turibdi, turli soʻzlar tarkibida kela oladi: *ishga, ishchan, ishli, ishsiz, ishla* kabi; **-chi**, affiksial morfema boʻlib boshqa soʻzlar tarkibida ham *gulchi, xizmatchi, traktorchi* kabi shaxs oti yasab kela oladi; **-lar**, ham morfema sifatida turli soʻzlar tarkibida koʻplik maʼnosini ifodalab kela oladi: *kitoblar, bolalar, binolar* kabi.

Oʻzbek tilida morfemalar oʻzakka ketma-ket, biri orqasidan ikkinchisi qoʻshiladi. Soʻzni morfemik tarkibga ajratish oxirgi morfemani belgilab olishdan boshlanadi va ketma-ket tarzda oʻzak formamani belgilash bilan tugallanadi.

Masalan;

muz → *muz+la* → *muzla+t* → *muzlat+ish*;

koʻk → *koʻk+ar* → *koʻkar+tir* → *koʻkartir+ish* → *koʻkartirish+di*;

oq → *oq+la* → *oqla+v* → *oqlov+chi*;

tom → *tom+chi* → *tomchi+la* → *tomchila+t*.

Oʻzak morfema soʻzda albatta ishtirok etadigan, leksik maʼnoni beruvchi qismdir. Oʻzak morfema yangi soʻz yasalihi uchun ham shakl yasalihi uchun ham asos boʻla oladi. Masalan, *mevali, mevasiz, sermeva* kabi tarkibli soʻzlarda **meva** soʻz yasalihi uchun asos boʻlsa; *mevani, mevamiz, mevalar* tarkibli soʻzlarda **meva** shakl yasalihi uchun asos boʻladi.

Oʻzak morfema soʻzning leksik maʼnosini bildiruvchi asosiy qism boʻlganligi uchun **asosiy morfema**, affikslar shu oʻzak bilan birgalikda, shu orqali qoʻllanganligi uchun **ergash morfema** yoki **yordamchi morfema** terminlari bilan ham ataladi.

Oʻzak morfema ifoda etilishiga koʻra soʻzga oʻxshaydi, ular maʼno jihatidan oʻzaro bogʻlangan boʻladi. Lekin oʻzakni soʻzning tarkibiga kiruvchi morfema sifatida soʻz bilan tenglashtirib boʻlmaydi. Masalan, *boshliq, mevazor, ishchi, ishla* soʻzlaridagi *bosh-*, *meva-*, *ish* oʻzak morfemalar alohida olingan *bosh, meva, ish* soʻzlariga aynan teng emas. Garchi ular fonetik jihatdan teng kelsa ham. Buni biz oʻzaklarning maʼno doirasi bilan soʻzlarning maʼno doiralari teng kelmaganligidan koʻrishimiz mumkin. Oʻzakning maʼnosi shu soʻz tarkibi uchun aniq, cheklangan boʻladi. Uning maʼnosi shu soʻz tarkibi (yasalish tarkibi) doirasida belgilanadi. Soʻzning maʼnosi esa nutq, gap doirasida belgilanadi.

Affiksial morfema. Soʻzning tarkibida oʻzakdan keyin kelib, soʻzning leksik va grammatik maʼnolarini shakllantiradigan morfemadir. Affiksial morfema oʻzicha mustaqil qoʻllana olmaydi va maʼno ham anglatmaydi.

Soʻz tarkibida affiksial morfemalar bir nechta boʻlishi mumkin. Ular oʻzbek tilida oʻzakka birin-ketin, maʼlum tartibda qoʻshiladi. Masalan, *paxtakorlarimizdan* – *paxta+kor+lar+imiz+dan*.

Affiksial morfemaning maʼnosi har bir konkret soʻz tarkibi asosida belgilanadi. har bir qoʻllanishda u konkret maʼno ifodalaydi. Masalan, *suv-chi, gul-chi, traktor-chi, oʻquv-chi; daftar-im, aql-im, halq-im, koʻz-im, oʻz-im* kabi soʻz tarkiblarida affiksial morfemalardan (u xoh soʻz yasovchi, xoh shakl yasovchi boʻlsin) oʻziga xos konkret maʼnolarda kelgan, ular bir-biriga butunlay teng emas.

Soʻzning morfemik tarkibidagi oʻzgarishlar.

Fonetik oʻzgarishlar soʻzning oʻzak qismida ham qoʻshimchada ham yuz beradi. Bunday oʻzgarishlar turli sabablarga koʻra boʻladi. Oʻzakkdagi oʻzgarishlar, asosan qoʻshimchalarning qoʻshilishi bilan bogʻliqdir, Masalan, ong+la-angla, son+a-sana, ikki+ov-ikkov kabi.

Bunday oʻzgarishlar koʻproq affiks morfemda yuz beradi. Qoʻshimchadagi oʻzgarishlar oʻzak-negizning fonetik tarkibiga bogʻliqdir. Masalan, *qishloq+ga-qishloqqa*, *terak+ga-terakka* kabi.

Davrlar oʻtishi bilan bir nechta affiks birikib bitta affiks morfema holatiga kelib qolishi mumkin. Masalan, *zargarlik*, *dehqonchilik* soʻzlari morfemalarga *zar+gar+lik*, *dehqon+chilik* tarzida ajratiladi. Koʻrinadiki, birinchi soʻzda -lik alohida morfema boʻla oladi, ikkinchi soʻzda esa u alohida morfema boʻla olmaydi. Sababi ikkinchi soʻzdagi qolgan *dehqonchi* qism maʼno anglatmaydi, tilda shu shaklda qoʻllanmaydigan boʻlib qolgan. Shunga koʻra *dehqon-* oʻzak morfema – **chilik** yaxlit xolda bitta affiks morfema sanaladi.

Affikslar tuzilishiga koʻra ikki xil boʻladi:

1. Sodda affikslar.
2. Qoʻshma affikslar.

Sodda affikslar mustaqil morfema boʻla oladi. Masalan, *ishlashdi* – *ish+la+sh+di*, *lugʻatchilik* – *lugʻat+chi+lik*, *misgarlik* – *mis+gar+lik* kabi.

Qoʻshma affikslar yaxlit holda bitta affiks morfema sanaladi. Masalan, *kosibchilik* – *kosib+chilik*, *odamgarchilik* – *odam+garchilik*, *yordamlash* – *yordam+lash* kabi.

Qoʻshimcha morfemalarning turlari

Soʻzning leksik va grammatik maʼnolarini ifodalashiga koʻra qoʻshimchalar 2 turga boʻlinadi:

1. Soʻz yasovchi qoʻshimchalar;
2. Shakl yasovchi qoʻshimchalar.

Soʻz yasovchi qoʻshimchalar yangi leksik maʼnoli soʻz hosil qiladigan qoʻshimchalardir. Masalan, *ishla*, *ishchi*, *ishchan*, *ishli*, *ishsiz* kabi soʻzlarda *ish* oʻzagidan *-la*, *-chi*, *-chan*, *-li*, *-siz* soʻz yasovchi qoʻshimchalari yordamida ot, sifat, feʼl turkumlariga oid yangi soʻzlar yasalgan. Soʻz yasovchi qoʻshimchalarning oʻziga xos xususiyatlari qoʻllanmaning “Soʻz yasalishi” bobida batafsil oʻrganiladi.

Shakl yasovchi qoʻshimchalar yangi soʻz yasamaydigan, soʻzlarning grammatik formalarini shakllantiradigan va turli grammatik maʼnolarni anglatadigan qoʻshimchalardir. Masalan, *talabalarimizning* soʻzida *-lar*, *-imiz*, *-ning* qoʻshimchalari, **kelmading** soʻzida *-ma*, *-di*, *-ng* qoʻshimchalari qatnashgan boʻlib, ulardagi *-lar* koʻplik maʼnosini, *-imiz* I-shaxs koʻplik maʼnosini, *-ning* qaratqich kelishigi maʼnosini, *-ma* feʼlning inkor maʼnosini, *-di* feʼlning oʻtgan zamon maʼnosini, *-ng* feʼlning shaxs-son (II-shaxs) maʼnosini ifodalaydi.

Shakl yasovchi qoʻshimchalardan otlardagi egalik, kelishik feʼllaridagi shaxs-son qoʻshimchalari vazifasiga koʻra boshqa shakl yasovchilardan farqlanadi. Ular sintaktik munosabatni ifodalaydi. Masalan, *Men doʻstimni koʻrdim* gapida soʻzlarning

sintaktik munosabati, soʻzlarning oʻzaro bir-biriga bogʻlanishi I-shaxs egalik qoʻshimchasi **-im**, tushum kelishigining qoʻshimchasi **-ni** va shaxs-son qoʻshimchasi **-m** yordamida amalga oshirilgan. Shuning uchun ham yuqorida keltirilgan 3 turli qoʻshimchalarni baʼzi darsliklarda **soʻz oʻzgartiruvchi qoʻshimchalar** deb yuritib kelinmoqda. Bu uch turli affikslardan boshqa qoʻshimchalar esa sintaktik munosabatni ifodalamaydi. Lekin ulardagi grammatik maʼno soʻzlovchining narsa, hodisa, voqelikka munosabatini aks ettirish asosida yuzaga keladi. Masalan, *yigitcha, qoʻzichoq, kelinchak, talabalar, kengroq* soʻzlaridagi **-cha, -choq, -chak, -lar, -roq**, qoʻshimchalari voqelikka boʻlgan turlicha munosabatlarni ifodalovchi grammatik maʼnolarni bildiradi: **-cha, -choq, -chak** «erkalash, kichraytirish», **-lar** koʻplik, **-roq** belgi miqdorining kamligi grammatik maʼnolarida kelgan.

Shakl yasovchilar kategorial va nokategorial shakl yasovchi turlariga boʻlib ham oʻrganiladi.

Kategorial shakl yasovchilar soʻz turkumlaridagi grammatik kategoriyalarga xos shakl yasaydi. Bunday shakl yasovchilarga otlardagi egalik, kelishik, koʻplik; feʼllardagi zamon, mayl, nisbat, shaxs-son; sifatlardagi daraja shakllarini yasovchi qoʻshimchalar kiradi.

Nokategorial shakl yasovchilar grammatik kategoriyalarga xos boʻlmagan grammatik shakllarni yasaydi. Bularga otlardagi erkalash, kichraytirish (*kitobcha, toychoq, boʻtaloq, kelinchak*); feʼllardagi sifat-dosh (*oʻqigan*), ravishdosh (*oʻqib, yugurib*) shakllarini yasovchilar kiradi.

Soʻzlarda boʻlgani kabi affikslarda ham polisemiya, omonimiya va antonimiya hodisalari uchraydi.

Affiksal polisemiya. Affikslar ham xuddi soʻzlar kabi koʻp maʼnoli (polisemantik) boʻlishi mumkin. Bir turkumga tegishli boʻlgan har xil maʼnoni bildiradigan birgina affiksga polisemantik affiks deyiladi. Masalan, **-chi**, affiksi turlicha shaxs oti maʼnolarini bildirib kela oladi.: *ishchi, traktorchi, oʻyinchi, gulchi, tarixchi, hikoyachi, sportchi, paxtakorchi* kabilar; **-li**, affiksi bir oʻrinda ega ekanlik maʼnosini (*mevali, bolali, aqlli, kitobli*) bildirsa, ikkinchi oʻrinda ortiq darajada ega ekanlik maʼnosini (*yogʻli, suvli, shirali*) bildiradi.

Affiksal omonimiya. Maʼno va vazifasiga koʻra turlicha affikslarning shaklan teng kelib qolishiga affiksal omonimiya deyiladi. Affiksal omonimiyaning qoʻyidagi koʻrinishlari mavjud:

1. Soʻz yasovchi affikslar shaklan teng kelib qoladi. Bunda omonim affikslar bir soʻz turkumi doirasida boʻlishi ham, turli soʻz turkumlari doirasida boʻlishi ham mumkin. Masalan, *oʻr+oq (ot) – qoʻrq+oq (sifat), yashir+in (sifat) – erk+in (sifat), yon+gʻin (ot) – oz+gʻin (sifat), bilim+don (sifat) – qadr+don (sifat), soch+iq (ot) – chin+iq (feʼl)* kabi.

2. Soʻz yasovchi affiks bilan shakl yasovchi affiks shaklan teng kelib qoladi. Masalan, *maqtan+choq* (sifat yasovchi) – *qoʻzi+choq* (otning kichraytirish – erkalash shakli), *oʻs+ma* (ot yasovchi) – *qovur+ma* (sifat yasovchi) – *oʻqi+ma* (feʼlning boʻlishsiz shakli) kabi.

3. Shakl yasovchi affikslar shaklan teng kelib qoladi. Masalan, *mashina+m*, *mashina+ng* (otning egalik shakli), *oʻqidi+m*, *oʻqidi+ng* (feʼlning shaxs-son shakli),

o'qi+sh, yoz+ish (fe'ning harakat nomi shakli), *ishla+sh+di, kul+ish+di* (fe'ning birgalik daraja shakli) kabi.

Affiksial sinonimiya. Bir turkum doirasidagi affikslarning biror ma'nosida teng kelib qolishiga affiksial sinonimiya deyiladi. Affiksial sinonimiya boshqa-boshqa affikslarning bir asosga qo'shilishi natijasida sodir bo'ladi. Masalan, *savlat+li-ser+savlat, mahsul+dor – ser+mahsul* kabi.

Affikslar sinonimiyasi vazifasi bir xil bo'lgan affikslar doirasida bo'ladi. So'z yasovchi bilan so'z yasovchi (*unum+dor – ser+unum, til+chi – til+shunos*), shakl yasovchi bilan shakl yasovchi (*ayt+giz – ayt+dir, o'zgar+t – o'zgar+tir*) sinonimik munosabatga kirishadi.

Affikslar sinonimiyasi ko'pincha o'zbek tilidagi affikslarning boshqa tillardan o'zlashgan affikslarning biror ma'nosida umumiylikka ega bo'lishlari asosida kelib chiqadi. Masalan, **-chi** affiksi bir ma'nosida tojikcha **-shunos** affiksi bilan (*til+chi – til+shunos*), ikkinchi ma'nosida tojikcha **-kor** affiksi bilan (*xizmat+chi – xizmat+kor*), uchinchi ma'nosida tojikcha **-kash** affiksi bilan (*childirma+chi – childirma+kash*) sinonimik munosabatga kirishadi.

Affiksial antonimiya. Bir turkum doirasidagi affikslarning zid ma'no bildirishi hodisasiga affiksial antonimiya deyiladi. Masalan, **-li** va **-siz**: *kuchli – kuchsiz, unumli – unumsiz; -li* va **-be**: *barakali – bebaraka, nuqsonli – benuqson* kabi.

12-DARS: SO'Z YASALISHI

So'z yasalishi tilshunoslikning mustaqil sohasi bo'lib, u yangi so'z yasash, so'z yasash usullari va vositalarini o'rganadi. Tildagi so'zlarning yasalish tarkibini hamda ularning yasalish usullarini aniqlash bu bo'limning asosiy vazifasidir.

So'z yasash usullari. Qanday usul bilan bo'lsa-da, yangi so'z hosil qilishga so'z yasalishi deyiladi. Hozirgi o'zbek tilida so'z yasalishining turli usullari mavjud. Ular qo'yidagilar:

1. Semantik usul.
2. Fonetik usul.
3. Abbreviatsiya usuli.
4. Affiksatsiya usuli.
5. Kompozitsiya usuli.

Semantik usul. Ko'p ma'noli so'zning ma'nolari orasidagi aloqaning o'zgarishi, uzilishi natijasida omonim so'zlarning yuzaga kelishi haqida ma'lumotga egamiz. So'z ma'nosining o'zgarishi asosida yangi so'z hosil qilish semantik usul bilan so'z yasalishi deyiladi. Bu usul bilan yasalgan so'zlar turli so'z turkumlariga tegishli bo'lib qolishi mumkin. Masalan, *ko'k* («osmon», ot) – *ko'k* («rang», sifat), *ko'ch* («harakat», fe'l) – *ko'ch* («yuk», ot), *yupqa* («belgi», sifat) - *yupqa* («predmet», ot), *kun* («quyosh», ot) – *kun* («sutkaning yorug' qismi», hisob so'zi o'rnida) kabi.

Fonetik usul. So'zning fonetik tarkibida bo'ladigan o'zgarish natijasida yangi so'zning hosil bo'lishiga fonetik usulda so'z yasalishi deyiladi. Masalan, *tun* va *kun*, *ko'z* va *ko'r*, *aka* va *uka* kabi.

So'z urg'usining o'zgarishi ham fonetik usulda boshqa so'z turkumiga oid so'zlarning hosil bo'lishiga olib keladi. Yangi so'z yasaladi. Masalan, *yangi* (sifat) –

yangi (*payt ravishi*), *suzma (ot) – suzma (fe'l)*, *qushcha (ot) - qushcha (qushdek, qush kabi - ravish)*, *akademik (sifat) – akademik (ot)* kabi.

Abbreviatsiya usuli. To'g'ri ma'noli turg'un so'z birikmalarining qisqartma so'zlarga aylanishiga abbreviatsiya usulida so'z yasalishi deyiladi. Bu usulda qisqartma otlar yasaladi. Hozirgi o'zbek tiliga abbreviatsiya usulida so'z yasalishi rus tilidan kirgan. Masalan, O'zMU – O'zbekiston Milliy Universiteti, BMT – Birlashgan Millatlar Tashkiloti, ATS – Avtomatik telefon stansiyasi kabi.

Affiksatsiya usuli. So'z yasovchi qo'shimchalar yordamida yangi so'z hosil qilinishiga affiksatsiya usulida so'z yasalishi deyiladi. Yasovchi asosga affikslar qo'shish bilan ot, sifat, fe'l, ravish turkumiga oid so'zlar yasaladi. Masalan, *suvchi*, *arrakash* – ot; *aqlli*, *suvsiz* – sifat; *ishla*, *otlan* – fe'l; *yashirin*, *yangicha* – ravish kabi.

Kompozitsiya usuli. Ikki va undan ortiq so'zlarning qo'shilishi orqali yangi so'z yasalishiga kompozitsiya usulida so'z yasalishi deyiladi. Bu usulda qo'shma so'zlar yasaladi. Masalan, *ko'zoynak*, *guldasta*, *oshqozon*, *gultojixo'roz* kabi.

Mashq. Quyidagi so'zlarning tub yoki yasama ekanligini aniqlang. Yasama so'zlarni ajratib olib yasalish usuliga ko'ra tahlil qiling.

Abadiy, abadiylik, ajoyib, azoblantirmoq, bitta, bichim, bodroq, bodring, vajohat, vajohatli, zarpechak, ibo, iboli, ignasimon, ilgak, illat, ilg'or, kahrabo, ketkazmoq, lavlagi, lavozim, loyqa, mazluma, mehr-oqibat, mo'ylov, narigi, naqqosh, noaniq, oynasoz, olxo'ri, olcha, orombaxsh, pufak, puchqoq, ro'molcha, savag'ich, taglama, tagli, ulug'vor, umumiy, chapak, chaqaloq, sholipoya, shuhrat, shuhratli, ezgu, ezgulik.

So'z turkumlarida so'z yasalish

Bir turkumdan boshqa turkumga oid so'z yasash hodisasi tilda leksikaning boyish manbalaridan biri hisoblanadi.

So'z yasalish hodisasi turkumlarga ko'ra tahlil qilinganda, uning turlicha ko'rinishlarini aniqlash mumkin. Ularni qo'yidagicha guruhlariga ajratsa bo'ladi:

1) ma'lum turkumga oid so'zdan affiksatsiya hamda kompozitsiya usullari yordamida boshqa turkumga oid yangi so'z yasaladi;

2) ma'lum turkumga oid so'zdan affiksatsiya hamda kompozitsiya usullari yordamida shu turkumning o'ziga oid yangi so'z yasaladi;

3) ma'lum turkumga oid so'zlar boshqa turkumdagi so'zlardan hamda shu turkumning o'ziga oid so'zlardan yasalmaydi;

4) yangi so'z boshqa turkumga oid so'zlardan hamda shu turkumning o'ziga oid so'zlardan yasalmaydi, balki u to'g'ri ma'noli turg'un birikmalar asosida yasaladi.

1. Tilda ma'lum turkumdagi so'zlardan boshqa turkumga oid so'zlarning yasalishi ko'p uchraydi. Bunda ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish, taqlid va undov so'zlardan yangi so'zlar yasaladi. Lekin yangi so'z yasalishi faqat, ot, sifat, fe'l, ravish turkumlarigagina xosdir. Shu jihatdan qaralganda, son, olmosh, taqlid so'zlar yasalmaydi.

Tilda ot, sifat, fe'l, ravish yasallishining turli shakllari mavjud:

Ot yasallish tarkiblari: *kes* (fe'l) – *kesak* (ot), *bir* (son) – *birlik* (ot), *tez* (ravish) – *tezlik* (ot), *shar-shar* (taqlidiy so'z) – *sharshara* (ot), *kalta* (sifat) *kesak* (ot) – *kaltakesak* (ot), *besh* (son)+*barmoq* (ot) – *beshbarmoq* (ot), *dunyo* (ot) + *qarash* (fe'l) – *dunyoqarash* (ot), *besh* (son) + *otar* (fe'l) – *beshotar* (ot) kabi.

Sifat yasallish tarkiblari: *yog'* (ot) – *yog'li* (sifat), *bugun* (ravish), *bugungi* (sifat), *cho'z* (fe'l) – *cho'ziq* (sifat), *eg* (fe'l) – *egik* (sifat), *yumala* (fe'l) – *yumaloq* (sifat); *bozor* (ot) + *bop* (sifat) – *bozorbop* (sifat), *sof* (sifat) + *dil* (ot) – *sofdil* (sifat), *bola* (ot) + *jon* (ot) – *bolajon* (sifat), *kam* (ravish) + *gap* (ot) – *kamgap* (sifat), *g'am* (ot) + *xo'r* (fe'l) – *g'amxo'r* (sifat), *ham* (yordamchi so'z) + *dard* (ot) – *hamdard* (sifat) kabi.

Fe'l yasallish tarkiblari: *arra* (ot) – *arrala* (fe'l), *tekis* (sifat) – *tekisla* (fe'l), *sekin* (ravish) – *sekinla* (fe'l), *dod* (undov so'z) – *dodlamoq* (fe'l), *gumbur* (taqlid so'z) – *gumburlamoq* (fe'l), *ikki* (son) – *ikkilanmoq* (fe'l), *sen* (olmosh) – *sensiramoq* (fe'l); *imzo* (ot) + *chekmoq* (fe'l) – *imzo chekmoq* (fe'l), *kasal* (sifat) + *bo'lmoq* (fe'l) – *kasal bo'lmoq* (fe'l) kabi.

Ravish yasallish tarkiblari: *askar* (ot) – *askarcha* (ravish), *yangi* (sifat) – *yangicha* (ravish), *siz* (olmosh) – *sizcha* (ravish), *yugurgan* (sifatdosh) + *yugurgancha* (ravish), *qaragani* (ravishdosh) – *qaragancha* (ravish), *bir* (son) – *birdek* (ravish), *har+zamon* (payt ma'nosini bildiruvchi so'z) – *har zamon* (ravish), *hech* + *qachon* (so'roq olmoshi) + *hech qachon* (ravish), *bir* (son) + *yoqqa* (o'rin ma'nosini bildiruvchi so'z) – *bir yoqqa* (ravish) kabi.

2. Ma'lum turkumga oid so'zdan shu turkumga oid yangi so'z yasallishi haqida gapirilganda, affiksatsiya hamda kompozitsiya usulida, asosan, ot, sifat, ravish turkumlaridagi yasallishlar nazarda tutiladi. Chunki fe'l turkumiga oid yangi so'z fe'lning o'zidan affiksatsiya usulida yasalmaydi. Lekin fe'l+ fe'l shaklida qo'shma fe'llar yasalladi.

Ot yasallish tarkiblari: *ashula* (ot) – *ashulachi* (ot), *gul* (ot) – *gulzor* (ot), *o't* (ot) – *o'tloq* (ot); *bobo* (ot) + *dehqon* (ot) – *bobodehqon* (ot), *zar* (ot) + *kokil* (ot) – *zarkokil* (ot) kabi.

Sifat yasallish tarkiblari: *ulug'* (sifat) – *ulug'vor* (sifat), *g'ayri* (sifat) *tabiiy* (sifat) – *g'ayritabiiy* (sifat) kabi.

Ravish yasallish tarkiblari: *hozir* (ravish) – *hozircha* (ravish), *ko'p* (ravish) – *ko'plab* (ravish); *nari* (ravish) – *beri* (ravish) – *nari-beri* (ravish), *oldin* (ravish) – *keyin* (ravish) – *oldin-keyin* (ravish) kabi.

Fe'l yasallish tarkiblari: *sotib* (fe'l) + *olmoq* (fe'l) – *sotib olmoq* (fe'l), *borib* (fe'l) + *kelmoq* (fe'l) – *borib kelmoq* (fe'l) kabi.

3. Ba'zi turkumga oid so'zlar boshqa turkumdagi so'zlardan ham, shu turkumning o'zidan ham affiksatsiya usulida yasalmaydi. Bularga mustaqil so'z turkumlaridan olmosh va son turkumlariga oid so'zlar kiradi. Lekin tilda *yigirma besh*, *bir yuz ellik besh* kabi qo'shma sonlar; *besh-olti*, *o'n-o'nbes* kabi juft sonlar; *har kim*, *har nima*, *hech narsa*, *ba'zi bir* kabi qo'shma olmoshlar mavjud.

4. So'z yasallishining bu turida yangi so'z affiksatsiya usulida ham, kompozitsiya usulida ham yasalmaydi. Balki to'g'ri ma'noli turg'un birikmalarning qisqarishi asosida yasalladi. Bunda abbreviatsiya usulida so'z yasalladi. Abbreviatsiya usuli o'zbek tiliga rus tilidan o'tgan bo'lib, ot turkumiga oid qisqartma so'zlarni

yasaydi. Masalan, *Birlashgan Millatlar Tashkiloti* (to'g'ri ma'noli turg'un birikma) – *BMT* (qisqartma so'z), *O'zbekiston Milliy Universiteti* (to'g'ri ma'noli turg'un birikma) – *O'zMU* (qisqartma so'z) kabi.

13-DARS: GRAMMATIKA. MORFOLOGIYA

Grammatika tilshunoslikning bir qismi bo'lib, u tilning grammatik qurilishini o'rganadi. **Grammatikada** so'zlarning shakliy o'zgarishi, so'z birikmalari hosil qilish usullari, vositalari va gap qurilishi bilan bog'liq qonuniyatlar o'rganiladi.

Lug'at tarkibidagi so'zlar yakka holda fikr ifodalamaydi. Masalan: *To'satdan yomg'ir yog'a boshladi*. Bu gap tarkibidagi so'zlar (to'satdan, yomg'ir, yog'moq, boshlamoq) ma'lum grammatik qonun qoidalar asosida shakllantirilgandan so'nggina fikr ifodalamoqda. Demak **grammatika** so'zlarning shakllanishi, birikishi va ularning fikr anglatish tarzini o'rganadi. Grammatika ikki qismni - **morfologiya** va **sintaksisni** o'z ichiga oladi.

MORFOLOGIYA

Morfologiya (yunoncha *morphe* – «shakl», *logos* – «ta'limot») so'z va uning grammatik xususiyatlari haqidagi ta'limotdir. **Morfologiyada** so'zning morfologik tuzilishi, yangi shakl va ma'nolar hosil qilishi bilan bog'liq qonun-qoidalar o'rganiladi. Morfologiyada so'zlar mushtarak yoki farqli belgilari umumlashtirilgan holda turkumlarga ajratib o'rganiladi. So'z leksikologiyada leksik birlik sifatida, morfologiyada esa grammatik birlik sifatida o'rganiladi.

GRAMMATIK MA'NO VA GRAMMATIK SHAKL

So'zning borliqdagi narsa, belgi harakat va voqea-hodisalar haqidagi tushunchalarni ifodalashi uning **leksik ma'nosi** hisoblanadi. Leksik ma'no so'zning lug'aviy (asosiy, o'zak negiz) qismi orqali anglashiladi. So'zning biror turkumga mansubligini ko'rsatuvchi umumiy kategorial ma'no va so'zning ma'lum bir grammatik shakli ifodalaydigan ma'no **grammatik ma'no** deyiladi. Demak, grammatik ma'no o'z xususiyatiga ko'ra ikki turlidir:

1. Ma'lum bir so'z turkumi uchun umumiy bo'lgan ma'no. Masalan: *yomg'ir, bahor, shirinlik, qush, daraxt* kabi so'zlar uchun mushtarak bo'lgan ma'no predmetlik tushunchasini anglatishidir. Xuddi shu umumiy grammatik ma'no ularning ot turkumiga mansubligini ko'rsatadi.

2. So'zlar asosiy leksik ma'nosidan tashqari qo'shimcha grammatik ma'noni ham ifodalaydi. Masalan: *kitobim, kitobing, kitobi; uyga, uyda, uydan, bordik, yaqinlashyapti* so'zlaridagi egalik, kelishik, zamon, va shaxs-son qo'shimchalari yordamida ifodalanayotgan ma'no ham grammatik ma'no hisoblanadi.

Soʻzning grammatik maʼnosi uning grammatik shakli orqali reallashadi. Masalan: *kitoblar* soʻzidagi aniq bir predmet va uning koʻpligi maʼnosi **-lar** affiksi yordamida, *ishlayapmiz* soʻzining grammatik maʼnosi (zamon va shaxs-son) **-yap,-miz** morfologik koʻrsatkichlari vositasida anglashilmoqda.

Soʻz shakli quyidagicha hosil qilinadi:

1. Sintetik shakl. Soʻzning oʻzak-negiziga qoʻshimchalar qoʻshish orqali hosil qilinadi: *kuldi, yigʻlayapti, qalamni, shahardan* kabi.

2. Analitik shakl. Yordamchi soʻzlar ishtirokida hosil qilinadi: *qalam bilan, maktab tomon*. Nutqda sintetik va analitik shakllar aralash holda qoʻllanishi mumkin: soʻzla+**b** ber+**dim**, ona+**m** uchun; koʻr+**ib** tur+**ib**+**man**.

3. Juft va takroriy shakl. Bu tipdagi soʻz shakllari ham maʼlum bir grammatik maʼnoni ifodalashga xizmat qiladi.

Juft shakl. Bir turkumga mansub ikki soʻzning juft holda qoʻllanishidan yuzaga keladi. Bir turkumga mansub har qanday soʻzni juft holda qoʻllab boʻlmaydi. Buning uchun ularning maʼno munosabati eʼtiborga olinadi. Soʻzlar juft holda qoʻllanganda umumlashtirish, jamlik maʼnolari oʻrtaga chiqadi: *qishin-yozin (doim), katta-kichik (barcha), mayda-chuyda (arzimas narsalar), aji-buji (tartibsiz), ora-sira (baʼzan)*.

Nutqimizda juft soʻzlar qismlarining oʻrni asosan oʻzgartirilmay qoʻllanadi. *Kalta-kulta, oʻlda-joʻlda, ota-bola*. Baʼzi juft soʻzlar qismlarining oʻrnini almashtirib qoʻllash mumkin: *eson-omon – omon-eson, asta-sekin – sekin-asta*.

Takroriy shakl. Leksik va grammatik jihatdan bir butunlikni tashkil etuvchi, takror holda qoʻllangan soʻz shakli takroriy shakl hisoblanadi: *katta-katta (binolar), chopa-chopa (charchamoq), joy-joyiga (oʻtirmoq), tez-tez (gapirmoq)*.

Bir soʻzni ketma-ket qoʻllash bilan takroriy shakl hosil boʻlavermaydi. Takroriy shaklda soʻzning leksik maʼnosidan tashqari maʼlum bir grammatik maʼnolar ifodalanishi lozim.

Masalan: Berganing bir yumurta,
Oʻldirding *turta-turta*. (Maqol)
Berganga -- *qoʻsha-qoʻsha*,
Bermaganga *oʻsha-oʻsha*. (Maqol)
Gul – *dasta-dasta*,
Gul – bermagan nokasta. (Maqol)
Ilib-ilib, yoz boʻlar,
Sovib-sovib, qish boʻlar. (Maqol)

Keltirilgan misollardagi *qoʻsha-qoʻsha, dasta-dasta* takroriy shakllari koʻplik maʼnosini, *turta-turta, ilib-ilib, sovib-sovib* harakatning takroriylikini ifodalaydi. Takroriy shaklni **uslubiy takrordan** farqlash kerak. Masalan: -- *Iya, iya, biz turganda nega endi siz pol yuvarkansiz, opa? – Dod, dod! Omonatimdan ayrildim. – Obbo, - dedi Bozorboy uf tortib, - boʻpti, boʻpti, toʻrtta balon berib yuboraman. Qutuldimmi?! (S.Ahmad)*

Uslubiy takror tarkibidagi soʻzlar birgalikda boshqa bir maʼnoni ifodalaymaydi, bir butunlikni hosil qilmaydi. Qaytarilayotgan soʻz asosan, taʼkidni kuchaytirish uchun ishlatiladi.

14-DARS: SOʻZLARNI TURKUMLARGA AJRATISH TAMOYILLARI

Tildagi barcha soʻzlar oʻziga xos belgi-xususiyatlari, soʻrogʻi va qanday umumlashgan maʼno ifodalashiga koʻra guruhlariga boʻlinishi **soʻz turkumlari** hisoblanadi. Soʻzlarni turkumlarga ajratishda quyidagilarga eʼtibor beriladi:

- **lugʻaviy maʼno anglatishi va biror soʻroqqa javob boʻlishi;**
- **grammatik qoʻshimchalarni qabul qilishi;**
- **gapda biror gap boʻlagi vazifasida kelishi.**

Soʻz turkumlari maʼno va vazifasiga koʻra quyidagi guruhlariga boʻlinadi:

Mustaqil soʻzlar

Yordamchi soʻzlar

Undov soʻzlar

Taqlid soʻzlar

Modal soʻzlar

Mustaqil soʻzlar maʼlum bir soʻroqqa javob boʻlib, lugʻaviy maʼno anglatadigan morfologik jihatdan oʻzgaradigan, gap boʻlagi vazifasida keladigan soʻzlardir. Feʼl, ot, sifat, son, olmosh va ravishlar mustaqil soʻzlar sanaladi. Masalan: daftar (nima?), Ahmad (kim?), chiroyli (qanday?), minglarcha (nechta?), oʻqidi (nima qildi?) kabi.

Yordamchi soʻzlar deb, maʼlum soʻroqqa javob boʻlmaydigan, leksik maʼno anglatmaydigan, morfologik jihatdan oʻzgarmaydigan, sintaktik vazifa bajarmaydigan soʻzlar turkumiga aytiladi. Masalan: ammo, lekin, ham, -ku (aytdimku), -mi (siz-mi?).

Undov soʻzlar alohida guruhni tashkil etadi. Ular turli- tuman his-tuygʻularni, xitob, chaqiriq, undash kabilarni anglatadi. Masalan: eh, voy, barakalla, beh-beh, kish kabilar.

Taqlid soʻzlar borliqdagi jonli va jonsiz narsalarning ixtiyoriy hamda ixtiyorsiz ravishda chiqargan tovushlarini taqlidan ifodalaydi: inga-inga, qasur-qusur, jaz-juz, chirs (ovoz), duv-duv, lov-lov, yalt-yult (holat).

Modal soʻzlar deb soʻzlovchining bildirgan fikriga qoʻshimcha munosabatini ifodalovchi soʻzlar guruhiga aytiladi. Masalan: albatta, chamasi, aftidan kabilar.

Mustaqil va yordamchi soʻzlar ham oʻz ichida bir necha turlarga boʻlinadi.

Mustaqil soʻzlar: *Feʼl, ot, sifat, son, olmosh va ravish*

Yordamchi soʻzlar: *Koʻmakchi, yuklama, bogʻlovchi*

15-DARS: MUSTAQIL SOʻZ TURKUMLARI

OT SOʻZ TURKUMI

Otlarning maʼno va grammatik belgilari

Predmetlik ma'nosini bildiruvchi so'zlar turkumi *ot* deyiladi. Ot son, egalik, kelishik kategoriyalari, turli ma'no va vazifa uchun qo'llanadigan morfologik shakllarga, shuningdek, o'ziga xos so'z yasash tizimiga ega. Masalan: *ishchilarimizning* so'zida **-chi** — so'z yasovchi, **-lar** — ko'plik, **-imiz** — egalik, **-ning** — kelishik shaklini hosil qiluvchi qo'shimchalardir.

Otlar **kishi nomlarini**: *Ahmadjon, Nozimbek, Maftuna, Muslima*; **o'rin-joy nomlarini**: *Farg'ona, Samarqand, maktab, qishloq*; **daraxt va o'simlik nomlarini**: *chinor, majnunol, kashnich*; **narsa-buyum nomlarini**: *cho'mich, kosa, ko'ylak*; **vaqt-fasl nomlarini**: *yil, daqiqa, soat, hafta, oy, yoz, kuz, qish, bahor, mart, may*; **voqea-hodisa nomlarini**: *majlis, dars, to'fon, zilzila*; **Yer va osmon jismlari nomini**: *tuproq, tog', tosh, quyosh, yulduz*. Shuningdek: *sevgi, tinchlik, orzu, yaxshilik, qobiliyat* kabi mavhum tushuncha nomlarini ifodalab keladi.

Ot turkumidagi so'zlar sifat, son, olmosh, fe'l va ravish turkumidagi so'zlar bilan sintaktik munosabatga kirishadi: *shirin olma, uchta qalam, o'sha kitob, maktabda ishlamoq, ko'p odam* kabi.

Ot gapda turli vazifalarda kela oladi, lekin ega vazifasida kelishi uning yetakchi sintaktik belgisidir.

Ot turkumiga mansub so'zlar bosh kelishikda kelganda — *ega* va *kesim*, qaratqich, tushum, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigi qo'shimchalarini olganda **aniqlovchi, izohlovchi, to'ldiruvchi, hol va undalma** bo'lib keladi. Masalan, *Ko'z - qo'rqoq, qo'l - botir (maqol)*. *Gullarning ichida eng qadrlisi - atrgul. Azamat teraklarning yaproqlari kumush astarlarini oyga tutib, orom uyqusiga ketishgan (S.Ahmad)*. *Yo'lchi o'z do'sti Qoratoy temirchi bilan hangomalashib o'tirar edi (Oybek)*. *Adabiyot ilmi xuddi yong'oqqa o'xshaydi: sirti qattiq, lekin ichidagi mag'izi shirin (A.Qahhor)*. *Osmonda yulduzlar siyrak qoldi (P.Qodirov)*. *-Bolam, hech kim otasiz o'smabdimi, bo'ying cho'zilib qoldi, endi o'zing ota bo'lasan, mana ko'rasan (S.Ahmad)*.

Otlarning ma'no turlari

Otlar ma'no va grammatik xususiyatlariga ko'ra ikki turga bo'linadi: atoqli otlar; turdosh otlar.

Predmet, voqea-hodisalarga atab qo'yilgan otlar **atoqli otlar** deyiladi. Atoqli otlar bir xildagi predmet yoki voqea-hodisalarning birini ajratib ko'rsatishga xizmat qiladi. Tilimizning lug'at zahirasida atoqli otlar ma'lum bir o'rinni egallaydi. Kishilarning ismlari, familiyalari, otasining ismi, tahalluslar, laqablar, planeta va yulduzlarning nomlari, uy hayvonlari va qushlarga atab qo'yilgan nomlar, geografik nomlar, tashkilot va idora nomlari, gazeta va jurnal nomlari atoqli otlar sifatida o'rganiladi. Tilshunoslikda atoqli otlarni o'rganuvchi soha **onomastika** (yunoncha «nom qo'yish san'ati») deb yuritiladi. Atoqli otlar faqat birlik shaklda qo'llanadi. Atoqli otlar ko'plik qo'shimchasini olsa, grammatik ko'plikni emas, balki modal ma'nolarni ifodalaydi. Masalan: *Shahardan Saltilarning bir arava bo'lib kelishlari ham Enaxonning shu xil havaslaridan biri edi (Cho'lpon)*. Bu gapda — **lar** qo'shimchasi orqali «mushtarak xususiyatga ega kishilar guruhi» (Salti va uning dugonalari) ma'nosi ifodalangan. *Men bu ishni shunday qoldirib ketolmayman ...*

Shamsiddin, To'raqul, Abdisamatlar qo'shkarnay bilan jar solishadi... bilasanmi? (Cho'lpon). Bu gapda ko'plik shakli orqali «birgalikda», «birgalashgan holda» ma'nolari ifodalangan. Turdosh otlar yakka predmet, shaxs yoki voqea-hodisaga nom bo'lganda atoqli otga ko'chgan hisoblanadi. Masalan: *lola - o'simlik nomi, turdosh ot; Lola – ism, atoqli ot; gulxan – olov, turdosh ot; «Gulxan» - jurnal nomi, atoqli ot* va hokazo.

Turdosh ot

Bir turdagi predmet, voqea-hodisalarning umumiy nomini bildiradigan otlar **turdosh otlar** deyiladi: *odam, bug'doy, bayroq, yomg'ir, davlat, meva, tezlik, oqibat* kabi.

Turdosh otlar birlik va ko'plik shakllarda qo'llanadi. Turdosh otlar ifodalagan tushunchaning xususiyatiga ko'ra aniq va mavhum otlarga bo'linadi. Bevosita ko'rish, sanash mumkin bo'lgan jonli va jonsiz predmetlar **aniq otlar** hisoblanadi: *kitob, daftar, eshik, tuproq, olma*. Bunday otlar sanoq sonlar bilan sintaktik aloqaga kirisha oladi: *o'nta kitob, to'rtta olma*. Shuningdek, sub'ektiv baho hamda ko'plik qo'shimchalarini qabul qiladi: *qizaloq, kitoblar*.

Mavhum tushuncha, belgi, xususiyat va holat nomlari **mavhum otlar** deyiladi. Mavhum otlar ko'plik shaklida qo'llanmaydi: *ezgulik, yaxshilik, mehr, muhabbat, baxt, quvonch*. Ko'plik qo'shimchasini qabul qilganda grammatik ko'plikni emas, balki modal ma'nolarni ifodalagan bo'ladi: *Ovozlari qulog'im ostida jaranglab turibdi* (S.Ahmad). *Quvonchlarim yaproq misol to'kildi* (F.Azimova).

Turdosh otlar birlik shaklida predmetlarning jamini yoki yakka predmetlarni ifodalaydi. Shunga ko'ra yakka va jamlovchi otlarga ajratiladi.

Yakka otlar bir turdagi predmetlardan birini ajratib ifodalaydi: *gul, choynak, piyola*.

Jamlovchi otlar esa birlik shaklida bo'lsa ham, mazmunan ko'plikni bildiradigan otlardir: *aholi, omma, olomon, xalq, qo'shin*.

Otlarda son kategoriyasi

Otlar nutqda birlik va ko'plik shakllarida ishlatiladi. O'zbek tilida otning birlik shaklini ifodalovchi maxsus qo'shimcha yo'q. Ko'plik qo'shimchasisiz holatdagi ot grammatik jihatdan birlik sonda hisoblanadi: *sochiq, soat, on, nabira, munchoq, avlod, aholi*.

Otning ko'plik shakli esa **-lar** qo'shimchasi orqali ifodalanadi va predmetning birdan ortiq ekanligini bildiradi. **-lar** qo'shimchasi quyidagi holatlarda qo'llanganda grammatik ko'plikni emas, balki turli modal ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi:

1. Atoqli otlarga qo'shilganda;
2. Mavhum otlarga qo'shilganda;

3. Inson tanasidagi asli bir dona bo‘lgan predmetlar bildirgan so‘zlarga qo‘shilganda;

4. Donalab sanalmaydigan otlarga qo‘shilganda;

5. Vaqt ma’nosidagi otlarga qo‘shilganda;

6. Juft predmetni anglatgan otlarga qo‘shilganda;

7. Aniq va mavhum otlarga qo‘shilib, hurmat, izzat ma’nosi ifodalanganda.

Otlarda egalik kategoriyasi

Predmetning uch shaxsdan biriga taalluqli ekanligini anglatuvchi shakllar **egalik kategoriyasi** deyiladi.

Egalik kategoriyasi quyidagi qo‘shimchalar bilan ifodalanadi:

Shaxslar	Birlikda		Ko‘plikda	
	Unlidan so‘ng	Undoshdan so‘ng	Unlidan so‘ng	Undoshdan so‘ng
I	- m	-im	-miz	-imiz
II	- ng	-ing	-ngiz	-ingiz
III	- si	-i	-si	-i

Egalik qo‘shimchalari, odatda, ko‘plik qo‘shimchasidan keyin qo‘shiladi: *uy+lar+im, o‘yinchoq+lar+ing, rasm+lar+i.*

Otlarda kelishik kategoriyasi

Ot yoki otlashgan so‘zning boshqa bir so‘zga tobeligini ifodalaydigan grammatik shakllar sistemasi **kelishik kategoriyasi** deyiladi. Otlarning kelishik qo‘shimchalarini olib o‘zgarishi **turlanish** deyiladi, kelishik qo‘shimchalari esa turlovchi qo‘shimchalar hisoblanadi. O‘zbek tilida 6 ta kelishik mavjud bo‘lib, ularning nomi, qo‘shimchalari va so‘roqlari quyidagi jadvalda berilgan:

№	Kelishiklar nomi	Qo‘shimchasi	So‘roqlari	Kelishik shaklidagi otlar
1.	Bosh kelshik	----	kim? nima? nima? qayer?	Oybek, kitob, xayol, universitet
2.	Qaratqich kelishigi	--ning	kimning? nimaning? qayerning?	Oybekning, kitobning, xayolning,

				universitetning
8.	Tushum yelishigi kelishigi	--ni	kimni? nimani? nimani? qayerni?	Oybekni, kitobni, xayolni, universitetni
7.	Jo'nalish kelishigi	--ga (-ka, -qa)	kimga? nimaga? nimani? qayerga?	Oybekka, kitobga, xayolga, universitetga
5.	O'rin-payt kelishigi	--da	kimda? nimada? nimada? qayerda?	Oybekda, kitobda, xayolda, universitetda
6.	Chiqish kelishigi	--dan	kimdan? nimadan? nimadan? qayerdan?	Oybekdan, kitobdan, xayoldan, universitetdan

Otning sintaktik vazifasi uning qaysi kelishik qo'shimchasini olib kelishiga qarab belgilanadi. Masalan, bosh kelishikdagi so'z gapda ega, kesim, undalma, vazifasida, qaratqich kelishigidagi otlar qaratqichli aniqlovchi vazifasida keladi.

Mashq. Gaplarni o'qing. Nuqtalar o'rniga kelishik qo'shimchalaridan mosini qo'ying. Ularning imlosini tushuntiring.

1. –Dezorganizatorlik... (-ga, -ka, -qa) o'zlari bosh-qosh bo'ptilar shekilli, o'rtoq Shomurodov? –dedi labi burilib. 2. Keyin ikki chet... (-ta, -da) qolgan «yoriq»... (-ga,-ka,-qa) beton quyiladi. 3. Ha, oldinroqda ikkita yigit turgan ekan-da. O'l, mov mushuk... (-ga,-ka,-qa) o'xshamay! 4. Qog'oz paketga tepchib chiqqan yog'...(-ga,-ka,-qa) ko'zim tushishi bilan yana o'qchidim. 5. Aprel...(-ni,-ning) o'rtalariga borib xuddi nok... (-ga,-ka,-qa) o'xshab to'p-to'p bo'lib gullaydi. 6. Hammasi orqaroq... (-ga,-ka,-qa) o'tirish... (-ga,-ka,-qa) harakat qiladi. 7. Oyim kosalar... (-ning, -dan) birini siltab oldi-da, zarda bilan sochiq... (-ga,-ka,-qa) artib, sharaq etib xontaxtaga qo'ydi. 8. Muzaffar, ko'zlari hayrat... (-tan,-dan) olayganча beixtiyor chap yuzi... (-ni, -ning) kafti bilan bekitdi. 9. O'zimni to'shak...(-ga, -ka, -qa) tashlashim bilan yana tepamga keldi. 10. Etakdagi uy... (-ni, -ning) romi o'rniga omonat terib qo'yilgan xom g'ishtlari hovliga otilib, parokanda sochilib yotar, bostirma eshigi...(-da, -dan) arqon...(-ni,-ning) uzib chiqqan ikkala qo'chqor hovlida tipirchilab, u burchak...(-da, -dan) bu burchak... (-ga, -ka, -qa) jonsarak yugurar edi (O'. Hoshimov).

Otlarning yasalishi

Ot turkumiga mansub soʻzlar, asosan, morfologik va sintaktik usul bilan yasaladi. Morfologik usulda soʻzning negiziga maxsus yasovchi qoʻshimchalar qoʻshish orqali ot hosil qilish tushuniladi. Sintaktik usulda esa bir necha soʻz ishtirokida ot hosil qilish nazarda tutiladi.

Ot yasovchi qoʻshimchalar ot, sifat, son, olmosh, feʼl turkumidagi soʻzlardan ot yasashga xizmat qiladi. Masalan: *kursdosh (otdan)*, *chopiq (feʼldan)*, *qiziqchi (sifatdan)*, *birlik (sondan)*, *oʻzlik (olmoshdan)*.

Morfologik usul bilan yasalgan otlar maʼno xususiyatiga koʻra quyidagilarni oʻz ichiga oladi: 1. Shaxs va kasb - hunar otlarini yasovchi qoʻshimchalar. 2. Narsa, qurol, oʻlchov birligi otlarini yasovchi qoʻshimchalar. 3. Oʻrin – joy oti yasovchi qoʻshimchalar. 4. Mavhum ot yasovchi qoʻshimchalar.

1. Shaxs va kasb - hunar otlarini yasovchi qoʻshimchalar, asosan, otga qoʻshiladi va yangi maʼnoli ot hosil qiladi. Bularga quyidagilar kiradi:

-chi. Bu qoʻshimcha barcha soʻz turkumlariga va boshqa tillardan kirgan soʻzlarga qoʻshilib, quyidagi maʼnolarni ifodalovchi otlar yasaydi: a) biror kasb bilan shugʻullanuvchi shaxs otlari: *sotuvchi*, *oʻqituvchi*, *haydovchi*, *tarbiyachi*; b) biror feʼl-atvor, xususiyat bilan bogʻliq otlar: *qiziqchi*, *ogʻmachi*, *aʼlochi*, *lofchi*, *aygʻoqchi*.

-dosh. Bu qoʻshimcha negiz anglatgan shaxs yoki predmet bilan yashash, ishlash, oʻqish oʻrni va davri birga boʻlgan (*yurtdosh*, *ovuldosh*, *kursdosh*, *tengdosh*, *zamdosh*); ish harakati, xususiyati va holati umumiy boʻlgan (*koʻmakdosh*, *safdosh*, *sirdosh*, *yostiqdosh*, *ohangdosh*, *suhbatdosh*); dunyoqarash va qarindoshlik jihatidan yaqinlik maʼnosini ifodalaydigan (*fikrdosh*, *maslakdosh*, *jondosh*, *qondosh*, *qarindosh*) shaxs otlarini yasaydi. Shuningdek, bu qoʻshimcha yordamida ilmiy atamalar ham hosil qilinadi: *sifatdosh*, *ravishdosh*, *undosh*, *uyadosh*, *shakldosh*, *urgʻudosh*. Bu qoʻshimcha bilan shakllangan ayrim soʻzlar **ham**– old qoʻshimchasi orqali hosil qilingan otlarga sinonim boʻladi. *Kasbdosh/hamkasb*, *suhbatdosh/hamsuhbat*, *qishloqdosh/hamqishloq*.

-kash. «Shugʻullanuvchi», «tortuvchi» maʼnosidagi ot hosil qilishda ishlatiladi. Masalan: *aravakash*, *paxsakash*, *suratkash*, *tuyakash*.

-bon. Biror narsaga qarab turuvchi, qoʻriqlovchi shaxsni bildiruvchi ot yasashda ishlatiladi. Masalan: *darvozabon*, *bogʻbon*, *saroybon*.

-boz. «Shugʻullanuvchi» maʼnosidagi ot hosil qilishda ishlatiladi: *dorboz*, *kaptarboz*, *masxaraboz*. Bu qoʻshimcha, koʻpincha, **-voz** tarzida talaffuz qilinadi, lekin –boz yoziladi.

-paz. Asosan, ovqat nomlariga qoʻshilib, negiz anglatgan taomni pishirish, tayyorlash bilan shugʻullanuvchi shaxsni – kasb egasini bildiradi: *kabobpaz*, *somsapaz*, *oshpaz*, *mantipaz*.

-dor. Otlarga qoʻshilib shu soʻz orqali fodalangan predmetga egalik yoki predmetning oʻshanga xos, taalluqli ekanligini bildiruvchi ot yasaydi: *quldor*, *chorvador*, *amaldor*, *mansabdor*.

-shunos. Negiz anglatgan soha bilan shug‘ullanuvchi shaxs oti hosil qilishda ishlatiladi: *tilshunos, adabiyotshunos, sharqshunos, tuproqshunos, huquqshunos*.

-soz. Negizdan anglashilgan predmetni yasash va tuzatish bilan shug‘ullanuvchi shaxs oti hosil qilishda ishlatiladi: *soatsoz, kemasoz, aravaso, mashinasoz*.

-do‘z. Negizda ifodalangan predmetdan tikuvchi, hunarmand ma’nosidagi ot yasaydi: *do‘ppido‘z, etikdo‘z, mo‘ynado‘z, zardo‘z, chopondo‘z, maxsido‘z*.

-xon. Negizdan anglashilgan predmetni o‘qish bilan shug‘ullanuvchi shaxs oti hosil qilishda ishlatiladi: *kitobxon, gazetxon, jurnalxon*.

-gar, -kar, -kor. Negiz anglatgan predmet bilan shug‘ullanuvchi muayyan kasb-hunarni, faoliyatni puxta egallagan ma’nolaridagi shaxs otlarni hosil qilishda ishlatiladi: *zargar, kimyogar, miskar, firibgar, tadbirkor, binokor, sholikor, san’atkor, ijodkor*.

-furus. Negiz anglatgan predmetni sotish bilan shug‘ullanuvchi ma’nosidagi shaxs oti yasaydi: *mevafurus, qandfurus, qovunfurus, pistafurus*.

II. Narsa, qurol, o‘lchov birligi otlarini yasovchi qo‘shimchalar, asosan, ot va fe’lga qo‘shilib mehnat qurollari, o‘lchov birliklari, muayyan harakat, holat nomi, natijasi yoki bajaruvchi ma’nolaridagi otlarni hosil qilishda ishlatiladi. Ularga quyidagilar kiradi:

-k (-ik), -ak, -q (-iq, -uq), -oq. Mehnat quroli otini yasaydi: *elak, kurak*; muayyan harakat holat nomini yasaydi: *chaqiriq, buyruq, so‘roq*; muayyan harakat natijasi nomini yasaydi: *tilak, yutuq, ko‘rik, o‘toq, bezak*; harakat bajaruvchi predmetlar nomini yasaydi: *pirpirak, bizbizak, guldirak*.

-gi (-ki), -qi (-g‘i, -g‘u). Bu qo‘shimchalar fe’l negizlariga qo‘shilib narsa qurol oti va mavhum otlar yasashda ishlatiladi: *supurgi, chalg‘i, cholg‘u, suzgi, yoqilg‘i; kulgi, turtki, sezgi*. Shuningdek, bu qo‘shimcha yordamida *tepki, kuydirgi* kabi kasallik otlari ham yasalgan.

-m (-im, -um). Bu qo‘shimcha fe’llarga qo‘shilib, asosan, quyidagi ma’nolarni ifodalovchi otlarni hosil qilishda ishlatiladi: narsa-buyum oti: *kiyim*; harakat-holat nomi: *aldam, chidam*; natija nomi: *to‘plam, bitim, bosim, tizim, tuzum*; o‘lchov birligi nomi: *tishlam, to‘g‘ram, ho‘plam, damlam, cho‘qim*.

-gich (-kich, -qich, -g‘ich). Bu qo‘shimcha ham narsa-buyum va qurol otlarini yasashda ishlatiladi: *suzgich, ko‘targich, savag‘ich, qirg‘ich, tutqich*.

-ma. Fe’l negiziga qo‘shiladi va quyidagi ma’nolarda qo‘llanadi: Narsa-buyum nomi: *tugma, gazlama, qo‘lyozma*; ovqat nomalirini: *qaynatma, qatlama, dimlama, suzma, qovurma, qiyma*; natija nomini: *yo‘qlama, yuklama*; o‘rin-joy nomini: *bostirma, tortma*. Bu qo‘shimcha yordamida ayrim atamalar hosil qilingan: *terlama, bo‘g‘ma, to‘qima, tenglama, ayirma*.

-indi: *yuvindi, chiqindi, yig‘indi*.

-qin, (-g'in, -qun): *to'sqin, toshqin, qirg'in, uchqun.*

-don. Negiz anglatgan predmetni saqlash va qo'yish uchun ishlatiladigan narsalar nomini yasaydi: *siyohdon, tuzdon, qalamdon, kuldon.*

III. O'rin-joy oti yasovchi qo'shimchalar asosan, otga qo'shiladi va negizdan anglashiladigan predmet mavjud bo'lgan, ekiladigan, yashaydigan o'rin-joy nomlarini hosil qiladi:

-zor. *Olmazor, paxtazor, lolazor.*

-loq. *Toshloq, o'tloq, qumloq.*

-iston. *O'zbekiston, Turkiston, Pokiston.*

-goh. *Oromgoh, sayilgoh, o'yingoh.*

-xona. *Yotoqxona, oshxona, choyxona.*

IV. Mavhum ot yasovchi qo'shimchalar turli turkumdagi negizlarga qo'shib, mavhum ma'noli ot yasaydi:

-lik(-liq). Sifatlariga qo'shib belgi, xususiyat ifodalovchi ot yasaydi: *mardlik, go'zallik, yaxshilik, eskilik, tozalik;* otlarga qo'shib, holat ifodalovchi mavhum ot yasaydi: *yigitlik, dushmanlik;* kasb-hunar bilan bog'liq mavhum ot yasaydi: *binokorlik, tuproqshunoslik, manbashunoslik, zargarlik, pichoqchilik;* ravishga qo'shib, harakatning mavhum miqdorini: *tezlik, ko'plik;* songa qo'shib, uning mavhum miqdorini: *o'nlik, beshlik* bildiruvchi otlar yasaydi. Ba'zan aniq narsa otini yasaydi: *shirinlik, darslik, kundalik, o'simlik.* Geografik nomlarga qo'shilganda, shaxsning o'sha yerga tegishli ekanligi, u yerlik ekanligi anglashiladi: *toshkentlik, farg'onalik.*

-liq. Turli so'z turkumlaridan mavhum ot yasaydi: *ayriliq, borliq, otlig, boshliq, oqliq, bo'shliq.* Otlarga qo'shib o'sha otdan anglashilgan predmetning o'rni, joy nomi shuningdek, idish ma'nosini bildiradi: *Olmaliq, Bo'stonliq, tuzliq.*

-chilik(-chi+lik) murakkab qo'shimcha. Ot, sifat, ravish yoki modal so'zlardan kasb-hunar va holat bildiruvchi mavhum otlar yasaydi: *soddachilik, qudachilik, oilachilik, oshnachilik, xursandchilik, xafachilik, qo'shnichilik, qassobchilik, ozchilik, ko'pchilik, yo'qchilik.*

-garchilik (-gar+chi+lik) murakkab qo'shimcha. Holat yoki kasb-hunar bilan bog'liq mavhum otlarni hosil qiladi: *ovoragarchilik, serobgarchilik, loygarchilik, yog'ingarchilik, odamgarchilik.*

-ch (-inch). Fe'l negizlarga qo'shib, holat oti, mavhum tushuncha, belgi oti hosil qiladi: *sevinch, ishonch, o'tinch, quvonch, qo'rqinch.*

-sh (-ish). Fe'l negizlarga qo'shib, harakat oti yasaydi: *o'qish, yig'ilish, qurilish.*

Sintaktik usul bilan ot yasash. Ikki yoki undan ortiq so'zlarning o'zaro birikishi natijasida yasalgan otlar **sintaktik usul bilan yasalgan ot** hisoblanadi. Bunday usulda qo'shma, murakkab va juft otlar yasaladi.

Ma'no va grammatik jihatdan tobelanish asosida birikib, bir urg'u bilan aytiladigan va yozuvda qismlari qo'shib yoziladigan yangi ma'noli ot **qo'shma ot** hisoblanadi. Qo'shma ot tarkib jihatidan quyidagicha bo'lishi mumkin:

Ot+ot: *qo'lgop, belbog', toshko'mir;* **sifat+ot:** *oqsoqol, oqqush, qizilo'ngach;* **son+ot:** *uchburchak, to'rtburchak, Beshariq;* **ot+fe'l:** *o'rinbosar, kungaboqar, otboqar.*

Murakkab otlarning qismlari alohida urg'u bilan aytiladi, shu sababli yozuvda ajratib yoziladi. Biroq bitta so'roqqa javob bo'ladi va yaxlit holda gap bo'lagi bo'lib keladi: *Oliy Majlis, so'z boshi, mahalla qo'mitasi.*

Juft ot. Ikki so'zning o'zaro grammatik jihatdan teng bog'lanishidan tuzilgan ot juft ot deyiladi. Juft ot qismlari bir turkumga mansub bo'ladi va alohida urg'u bilan aytiladi. Ular chiziqcha bilan yoziladi. Qo'shimcha hammavaqt ikkinchi qismga qo'shiladi: *aka-ukang, qozon-tovoqni, ota-onamiz* kabi.

Otlarning tuzilishiga ko'ra turlari

Otlar tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, murakkab, juft va qisqartma holda qo'llanuvchi shakllarga ega.

Sodda otlar (tub va yasama) bir o'zak morfemadan tuzilgan bo'ladi: *kitob, pichoq, soatsoz, ishchi.*

Qo'shma otlar bir urg'u bilan aytiladigan birdan ortiq so'z shaklining qo'shilishidan hosil bo'ladi: *qo'lgop, gultojixo'roz.*

Murakkab otlar alohida urg'u bilan aytiladigan ikki yoki undan ortiq so'zdan iborat bo'ladi: *Oliy Majlis, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti* kabi.

Juft otlar ikkita otning teng bog'lanishidan hosil bo'ladi: *ota-ona, qozon-tovoq.*

Qisqartma otlar qo'shma va murakkab ot qismlarining qisqartirilgan holda qo'llanishidan hosil bo'ladi: *TDPU, FarDU* kabi.

Qisqartma ot so'zlarni qisqartirib aytish va yozish, vaqt hamda o'rinni iqtisod qilish maqsadi bilan o'ylab topilgan.

O'zbek tilida qisqartmalarning quyidagi ko'rinishlari mavjud:

1. **Harfiy qisqartmalar:** *TTZ (Toshkent traktor zavodi), TDPU (Toshkent davlat pedagogika universiteti), BMT (Birlashgan Millatlar tashkiloti)* kabi.

2. Bo'g'inga teng qismlardan tuzilgan **aralash qisqartmalar:** *FarDU (Farg'ona davlat universiteti), O'zMU (O'zbekiston Milliy universiteti), O'ztibtexnika, O'zekspomarkaz, O'zdavstandart.*

Bunday qisqartmalarni ayrim matnlarda ishlatiladigan shartli qisqartmalardan farqlash kerak. Masalan: *A.Navoiy (Alisher Navoiy), A.Qod. «O't. k.» (Abdulla Qodiriy «O'tgan kunlar»), O. (Oybek), v.b (va boshqalar)* kabi. Bunda harf yoki

bo'g'indan so'ng nuqta qo'yiladi, demak, ajratiladi, shunga ko'ra bunday qisqartma yaxlitligicha so'z darajasiga ko'tarila olmaydi.

Otlarni tahlil qilish tartibi

1. Qaysi so'roqqa javob bo'lishi.
2. Ma'no turi.
3. Yasalish va tuzilishiga ko'ra turi.
4. Gapdagi vazifasi.

Namuna: *Men o'sha insondan ko'p yaxshilik ko'rdim.*

1. Nima:
2. Mavhum ot.
3. Sifat + ot yasovchi qo'shimcha (lik), sodda, yasama ot.
4. Gapda to'ldiruvchi vazifasida kelgan.

SIFAT

Predmetlarning belgi-xususiyati (rangi, hajmi, shakli, mazasi, xarakteri, holati, vazni, hidi, o'rin yoki vaqtga munosabati)ni ifodalaydigan so'zlar turkumi *sifat* deyiladi. Sifatlar ot yoki fe'lga bog'lanib *qanday?*, *qanaqa?*, *qaysi?*, *qachongi?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi: *yashil qalam, mitti yulduz, kunbotar tomon, kuzgi tufli, afsonaviy qush, tajang odam, yaxshi o'qimoq, chiroyli yozmoq.*

Sifatlar gapda *aniqlovchi, kesim, hol* bo'lib keladi: Uning *moviy* ko'zlari onasi- Safurani eslatib turardi (F.Azimova). Non *aziz*, uning ushog'i ham *aziz* (Maqol). *Chaqmoq* telpagini qiyshiq qo'ndirib olgan (O'.Hoshimov).

Sifatlar otlashganda ko'plik, egalik, kelishik qo'shimchalarini qabul qiladi va otning so'roqlariga javob bo'ladi, ot kabi sintaktik vazifalarni bajaradi. Masalan, *ega: Egri ozadi, to'g'ri o'zadi* (Maqol); *to'ldiruvchi: Vafosizda hayo yo'q, hayosizda vafo yo'q* (Maqol); *qaratqich aniqlovchi: Yaxshining so'zi-- qaymoq, yomonning so'zi-- to'qmoq* (Maqol).

Asliy va nisbiy sifatlar

Sifatlar ma'no xususiyatiga ko'ra ikki xil bo'ladi: a) asliy sifatlar; v) nisbiy sifatlar.

Predmet belgisini bevosita ifodalaydigan, belgini darajalab ko'rsata oladigan, **-roq** qo'shimchasini erkin qabul qiladigan sifatlar **asliy sifatlar** deyiladi: *shirin qovun - shirinroq qovun - eng shirin qovun; katta baliq - kattaroq baliq - juda katta baliq.*

Predmet belgisini o'rin yoki paytga nisbatlab, boshqa predmetga o'xshatish orqali ifodalaydigan, -roq qo'shimchasini qabul qilmaydigan sifatlar **nisbiy sifatlar** deyiladi: Nisbiy sifatlar **-li, -iy (-viy), -simon, -lik, -gi (-ki, qi), -dagi** qo'shimchalari yordamida hosil qilinadi: *mevali daraxt, tibbiy ma'lumotnoma, zamonaviy libos, sharsimon jism, marg'ilonlik savdogar, yozgi yumush, qishki kiyim, tashqi hovli, uydagi gap.*

Nisbiy sifatlar belgini darajalab ko'rsatmaydi. Faqat **-li** qo'shimchasi bilan hosil qilingan nisbiy sifatlarda darajalab ko'rsatish xususiyati mavjud: *kuchli - kuchliroq - juda kuchli, aqlli - aqlliroq - juda aqlli*.

Asliy sifatlarda belgining kuchaytirma va ozaytirma shakllari bor: *yashil - yam-yashil, sariq - sap-sariq, qizil - qizg'ish, qora-qoramtir*. Nisbiy sifatlarda bunday xususiyat yo'q.

Asliy sifatlarda modal ma'no ifodalanadi: *yoshgina, ziyrakkina, do'mboqqina*. Nisbiy sifatlarda bunday xususiyat yo'q. Faqat **-li** qo'shimchasi bilan hosil qilingan nisbiy sifatlardagina modal ma'nolarni ifodalash imkoniyati mavjud: *aqlligina, chiroyligina* kabi.

Asliy sifatlar fe'lga bog'lana oladi: *Qiyshiq o'tirsang ham, to'g'ri gapir* (Maqol). Nisbiy sifatlar fe'lga birika olmaydi. Faqat **-iy** bilan hosil qilingan nisbiy sifatlar juda kam miqdordagi fe'llar bilan (masalan: zamonaviy kiyinmoq) birikishi mumkin.

Sifat darajalari

Bir predmetdagi belgini boshqa predmetdagi xuddi shunday belgiga nisbatlab farqlash hodisasi **sifat darajalari** deyiladi.

Sifatlarda uch xil daraja mavjud: *oddiy daraja, qiyosiy daraja, orttirma daraja*.

Oddiy daraja sifatlari bir predmetgagina xos belgini ifodalaydi. Ular belgini boshqa belgiga qiyoslamagan holda anglatadi. Oddiy daraja sifatlari hech qanday qo'shimcha yoki yordamchi so'z bo'lmaydi. Masalan, *katta hovli, chaqqon qiz, yashil durracha, qirmizi olma*.

Qiyosiy darajada bir predmetning belgisi boshqa predmetdagi xuddi shunday belgiga qiyoslanadi.

Qiyosiy daraja **-roq** qo'shimchasi bilan hosil qilinadi. Bu qo'shimcha belgining ortiq yoki kamligini ko'rsatadi.

Masalan: Belgining ortiqligi: Alining kitobi Valining kitobidan *qiziqroq*. Oltin kumushdan *og'irroq*. Belgining kamligi: Bu xona avvalgisidan ham *kichikroq*.

Orttirma daraja shakli yordamchi so'zlar vositasida hosil qilinadi va belgining me'yordan ortiqligini ifodalaydi. Orttirma daraja ma'nosini ifodalovchi yordamchi so'zlarga quyidagilar kiradi: *eng, juda, g'oyat, g'oyatda, bag'oyat, o'ta, benihoyat, nihoyat, nihoyatda* kabilar.

Sifatlarning yasalihi

Sifatlar *morfologik* va *sintaktik* usulda yasaladi. **Morfologik usulda** so'z o'zak, negiziga maxsus qo'shimchalar qo'shish orqali sifat yasaladi. O'zbek tilida sifatlar quyidagi qo'shimchalar yordamida hosil qilinadi:

-li. Ot, sifatdosh va ravishdoshlarga qo'shilib, nisbiy sifat hosil qiladi: *aqlli bola, qiziqarli kitob, yeyishli somsa*.

-siz. Otlarga qo'shiladi va undan anglashilgan ma'noning mavjud emasligini ifodalovchi sifatlar hosil qiladi: *tuzsiz taom, suvsiz quduq*.

-chan. Ot, harakat nomi va ravishdoshlarga qo‘shilib, negiz anglatgan ma’noning ortiqligini ifodalovchi sifatlar hosil qiladi: *talabchan* rahbar, *ishchan* kayfiyat.

-chil. Otlarga qo‘shilib, belgining ortiqligini anglatuvchi sifatlar hosil qiladi: *izchil* g‘oya, *dardchil* odam.

-aki. Ot va sifatlarga qo‘shiladi hamda belgining soxtaligini ifodalaydi: *zo‘rma-zo‘raki* bajarish, *og‘zaki* bayon qilish, *qalbaki* hujjat.

-ag‘on. Fe’lga qo‘shilib, belgining ortiqligini ifodalaydigan sifatlar yasaydi: *bilag‘on* bola, *tepag‘on* ot.

-ma. Fe’lga qo‘shilib, harakat natijasini ifodalovchi sifatlar hosil qiladi: *qovurma* lag‘mon, *uydirma* gap.

-k, -q, -ik, -uk, -uq, -oq, -ak. Fe’lga qo‘shilib, harakat natijasini ifodalovchi sifatlar hosil qiladi: *teshik*, *iliq*, *suzuk*, *yumuq*, *qo‘rqoq*, *bo‘lak*.

-qoq, -g‘oq. Fe’lga qo‘shilib, belgining ortiqligini ifodalaydi: *botqoq*, *toyg‘oq*.

-choq, -chak, -chiq. Fe’lga qo‘shilib, belgining ortiqligini ifodalovchi sifatlar yasaydi: *maqtanchoq*, *kuyunchak*, *sirpanchiq*.

-g‘in, -g‘un, -qin. Fe’lga qo‘shilib, holat ma’nosini ifodalovchi sifatlar yasaydi: *qizg‘in*, *tuyg‘un*, *jo‘shqin*.

-qir, -qur, -g‘ir, -g‘ur, -kir, -gir. Fe’lga qo‘shilib belgining ortiqligini ifodalovchi sifatlar yasaydi: *topqir*, *uchqur*, *olg‘ir*, *bo‘lmag‘ur*, *o‘tkir*, *sezgir*.

-dek, -day. Otga qo‘shilib, o‘xshatish ma’nosini ifodalovchi sifat yasaydi: *kundek*, *oyday*, *tog‘day*.

-mand. Otga qo‘shilib, belgining ortiqligini ifodalovchi sifat yasaydi: *davlatmand*, *ixlosmand*.

-simon. Otga qo‘shilib, o‘xshashlik ma’nosini ifodalovchi sifatlar yasaydi: *tuxumsimon*, *odamsimon*, *sharsimon*.

Sifatning o‘ziga xos xususiyatlaridan yana biri, o‘zakdan oldin kelib, yangi ma’noli sifat hosil qiladigan qo‘shimchalarga egaligidir. Ular quyidagilar: *ser-*, *be-*, *ba-*, *no-*.

ser- Otga qo‘shilib, ortiqlik ma’nosini ifodalovchi sifatlar hosil qiladi: *serunum*, *serfarzand*.

be- Otga qo‘shilib, mavjud emaslik ma’nosini ifodalovchi sifatlar hosil qiladi: *bexabar*, *besabr*.

ba- Otga qo‘shilib, belgining ortiqligini ifodalovchi sifat yasaydi: *badavlat*, *basavlat*.

no- Otga yoki sifatga qo‘shilib, negiz anglatgan belgiga ega emaslik ma’nosini ifodalovchi sifatlar hosil qiladi: *noinsof*, *notinch*.

Sintaktik usul bilan qo‘shma, murakkab va juft sifatlar yasaladi.

Qo‘shma sifatlar birdan ortiq so‘z yoki so‘z shakllaridan tarkib topib, bir urg‘u bilan aytiladi va bir belgini ifodalaydi. Qo‘shma sifat qismlari yozuvda qo‘shib yoziladi: *orombaxsh*, *rahmdil*, *tinchliksevar*, *tezoqar*, *ertapishar*.

Murakkab sifatlar bitta murakkab belgini ifodalaydigan, alohida urg‘u bilan aytiladigan, birdan ortiq so‘z yoki so‘z shakllarining birikuvidan hosil bo‘ladi. Murakkab sifat qismlari ajratib yoziladi: *qo‘li ochiq*, *ko‘zga yaqin*, *so‘zga chechan*.

Ayrim murakkab sifat qismlari orasidagi munosabat o'ta zich bo'lmaganligi uchun, ularning o'rnini almashtirib qo'llash mumkin bo'ladi: *oq ko'ngil- ko'ngli oq, sochi uzun-uzun sochli, ko'ngli tor-tor ko'ngilli.*

Juft sifatlar bir umumiy belgi ifodalovchi ikki sifatning teng bog'lanishidan hosil bo'ladi: *ochiq-sochiq, qing'ir-qiyshiq, uzun-qisqa, yaxshi – yomon, kattayu kichik, sog'u salomat.*

Sifatlarning tuzilishiga ko'ra turlari

Sifatlar tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, murakkab, juft va takror holda qo'llanuvchi shakllarga ega.

Sodda sifatlar bir o'zak morfemadan tuzilgan bo'ladi: *go'zal, xunuk, sariq, yashil.*

Qo'shma sifatlar bir urg'u bilan aytiladigan ikki so'z shaklining qo'shilishidan hosil bo'ladi: *ertapishar, sheryurak.*

Murakkab sifatlar alohida urg'u bilan aytiladigan, bitta murakkab belgini ifodalovchi ikki so'zning birikishidan hosil bo'ladi: *to'q qizil, o'tkir zehni.*

Juft va takror sifatlar bir umumiy belgi ifodalovchi ikki sifatning teng bog'lanishidan hosil bo'ladi: *oq-qora, uzuq-yuluq, kattayu kichik, pastu baland; uzun-uzun, og'ir-og'ir, chuqur-chuqur.*

Sifatni tahlil qilish tartibi

1. Ma'no turi.
2. Darajasi: oddiy, qiyosiy, orttirma.
3. Tuzilishiga ko'ra turi: sodda, qo'shma, murakkab, juft, takror.
4. Yasama sifatning yasalish usuli.
5. Qaysi so'z bilan bog'lanishi.
6. Gapdagi vazifasi.

Masalan, Salima darslarini *chala-chulpa* tayyorlagan edi.

Chala-chulpa—sifat, belgining me'yordan kamligi ma'nosini ifodalaydi, oddiy daraja, juft, chala-chulpa tayyorlamoq, gapda hol vazifasida kelgan.

Mashq. Gaplarni o'qing. Sifatlarni topib, to'liq tahlil qilishga harakat qiling.

1. Kuz. Daraxtlarning mo'rt bo'lib qolgan tillarang yaproqlari sal shamol bilan duv to'kiladi (Shuhrat). 2. Bu uyga o'ttiz-qirq chamaliq qizlar yig'ilganlar, yig'ilishdan maqsad: qizlar o'zlarining eng latif, eng go'zal bir a'zolarini bu kun xotinliq olamiga uzatmoqchidirlar (A.Qodiriy). 3. Men esa Munavvarni eslayveraman. Hayrat bilan tikilib turgan ko'zlarini, katta-katta, qop-qora ko'zlarini... (O'.Hoshimov). 4. Yoshliq ko'zlar ariq bo'yig'a tushib, nozik oyoqlar ariq bo'yi tomong'a harakatlandilar (A.Qodiriy). 5. O'tindan boshqaga yaramas gohi, Mevali daraxtning mevasiz shoxi (A.Jomiy). 6. Uyiga qaytib o'g'ilchasining behisob savollariga javob berayotganida ham, ovqatlanayotganida ham, yotganida ham muammolarning chigal kalavasi uni holi qo'ymadi (T.Malik).

SON

Predmetning sonini miqdorini va joylashish tartibini bildirgan soʻzlar turkumi **son** deyiladi. Sonlar *qancha? necha? nechanchi?* soʻroqlaridan biriga javob boʻladi.

Hozirgi oʻzbek tilida 22 ta tub son bor: *bir, ikki, uch, toʻrt, besh, olti, yetti, sakkiz, toʻqqiz, oʻn, yigirma, oʻttiz, qirq, ellik, oltmish, yetmish, sakson, toʻqson, yuz, ming, million, milliard*. Qolgan sonlar esa shu sonlar asosida hosil qilinadi. Masalan: *oʻn olti, yigirma besh, yetti yuz oʻtiz, ikki ming toʻrt* kabi.

Sonlar harf bilan ham, raqam bilan ham yoziladi: *sakson, toʻqson, yuz; 80, 90, 100*.

Raqamning ikki xilidan foydalaniladi.

1. Arab raqami. Asosan, hisob ishlarida, kun yilni koʻrsatishda ishlatiladi: *14+16=30, 21 mart, 2004 yil* kabi.

2. Rim raqami esa koʻproq asr, oy, hukumat anjumanlari, ilmiy tadqiqotlarda bob va fasllarni belgilashda ishlatiladi: *XXI asr,*

10. XI. 2004, XX chaqiriq, IX sessiya, I bob, IY fasl, I kurs kabi.

Sonlar otga bogʻlanganda *sifatlovchi*, feʼlga bogʻlanib kelsa *hol* vazifasini bajaradi: *Toʻqqizinchi* qavat, *Ilmsiz bir* yashar, *ilmi ming* yashar.

Sonlar otlashganda, kelishik, egalik qoʻshimchalarini oladi va gapda ot bajargan vazifalarda keladi. Masalan, ega: *Biri* mamnun boʻlsa, *ikkinchisi* kuyaveradi (T.Malik); kesim: *Ikki karra ikki – toʻrt*; toʻldiruvchi: *Boʻtqa* sendaqadan *oʻntasini* sixga terib qoʻyadi (T.Malik); qaratqich aniqlovchi: *Oʻnning yarmi – besh*.

Conga xos morfologik xususiyatlardan biri soʻz yasash tizimining yoʻqligi bilan belgilanadi. Boshqa turkumdagi soʻzlardan son hosil qilinmaydi.

Songa *-nchi (-inchi), -ov, -ala, -ta, -tacha* qoʻshimchalarini qoʻshish orqali sonning turli shakllari hosil qilinadi: *toʻrtinchi, beshov, uchala, toʻrtta, oʻntacha*.

Koʻpincha sonlar maxsus oʻlchov-miqdor bildiruvchi hisob soʻzlari bilan keladi: *oʻn daqiqa, bir tomchi, uch qadoq, toʻrt kilogramm, bir burda*.

Sonlarning maʼno turlari

Sonlar maʼno va grammatik xususiyatlariga koʻra ikkiga boʻlinadi: sanoq sonlar va tartib sonlar.

Sanoq sonlar predmetning sanogʻini, umumiy miqdorini bildiradi va maʼno jihatdan quyidagi turlarga boʻlinadi: miqdor son, dona son, chama son, jamlovchi son, taqsim son.

Miqdor son predmetning umumiy miqdorini bildiradi va *bir, oʻn, oʻttiz, sakson, toʻqson besh, yuz* kabi qoʻshimchalarsiz yoziladi.

Dona sonlar miqdor songa *-ta* qoʻshimchasini qoʻshish bilan hosil qilinadi: *sakkizta, toʻqqizta, oʻnta, mingta*.

chama sonlar miqdor songa *-tacha, -larcha, -lab* qoʻshimchalarini qoʻshish yoki ikki sonni juftlash orqali hosil qilinadi: *yuztacha, oʻnlarcha, minglab; oʻn-oʻn besh, besh-oʻn, toʻrt-beshtacha* kabi. chama son taxminiy miqdorni bildiradi.

Jamlovchi sonlar *-ov, -ala, -ovlon* qoʻshimchalari yordamida hosil qilinadi: *ikkov, beshala, yettovlon* kabi. Jamlovchi son predmetning jamlangan, toʻdalangan holdagi miqdorini anglatadi.

Taqsim sonlar predmetning miqdor jihatdan bo‘linganligini bildiradi. Taqsim sonlar miqdor songa –**tadan** qo‘shimchasini qo‘shish orqali, hamda dona sonlarning takrorlanishdan hosil bo‘ladi: *beshtadan, o‘ntadan, yuztadan: o‘nta-o‘nta, yuzta-yuztadan*.

Tartib sonlar predmetning joylashish tartibini bildiradi. Tartib son miqdor songa –**nchi (-inchi)** qo‘shimchasini qo‘shish bilan hosil qilinadi: birinchi kurs, to‘rtinchi qavat, o‘ninchi qator kabi.

Tartib sonlarning imlosi. Tartib son harflar bilan yozilganda –**nchi (-inchi)** qo‘shimchasi so‘zga qo‘shib yoziladi: *besh-inchi, ikkinchi*. Tartib son arab raqami bilan ifodalanganda mazkur qo‘shimcha o‘rnida chiziqcha qo‘yiladi: 2-kurs, 18-maktab; rim raqami bilan ifodalanganda chiziqcha qo‘yilmaydi, biroq o‘qilganda –**nchi (-inchi)** talaffuz qilinadi: XXI asr, IX chaqiriq kabi. Tartib sonlar arab raqami bilan ifodalanib oy va yillarni bildirsa ham chiziqcha qo‘yilmaydi, lekin o‘qilganda –**nchi (-inchi)** qo‘shib talaffuz qilinadi: 22 mart, 2004 yil kabi.

Sonlar qo‘llanishiga ko‘ra *butun* va *kasr* sonlarga bo‘linadi.

Butun sonlar umumiy miqdorni bo‘laklarga ajratmagan holda, butunligicha ifodalaydi: *besh, o‘n, yuz* kabi.

Kasr sonlar butunning qismini bildiradi: *beshdan bir, o‘ndan uch* kabi.

Butun son bilan kasr son birgalikda ifodalansa kasrli son deyiladi. Kasrli son yozuvda quyidagi shakllarda namoyon bo‘ladi:

12,5 -- o‘n ikki yarim, o‘n ikki butun o‘ndan besh.

$\frac{1}{3}$ -- uchdan bir; bir taqsim uch.

5,03 -- besh butun yuzdan uch kabi.

Sonning tuzilishiga ko‘ra turlari

Sonlar tuzilishiga ko‘ra sodda, murakkab va juft bo‘ladi.

Sodda son birgina o‘zakdan tuzilgan bo‘ladi: *uch, besh, o‘n* kabi.

Murakkab sonlar kamida ikki o‘zakdan tuzilib, bir umumiy miqdorni anglatadi: *bir yuz ellik, yigirma besh, ikki ming to‘rt* kabi.

Juft sonlar ikki sonning juft holda, ketma-ket holatda yoki o‘zaro teng bog‘lanishidan hosil bo‘ladi: *besh-o‘n, to‘rt-besh, besh-besh, yuzta-yuzta, qirqta-ellikta, o‘n-o‘n beshta* kabi.

Mashq. Gaplarni yozing. Sonlarni topib ma’no turini aniqlang. Otlashgan sonlarning gapdagi vazifasini belgilang.

1. Biz g‘ofil bandalarmiz-da. Birimiz bu dunyoni sevib yashaymiz. Birimiz jirkanib yashaymiz. 2. Hazrat Ali (r.a.) der ekanlar, dunyo hayoti bilan oxirat hayoti bir erkakning ayni bir vaqtda nikohida bo‘lgan ikki xotini kabidur, biri mamnun bo‘lsa, ikkinchisi kuyaveradi. 3. Ajalni unutishda bir-birimizni ortda qoldirib ketganmiz. 4. Bu shoxga ikkita odam osildi. Sen uchinchisi bo‘lasan. 5. Yigirma sakkizinchida kelganmisan? – deb so‘radi Hamdam. 6. Kavkazliklarning ikkinchisi ham qariyb shunday javob berdi. 7. Keyin yana uch-to‘rttasi paydo bo‘lishdi. Bittasi g‘ilay, juda beayov ekan. 8. Gavdali baquvvat odammi? Yoshi o‘ttiz besh-qirqlarda, a? 9. Ularning qishloqlarida beshta hovuz bo‘lardi. Uchtasidan odamlar suv ichardi,

biri molhovuz, biri ot hovuz edi. 10. Savollar sel oqimiday bostirib keladi. Qani edi, loaqal bittasiga javob topsa... (T.Malik).

OLMOSH

Predmet yoki uning biror belgisiga nom bo'lmay, predmet yoki belgi tushunchasining mavjudligini ko'rsatadigan mustaqil so'zlar turkumi **olmosh** deyiladi. Olmoshlar nutqda *ot, sifat, son* o'rnida keladi va gapda ularga xos vazifani bajaradi.

Olmoshni boshqa turkumdagi so'zlardan ajratuvchi asosiy belgi uning ma'no xususiyatidagi mavhumlik va umumiylikdir. Olmoshlar boshqa turkumdagi so'zlardan yasalmasligi jihatidan songa o'xshaydi.

Olmoshlarning ma'no turlari

Olmoshlar ma'nosiga ko'ra yetti turga bo'linadi: kishilik olmoshlari, ko'rsatish olmoshlari, o'zlik olmoshlari, so'roq olmoshlari, belgilash olmoshlari, bo'lishsizlik olmoshlari, gumon olmoshlari.

Kishilik olmoshlari. Nutqdagi uch shaxs yoki predmetni ko'rsatib, birlik va ko'plikda qo'llanadi: *men, sen, u; biz, siz, ular*.

Ko'plikni ko'rsatuvchi *biz, siz, ular* olmoshlari qo'llanishiga ko'ra ba'ean birlik hamda kamtarlik, hurmat, kibrlanish, faxrlanish kabi modal ma'nolarni ifodalaydi. *Biz, siz* olmoshlariga ba'zan ko'plikni ta'kidlash maqsadida **-lar** qo'shimchasi qo'shiladi. Kishilik olmoshlari hech qachon egalik qo'shimchalarini qabul qilmaydi. *Men, sen* olmoshlariga qaratqich va tushum kelishigi qo'shimchalari qo'shilganda bitta **n** tushib qoladi: *men+ni—meni, men+ning—mening*. U olmoshi jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigi qo'shimchalarini olganda bitta **n** orttiriladi: *u+ga—unga, u+da—unda, u+dan—undan*.

Ko'rsatish olmoshlari predmet, shaxs, belgi, voqea-hodisa, o'rin yoki vaqtga nisbatan ko'rsatish, ajratish, ta'kidlash uchun ishlatiladi.

Ko'rsatish olmoshlariga quyidagilar kiradi: *bu, shu, u, o'sha, ana u, mana bu*. Poetik nutqda va tarixiy asarlarda *ul, bul, shul, o'shal* olmoshlari qo'llanilganligini kuzatish mumkin.

Ko'rsatish olmoshlariga qo'shimchalar quyidagi tartibda qo'shiladi:

Olmosh+kelishik: *u+ni, shu+ning, o'sha+ni*.

Olmosh+ko'plik: *u+lar, bu+lar, o'sha+lar*.

Olmosh+ko'plik+kelishik: *u+lar+ni*.

Olmosh+ko'plik+egalik+kelishik: *shu+lar+ing+ni, o'sha+lar+ing+da*.

So'roq olmoshlari predmet, shaxs, belgi, ish-harakatning bajarilish o'ri haqidagi so'roqni bildiradi.

So'roq olmoshlariga quyidagilar kiradi: *kim?, nima?, qanday?, qanaqa?, necha?, qancha, qachon?, qaerda?*. Poetik nutqda *ne? na?, nechun?, nechuk?, qay?* shaklida qo'llanishi kuzatiladi.

O'zlik olmoshi aniq, yakka shaxsni ajratib ko'rsatish uchun qo'llanadi. *O'z* (*o'zi*) so'zi o'zlik olmoshi hisoblanadi. Bu olmosh kishilik olmoshlari o'rnida: *o'zim-o'zing-o'zi; o'zimiz-o'zingiz-o'zlari* ba'zan birga *men o'zim - sen o'zing - uning o'zi; ot o'rnida kelib, egalik qo'shimchasini oladi va har uchala shaxsni ko'rsatadi. Qo'shimchalar qabul qilish tartibi quyidagicha: olmosh+egalik--o'z+i;*

olmosh+egalik+kelishik--o‘z+i+ni. Ko‘plik qo‘shimchasini olganda nutq vaziyatiga ko‘ra hurmat, kesatq, piching kabi modal ma‘nolarni ifodalashi mumkin. Gapda ega, aniqlovchi, to‘ldiruvchi va kesim vazifasida keladi.

Belgilash olmoshlari predmet yoki uning biror belgisini jamlab, yakkalab, ajratib ko‘rsatish uchun ishlatiladi. *Har kim, har nima, ba‘zi, har qanday, har qaysi* olmoshlari shaxs yoki narsa belgini ajratib, alohida ta‘kidlash orqali ifodalaydi.

Hamma, barcha, bari, butun olmoshlari jamlashga, umumlashtirishga xizmat qiladi.

Butun, bari olmoshlari ko‘plikda qo‘llanmaydi. Ba‘zi olmoshi va har so‘zi ishtirokida yasalgan belgilash olmoshlariga kelishik qo‘shimchasi egalik qo‘shimchasidan so‘ng qo‘shiladi: *ba‘zisini, har qaysingizni*.

Belgilash olmoshlari gapda sifatlovchi bo‘lib keladi. Otlashganda (hammasini, ba‘zilar, har narsangizni) otga xos morfologik, sintaktik xususiyatga ega bo‘ladi.

Bo‘lishsizlik olmoshlari umuman mavjud bo‘lmagan predmet, belgi yoki miqdorni ko‘rsatadi. Bo‘lishsizlik olmoshi *hech* so‘zidan keyin so‘roq olmoshi yoki narsa, bir so‘zini keltirish bilan hosil qilinadi: *hech qaysi, hech kim, hech narsa, hech bir* kabi.

Gumon olmoshlari mavjud, ammo noma‘lum bo‘lgan predmet, belgi yoki miqdorni ko‘rsatadi. Gumon olmoshlari so‘roq olmoshlariga –*dir* qo‘shimchasini qo‘shish orqali hosil qilinadi: *kimdir, nimadir, qaysidir* kabi. Shuningdek, so‘roq olmoshlari oldidan *alla* yoki *bir* elementini keltirish bilan: *allakim, allanima; bir narsa, bir qancha, bir necha* kabi hosil qilinadi.

Nutqda ba‘zi, birov olmoshlarining birgalikda qo‘llanilganini kuzatish mumkin: ba‘zi birov, ba‘zi birovlarning kabi. Bir so‘zi qaysi, ba‘zi olmoshlaridan so‘ng kelishi mumkin: *qaysi bir, ba‘zi bir*. Kimdir, qandaydir olmoshlariga sinonim bo‘lgan birov, biron, biror so‘zlari ham gumonni anglatadi. Hatto *bir* so‘zining o‘zi ham o‘rniga ko‘ra gumonni anglatadi.

Olmoshlarning tuzilishiga ko‘ra turlari

Olmoshlar tuzilishiga ko‘ra sodda, qo‘shma va juft bo‘ladi.

Bir o‘zakdan iborat bo‘lgan olmoshlar **sodda olmosh** hisoblanadi: *men, sen, kim, hamma, ba‘zi* kabi.

Qo‘shma olmoshlar birdan ortiq o‘zakdan tuziladi: *har bir, hech kim, ana o‘sha* kabi.

Ikki olmoshning tenglanishidan tuzilgan olmoshlar **juft olmosh** hisoblanadi. Bunday olmoshlar turli modal ma‘nolarni ifodalashga xizmat qiladi: *u-bu, men-sen, siz-biz*.

Nutqda olmoshlar takror holda qo‘llanishi mumkin: *o‘sha-o‘sha, shu-shu*. Bunda ham modal ma‘no ifodalangan bo‘ladi.

Olmoshlarni tahlil qilish tartibi:

1. Ma‘no turi.
2. Qo‘shimchalari tartibi.
3. Tuzilishiga ko‘ra turi.
4. Qaysi so‘z bilan bog‘lanishi.

5. Qaysi soʻz oʻrnida qoʻllangani.
6. Gapdagi vazifasi.

Namuna: *Oʻsha* kitobni olib bering.

1. oʻsha -- koʻrsatish olmoshi
2. qoʻshimchasiz qoʻllangan
3. Sodda
4. Oʻsha kitobni: olmosh + ot
5. Sifat.
- 6.6. Aniqlovchi

RAVISH

Ish-harakat nomi bilan bogʻliq boʻlgan holat, payt, sabab, oʻrin, miqdor kabi maʼnolarni bildirib morfologik jihatdan oʻzgarmaydigan mustaqil soʻzlarga **ravish** deyiladi. Masalan: *unda, bunda, koʻp, sal, picha, noiloj, chorasiz, quyida, chapda, uzoqda, kecha, bugun, yayov, astoydil* kabi.

Ravish biror soʻz bilan grammatik aloqaga kirganda, hech qanday qoʻshimcha qabul qilmaydi va shaklini oʻzgartirmaydi. Ravishlar oʻziga xos yasaliş tizimiga ega. Gapda hol vazifasini bajaradi. Ravishlar nutqda otlashganda otga xos xususiyatlarga ega boʻladi.

Ravishlarning maʼnoga koʻra turlari

Ravishlar maʼnosiga koʻra olti turga boʻlinadi: holat ravishi, payt ravishi, oʻrin ravishi, maqsad ravishi, miqdor-daraja ravishi, sabab ravishi.

1. Holat ravishi ish-harakat bilan bogʻliq holatni ifodalaydi va *qanday?, qay holda?, qay tarzda?* soʻroqlaridan biriga javob boʻladi. Gapda ravish (tarz) holi vazifasida keladi. Holat ravishiga quyidagilar kiradi: *asta, sekin, tez, birdan, ilkis, qoʻqqisdan, toʻsatdan, yonma-yon, qoʻlma-qoʻl, omon-eson, zoʻrgʻa, piyoda, yayov, doʻstona, qahramonona, qadrdonlarcha, naridan-beri, ketma-ket, darhol, zimdan* kabilar.

2. Payt ravishi ish-harakatning bajarilishi bilan bogʻliq payt maʼnosini ifodalaydi. *Qachon?, qachongacha?, qachondan?, qachondan beri?* soʻroqlaridan biriga javob boʻladi. Payt ravishi gapda payt holi vazifasida keladi. Quyidagilar payt ravishi hisoblanadi: *avval, oldin, ilgari, soʻng, keyin, kechgacha, kechadan, hozir, doimo, tez-tez, tez orada, bugun-erta, shu kuni, oʻsha kundan buyon, bu orada, bugun-erta, kundan-kunga, saharlab, boya, endi, indin, hali-beri, kechalari, hanuz, hanuzgacha, halitdan, azondan, soʻngra, qishin-yozin, ertayu kech, uzzukun, tun-kun, hali zamon* kabi.

3. Oʻrin ravishi ish-harakatning bajarilishi bilan bogʻliq oʻrinni bildiradi. *Qaerda?, qaerdan?, qaerga?* soʻroqlaridan biriga javob boʻladi. Gapda oʻrin holi vazifasida keladi. Quyidagilar oʻrin holi hisoblanadi: *oldinda, orqada, oʻngda, chapda, quyidan, uzoqdan, ichkaridan, yuqoriga, berida, pastda, oʻrtada, tashqarida, olgʻa, u yoq-bu yoqqa, quyida, tubanda, unda-bunda, uzoqda, orqavorotdan, bunda* kabilar.

4. **Maqsad ravishi** ish-harakatning bajarilishi bilan bog‘liq maqsadni bildiradi. *Nega?, nima maqsadda?* so‘roqlaridan biriga javob bo‘ladi. Gapda maqsad holi bo‘lib keladi. Maqsad holiga quyidagilar kiradi: *atayin, ataylab, jo‘rttaga, qasddan, qasdma-qasdiga, azza-bazza* kabi.

5. **Miqdor-daraja ravishi** ish-harakatning bajarilishi bilan bog‘liq miqdor-darajani, narsa-buyum yoki belgining darajasini, noaniq miqdorini ifodalaydi. *Qancha?, qay darajada?* so‘roqlaridan biriga javob bo‘ladi: *picha, qittak, biroz, sal, xiyol, soatlab, oylab, yana, tag‘in, chamalab, ozmuncha, mumkin qadar, imkon qadar, aslo, sira, qisman, oz-moz, sal-pal, ko‘p, mo‘l, bir talay, benihoya, ko‘plab, siqimlab, hovuchlab* kabi. Miqdor-daraja ravishlari ma‘nosiga ko‘ra guruhlariga bo‘linadi: 1. Miqdor ravishlari predmetning noaniq miqdorini ifodalashga xizmat qiladi: *ko‘p, oz, ancha, picha, biroz, bir muncha, xiyla, qittak, mo‘l, kam* kabi. 2. Daraja ravishlari harakat yoki belgi bilan bog‘liq darajaning kuchli yoki kuchsizligini ifodalashga xizmat qiladi. *Eng, juda, nihoyat (da), g‘oyat (da), yana(da), tag‘in, tamomila, naq, o‘ta, qoq, obdan* kabi ravishlar harakat yoki belgi bilan bog‘liq darajaning kuchli ekanligini; *sal, xiyol, arang, bazo‘r, sal-pal, zo‘r-bazo‘r* kabi ravishlar darajaning kuchsizlik ma‘nosini ifodalaydi.

7. **Sabab ravishi** ish-harakatning bajarilishi bilan bog‘liq sababni ifodalaydi. *Nega?, nima sababdan?* kabi so‘roqlardan biriga javob bo‘ladi: *chorasiz(likdan), noiloj, ilojsiz(likdan), qo‘rqqanidan, kuyganidan* kabi. Sabab ravishlari gapda sabab holi vazifasida keladi.

Ravishlarda daraja

Ravishlar ham sifat kabi belgini darajalab ko‘rsatish xususiyatiga ega: *oz, ozroq, eng oz, nihoyatda oz* kabi. Shunga ko‘ra *oddiy daraja (sekin, tez, ko‘p, erta), qiyosiy daraja (sekinroq, tezroq, ko‘proq, ertaroq), orttirma daraja (juda sekin, o‘ta tez, nihoyatda ko‘p, ancha erta)* kabi turlarga ajratiladi. *Shuningdek, kuchaytirma (kuppa-kunduzi, juda-juda) va ozaytirma (ozgina, sekingina, sal)* ravishlar ham farqlanadi.

Mashq. Sifat va ravish darajalarini qiyoslang. O‘rtadagi farqni darslik va o‘quv qo‘llanmalar asosida tushuntiring. Badiiy asarlardan misollar topib, tahlil qiling.

Ravishlarning yasalishi

Ravishlar ham boshqa turkumdagi co‘zlar kabi **morfologik** va **sintaktik** usulda yasaladi.

1. Ravishlar quyidagi qo‘shimchalar orqali turli so‘z turkumlaridan hosil qilinadi:

-cha: *qisqacha, yashirincha, yigitcha, yaxshilikcha, yangicha, buguncha* kabi.

-larcha: *do‘stlarcha, qahramonlarcha, otalarcha, mardlarcha, o‘rtoqlarcha.*

-chasiga: *dehqonchasiga, yangichasiga, toshkentchasiga.*

-siga, --iga: *yoppasiga, qatorasiga, ko‘ndalangiga.*

-ligicha: *xomligicha, tirikligicha, paxtaligicha.*

-dek, --day: *o‘qdek, tog‘dek, oydek, yelday, muzday.*

-lab: *ertalab, ko‘plab, yaxshilab, oylab.*

-ona: *mardona, mug‘ambirona, g‘olibona, shoirona.*

-an: *taxminan, rasman, vijdonan, tasodifan.*

-gacha: ertalabgacha, kechgacha, tushgacha.

-lay (in): butunlay, tiriklay(in).

-incha: ko'pincha, aksincha.

-n(-in): yashirin, qishin-yozin, oldin kabi.

2. Sintaktik usul bilan qo'shma, murakkab, juft va takroriy ravishlar hosil qilinadi: *u yoqqa, bu yoqqa, u yerga, shu yerda, har vaqt, hech vaqt, har zamon, bir zum, bir yo'la, birpas, birmuncha, allavaqt, asta-sekin, oyda-yilda, unda-bunda, bugun-erta* kabi.

Ravishlarning tuzilishiga ko'ra turlari

1. **Sodda ravishlar** bir o'zak asosida hosil qilinadi: *ko'p, oz, yangicha, rasman, keyin, oldin, tepada, olg'a* kabi.

2. **Qo'shma ravishlar** ikki o'zaktan tuzilib, qismlaridan biri mustaqil qo'llanilmaydi: *allapayt, allamahol, bir talay, oz muncha, birvarakayiga, bir yo'la*.

3. **Murakkab ravishlar** har birini erkin holda qo'llash mumkin bo'lgan ikkita o'zaktan tuziladi: *har doim, bir oz, bir nafas, har kuni, o'sha yerda*.

4. **Juft va takror qo'llanadigan ravishlar** ikki so'zning teng bog'lanishidan hosil bo'ladi: *oldin-keyin, oldinma-кетин, orqama-orqa, birin-кетин, erta-kech, huda-behuda, ahyon-ahyonda, yelkama-elka, birga-birga* kabi.

Ravish tahlili

1. Qaysi so'roqqa javob bo'lishi.
2. Ma'no turi.
3. Daraja ma'nosi.
4. Yasalishiga ko'ra turi (tub, yasama).
5. Tuzilishiga ko'ra turi.
6. Otlashgan yoki otlashmaganligi.
7. Qaysi so'z bilan bog'langanligi va ma'no xususiyati.
8. Gapdagi vazifasi.

Namuna: U *sekin* qo'l ko'tardi.

Sekin – ravish; qay holda? holat ravishi; oddiy daraja; tub ravish; otlashmagan; kesimga bog'lanib ish-harakatning bajarilish tarzini, holatini ifodalagan; gapda ravish holi vazifasida kelgan.

16-DARS: FE'L

Ish-harakat yoki predmetning faol holatini ifodalaydigan so'zlar **fe'l** deyiladi: *kuldi, o'qidi, yozyapti, yig'layapti, gapirmoqchi, yugurmoqchi, sezdi, uyg'ondi*.

Fe'llar *nima qildi?, nima qilayapti?, nima qilmoqchi?* kabi so'roqlardan biriga javob bo'ladi. Fe'llar gapda asosan kesim bo'lib keladi.

Fe'lning morfologik xususiyatlari fe'llardagi so'z yasalish tizimining faolligi, o'timli-o'timsizlik, bo'lishli-bo'lishsizlik, nisbat, mayl, zamon, shaxs-son kategoriyalari hamda vazifa va ma'no turlarining mavjudligi fe'l turkumining qamrovi kengligini ko'rsatadi.

Fe'llarning yasalishi

Fe'llar morfologik va sintaktik usullar bilan yasaladi. Ot, sifat, son, olmosh, ravish, undov va taqlid so'zlarga maxsus qo'shimchalar qo'shish orqali fe'l yasash **morfologik usul** hisoblanadi. Fe'llar asosan, quyidagi qo'shimchalar yordamida hosil qilinadi:

- la. gulla, kuyla, qorala, oqla, yangila, hozirla, shitirla, ufla.
- a osha, sana, o'yna, bo'sha.
- y (-ay) kuchay, qoray, ozay, zo'ray.
- r (-ar) ko'kar, qizar, yoshar, eskir.
- ik (-iq) kechik, birik, zo'riq, chiniq.
- sira sensira, yotsira, uyqusira.
- i boyi, tinchi, changi.
- qir o'shqir, hayqir.
- lan (-lash) otlan, ikkilan, yaxshilan, suhbatlash, yordamlash, tezlash.
- illa yaltilla, gurilla, do'rilla.
- ira yaltira, yarqira.
- ir gapir, tupir.

Sintaktik usul bilan fe'l yasash

Bu usul bilan qo'shma va juft fe'llar hosil qilinadi.

Qo'shma fe'l ikki yoki undan ortiq so'zning qo'shilishidan hosil bo'ladi.

Qo'shma fe'l yetakchi va ko'makchi qismlardan tarkib topadi.

Imzo qo'ymoq: imzo-etakchi, qo'ymoq-ko'makchi qism. Asosiy ma'no yetakchi qism orqali ifodalanadi, ko'makchi qism esa qo'shma fe'l hosil qilishda va turli qo'shimcha ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi: *borib keldi, kirib chiqdi, tabassum qildi, ta'zim qildi, ta'zim bajo keltirdi.*

Qo'shma fe'l tarkibidagi so'zlarni tabiatiga ko'ra quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

1. **Fe'l+fe'l** tipidagi qo'shma fe'l: *sotib olmoq, kirib chiqmoq, borib kelmoq, olib kelmoq.*

2. **Ot+fe'l** tipidagi qo'shma fe'l: *va'da bermoq, quloq solmoq, iltimos qilmoq, himoya qilmoq.*

Bu tipdagi qo'shma fe'llarning ayrimlari sodda fe'llarga sinonim bo'ladi: *tamom qildi – tamomladi, yordam berdi – yordamlashdi.* Bu tipdagi qo'shma fe'llarni ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasidan farqlash kerak. Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi yangi ma'no ifodalamaydi, balki yetakchi fe'ldan anglashilgan harakat ma'nosi bilan bog'liq qo'shimcha ma'nolarni ifodalaydi: *o'qib chiqdi, yozib bo'ldi, chizib ko'rди, tortib qo'ydi, o'chira boshladi.*

Juft holda qo'llanib, yangi ma'no ifodalovchi fe'llar **juft fe'l** hisoblanadi: *turtdi-qo'ydi, uchdi-ketdi, aytdi-qo'ydi, bordi-keldi.* Juft fe'llar chiziqcha bilan yoziladi.

O'timli va o'timsiz fe'llar

Tushum kelishigidagi so'z bilan bog'lana oladigan fe'llar **o'timli fe'l** hisoblanadi: *keltirdi (nimani?), o'ydi (nimani?), kesdi (nimani?), uzdi (nimani?).* Bunda harakat **nimani?** so'rog'iga javob bo'ladigan otga to'liq o'tadi. Fe'l chiqish

kelishigidagi otga bog‘langanda harakat qisman otga o‘tishi mumkin: *uzumni yeng – uzumdan yeng, nonni oling – nondan oling, qovunni kes - qovundan kes.*

Biror predmetga o‘tmaydigan harakatni ifodalovchi fe‘llar ***o‘timsiz fe‘l*** hisoblanadi. O‘timsiz fe‘llar jo‘nalish, o‘rin-payt, chiqish kelishigidagi so‘zlar bilan bog‘lanadi: uxladi, yig‘ladi, yurdi, yozdi, chizdi.

Fe‘l nisbatlari

Ish-harakatning bajaruvchisi bilan predmet o‘rtasidagi munosabatning ifodalanishi ***fe‘l nisbati*** deyiladi.

Fe‘l nisbatlari besh turga bo‘linadi:

1. Aniq nisbat. Bu nisbat ega tomonidan bajariladigan harakatni ifodalaydi. Aniq nisbatni hosil qiluvchi maxsus vosita yo‘q: *keldi, o‘qiyapti, ketmoqchi.*

2. O‘zlik nisbati. Ish-harakatning boshqa buyumga o‘tmay, bajaruvchining o‘zida qolishini ifodalovchi fe‘llar o‘zlik nisbati hisoblanadi. O‘zlik nisbati fe‘l negiziga ***-n, -in, -l, -il*** qo‘shimchalarini qo‘shish bilan hosil qilinadi: *kiyindi, cho‘mildi* kabi.

3. Majhul nisbat. Bu nisbatdagi fe‘llarning bajaruvchisi noaniq bo‘ladi. Majhul nisbat ***-l, -il, -n, -in*** qo‘shimchalari bilan hosil qilinadi.

O‘zlik va majhul nisbat bir xil qo‘shimchalar bilan yasaladi. Ularning farqi gap mazmunidan anglashiladi: *Ali tarandi - o‘zlik nisbatda, kema ko‘rindi – majhul nisbat, bajaruvchisi noaniq.*

4. Birgalik nisbati harakatning bir necha shaxs tomonidan bajarilganligini bildiradi. ***-sh, -ish, -lash*** qo‘shimchalari bilan hosil qilinadi: *kelishdi, ketishdi, yugurishdi, bahslashdi.*

5. Orttirma nisbatdagi fe‘llar ish-harakatning boshqa biror shaxs yoki narsa-buyum ta’sirida bajarilganligini bildiradi. Bu nisbat ***-t, -dir, -tir, -giz, -g‘iz, -qiz, -qaz, -kaz, -ir, -ar, -sat*** qo‘shimchalari yordamida hosil qilinadi: *o‘qit, bezat, kengaytir, o‘qittir, ko‘rgiz, yutqaz, ko‘rsat, qaytar* kabi.

Ayrim fe‘llar birdan ortiq nisbat qo‘shimchalari bilan qo‘llanishi mumkin: *kiy+in+tir, kiy+in+tir+il+di, o‘qi+t+tir+ish+di.* Bunda fe‘lning qaysi nisbatga aloqadorligini oxirgi qo‘shimchaga qarab belgilanadi.

Fe‘l mayllari

Ish-harakatning voqelikka munosabati ***fe‘l mayllari*** orqali ifodalanadi. Fe‘llarda 3 xil mayl bor:

1. Aniqlik mayli. 2. Buyruq-istak mayli. 3. Shart mayli.

1. Aniqlik (xabar, ijro) maylidagi fe‘llar ish-harakatning uch zamondan birida bajarilishi yoki bajarilmasligi haqidagi xabarni ifodalaydi. Aniqlik maylining maxsus ko‘rsatkichlari yo‘q: *o‘qidi, o‘qiyapti, o‘qimoqchi* kabi.

2. Buyruq-istak maylidagi fe‘llar ish-harakatning bajarilishi bilan bog‘liq buyruq, istak, xohish, maslahat, iltimos, undov kabi ma’nolarni ifodalaydi. Bunday fe‘llar ***-(a)y, -gin, -sin, -aylik, -ing(iz), -sinlar*** qo‘shimchalari bilan hosil qilinadi: *ketay, borgin, yozsin, ketaylik, boring, yursinlar* kabi.

3. Shart maylidagi fe‘llar biror ish-harakatning bajarilishi uchun undan oldin bajarilishi shart qilib qo‘yilgan harakatni ifodalaydi. Bu mayldagi fe‘llar ***-sa*** qo‘shimchasi orqali hosil qilinadi. Shart mayli qo‘shimchasi shaklidagi fe‘llar sof

shart, orzu-istak, iltimos, maslahat, faraz, payt kabi buyruq-istak mayliga xos ma'nolarni ifodalaydi.

Ayrim darslik va qo'llanmalarda shartli va maqsad mayli ham alohida ta'kidlanadi. **Shartli mayldagi** fe'l **-(a)r, -mas** qo'shimchasi bilan yasaluvchi sifatdoshga **edi** to'liqsiz fe'lining qo'shilishidan hosil bo'ladi va bajarilishi biror harakatga bog'liq bo'lgan harakatni ifodalaydi: *U kelsa, sen borar eding.*

Maqsad maylidagi fe'l ish-harakatning bajarilishi maqsad qilinganligini bildiradi: *bormoqchiman, bormoqchi bo'lyapman* kabi.

Fe'llarda shaxs-son

Fe'llarda ish-harakatning kim yoki kimlar tomonidan bajarilishi grammatik son qo'shimchalari orqali aniqlanadi. Ish-harakat bajaruvchisi bir kishi bo'lganda birlik, bir necha kishi bo'lganda ko'plik shakli qo'shimchasi ishlatiladi. Bu qo'shimchalar harakat bajaruvchisi – grammatik shaxsni ham ifodalaganligi uchun **shaxs-son qo'shimchalari** deb yuritiladi. Fe'llarda uch shaxs mavjud:

I shaxs -- so'zlovchi

II shaxs -- tinglovchi

III shaxs -- o'zga

Fe'llarning shaxs-son qo'shimchalarini olib kelishi **tuslanish**, mazkur qo'shimchalar esa **tuslovchi qo'shimchalar** deyiladi:

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko'plik
I	1. –m 2. –man 3. –ay(in)	1. –k 2. –miz 3. –aylik
II	1. –ng 2. –san 3. gin)	1. –ngiz 2. –siz 3. –ing(iz)
III	1. – 2. – 3. -sin	1. (-lar) 2. (-lar) 3. –sin(lar)

Fe'l zamonlari

Ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytga munosabati **fe'l zamonlari** deyiladi. Ish-harakat nutq so'zlanib turgan paytdan oldin, nutq so'zlanayotgan paytda yoki undan so'ng bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra fe'l zamonlari ham uch turga bo'linadi: O'tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon.

I. O'tgan zamon fe'li nutq so'zlanib turgan paytdan oldin bajarilgan yoki bajarilmagan ish-harakatni bildiradi. O'tgan zamon fe'llari 5 turga bo'linadi:

1) Yaqin o'tgan zamon shakli fe'l o'zagiga **-di** qo'shimchasini qo'shish va tuslash orqali hosil qilinadi.

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko'plik
I.	Bordim	bordik
II.	Bording	bordingiz
III	Bordi	bordi(lar)

2) Uzoq o'tgan zamon shakli fe'l o'zagiga **-gan** qo'shimchasini qo'shish va tuslash orqali hosil qilinadi.

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko'plik
I.	borganman	borganmiz
II.	borgansan	borgansiz
III	borgan	borgan(lar)

Uzoq o'tgan zamon shakli **edi, ekan** to'liqsiz fe'llari yordamida ham hosil qilinadi:

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko'plik
I.	borgan edim borgan ekanman	borgan edik borgan ekanmiz
II.	borgan eding borgan ekansan	borgan edingiz borgan ekansiz
III	borgan edi borgan ekan	borgan edi(lar) borgan ekan(lar)

Uzoq o'tgan zamon shakli ish-harakatning bajarilganligi bilan bog'liq gumonni anglatganda **-gan** qo'shimchasidan so'ng **-dir** va tuslovchi qo'shimchalar keltiriladi:

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko'plik
I.	borgandirman	borgandirmiz
II.	yozgandirsan	yozgandirsiz
III	o'qigandir	o'qigandir(lar)

3) O'tgan zamon hikoya fe'li **-b(-ib)** qo'shimchasini olgan ravishdoshni tuslash orqali hosil qilinadi:

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko'plik
I.	yuribman	yuribmiz
II.	yuribsan	yuribsiz
III	yuribdi	yuribdi(lar)

-b(-ib) qo'shimchasi ravishdoshdan so'ng **edi** to'liqsiz fe'lini keltirish orqali ham o'tgan zamon hikoya fe'li yasaladi:

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko'plik
I.	kelib edim	kelib edik
II.	kelib eding	kelib edingiz
III	kelib edi	kelib edi(lar)

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko'plik

I.	kuzatar edim	kuzatar edik
II.	kuzatar eding	kuzatar edingiz
III	kuzatar edi	kuzatar edi(lar)

4) O'tgan zamon davom fe'li –r(-ar) qo'shimchasini olgan fe'l shakliga edi to'liqsiz fe'lini qo'shish orqali hosil qilinadi:

O'tgan zamon davom fe'li –*yotgan edi* va *-moqda edi* shakllari yordamida ham hosil qilinadi:

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko'plik
I.	yozayotgan edim ketmoqda edim	yozayotgan edik ketmoqda edik
II.	yozayotgan eding ketmoqda eding	yozayotgan edingiz ketmoqda edingiz
III	yozayotgan edi ketmoqda edi	yozayotgan edi(lar) ketmoqda edi(lar)

5) O'tgan zamon maqsad fe'li –*moqchi edi, -digan edi* shakllari yordamida hosil qilinadi:

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko'plik
I.	chizmoqchi edim o'tadigan edim	chizmoqchi edik o'tadigan edik
II.	chizmoqchi eding o'tadigan eding	chizmoqchi edingiz o'tmoqchi edingiz
III	chizmoqchi edi o'tadigan edi	chizmoqchi edi(lar) o'tmoqchi edi(lar)

II. Hozirgi zamon fe'li ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytda bajarilayotgani yoki bajarilmayotganligini bildiradi. Hozirgi zamon fe'lining quyidagi shakllari mavjud:

1) Hozirgi zamon davom fe'li –*yap, -moqda, -yotib, -yotir* va tuslovchi qo'shimchalar orqali hosil qilinadi:

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko'plik
I.	yozyapman chizmoqdaman ketayotibman kelayotirman	yozyapmiz chizmoqdamiz ketayotibmiz kelayotirmiz
II.	yozyapsan chizmoqdasan ketayotibsana kelayotirsana	yozyapsiz chizmoqdasiz ketayotibsiz kelayotirsiz
III	yozyapti chizmoqda ketayotibdi	yozyapti(lar) chizmoqda(lar) ketayotibdi(lar)

	kelayotir	ketayotir(lar)
--	-----------	----------------

2) **Hozirgi kelasi zamon fe'li –a(-y)** va tuslovchi qo'shimchalar yordamida hosil qilinadi:

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko'plik
I.	tuzaman to'qiyman	tuzamiz to'qiyimiz
II.	tuzasan to'qiysan	Tuzasiz to'qiysiz
III	tuzadi to'qiydi	tuzadi(lar) to'qiydi(lar)

III. Kelasi zamon fe'li ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytdan keyin bajarilishi yoki bajarilmasligini ifodalaydi. Kelasi zamon fe'lining kelasi zamon maqsad va kelasi zamon gumon fe'li shakllari mavjud.

Kelasi zamon maqsad fe'li –moqchi, -ajak, -gay tuslovchi qo'shimchalar yordamida, **kelasi zamon gumon fe'li esa –(a)r** va tuslovchi qushimchalar orqali hosil qilinadi.

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko'plik
I.	kelmoqchiman yozajakman	kelmoqchimiz yozajakmiz
II.	kelmoqchisan yozajaksan	kelmoqchisiz yozajaksiz
III	kelmoqchi yozajak	kelmoqchi(lar) yozajak(lar)

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko'plik
I.	o'qirman	o'qirmiz
II.	o'qirsan	o'qirsiz
III	o'qir	o'qir(lar)

Nutqda zamon shakllarining o'rni almashtirilgan holda qo'llanishini kuzatish mumkin. Bunday hollarda ish-harakatning qaysi zamonga aloqadorligi gapning umumiy mazmunidan anglashiladi: Biz ertaga Buxoroga ketyapmiz.

Fe'llarning tuzilishiga ko'ra turlari

1. **Sodda fe'l:** yur, ishla, kel, bor, eshit.
2. **Qo'shma fe'l:** sotib oldi, yutib oldi.
3. **Murakkab fe'l:** o'qib berib turdi, sotib olib berdi.
4. **Juft fe'l:** aytdi-qo'ydi, gapirdi-qo'ydi.
5. **Takroriy fe'l:** o'qiy-o'qiy, ayta-ayta, yozdi-yozdi.

To'liqsiz fe'l

Hozirgi o'zbek tilida to'liqsiz fe'lning quyidagi shakllari mavjud: *edi, ekan, emish, emas*.

To'liqsiz fe'llar quyidagi xususiyatlarga ega:

1. Mustaqil ma'noga ega emas.
2. Fe'llarga xos bo'lishsizlik, nisbat, zamon kabi ma'nolarga ega emas.
3. To'liqsiz fe'l yakka holda tuslanmaydi. Shaxs-son qo'shimchasi to'liqsiz fe'lga qo'shilsa-da, ular bildirgan shaxs ma'nosi kesim vazifasidagi butun birikmaga taalluqli bo'ladi: *kelgan edi+m, kelgan edi+ng*.
4. To'liqsiz fe'l tarkibidagi *-di, -kan, -mish* qo'shimchalari o'z ma'no xususiyatini yo'qotgan.
5. To'liqsiz fe'lning birinchi tovushi tushirib qo'llanishi mumkin: *kelardi, kelarkan, kelarmish* kabi.
6. To'liqsiz fe'l otga ham fe'lga ham qo'shila oladi. Ko'proq sifatdash va ravishdoshga birikib keladi.
7. Nutqda qatorlashib kelishi mumkin: Ana xolos, bu odam meni tanirmidi ekan? ... sharmanda bo'ldim (M.Ismoil).

Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi

Nutqimizda ikki yoki undan ortiq fe'ldan iborat birliklar ham qo'llaniladi. Ular tarkibidagi asosiy ma'noni ifodalovchi qism *yetakchi fe'l*, uni to'ldirib, izohlab keladigan qism esa *ko'makchi fe'l* hisoblanadi: *o'qib chiqdi* (*o'qib – yetakchi, chiqdi – ko'makchi fe'l*). Bunday qo'shilmalar ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi (ayrim darsliklarda fe'lning analitik shakli) deb yuritiladi.

O'zbek tilida butunlay ko'makchi fe'lga aylangan birorta ham fe'l yo'q. Ayrim mustaqil fe'llar ko'makchi fe'l vazifasida qo'llanib turli-tuman ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi:

1. Harakatning to'satdan yuzaga kelganligi: *bo'lib qoldi, taqillab qoldi, ko'rib qoldi, aytib qo'ydi*.
2. Harakatning davomiyligi: *aytib turdi, o'qib berib turdi, qarab-qarab turdi*.
3. Harakatning tugallanganligi: *o'qib chiqdi, aytib bo'ldi, so'zlab berdi, turtib qo'ydi* va hokazo.

Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi tarkib jihatidan turlicha shakllanishi

mumkin:

1. Ko'makchi fe'l birdan ortiq bo'lishi mumkin: *aytib berib turdi*.
2. Yetakchi va ko'makchi fe'l o'rtasida yuklama kelishi mumkin: *kechikib ham qolibman*.
3. Yetakchi qism juft va takroriy so'zga teng bo'lishi mumkin: *qizarib-bo'zarib ketdi, baqirib-baqirib tashladi*.
4. Yetakchi fe'l uyushib kelishi mumkin: *yaqinlashib, do'stlashib qoldi*.

Fe'ning vazifadosh shakllari

Fe'ning vazifadosh shakllari deganda fe'ning gapda ma'lum sintaktik vazifani bajarishga xoslangan shakllari tushuniladi. Fe'ning vazifadosh shakllari 3 xil: *sifatdosh, ravishdosh, harakat nomi*.

Bu shakllarning mavjudligi uchun fe'llar gapda ega, to'ldiruvchi, aniqlovchi bo'lib kela oladi.

Sifatdosh

Sifatdosh predmetning belgisini bildiradigan fe'l shakli hisoblanadi. Ular gapda asosan sifatlovchi aniqlovchi bo'lib keladi.

Sifatdosh fe'ning sifatga yaqin shakli bo'lib, xuddi sifatlar kabi otga bog'lanadi va uning belgisini aniqlab keladi.

Sifatdoshlar quyidagi qo'shimchalar yordamida hosil qilinadi:

-gan(-kan, -qan). *o'qigan bola, cho'kkan kema, oqqan daryo.*

-digan, -yotgan. *keladigan mehmon, yugurayotgan kishi.*

-r, -ar(bo'lishsizi -mas). *qaytar dunyo, uchar yigit, so'nmas hayot.*

-ajak. *bo'lajak kuyov, qurilajak bino.*

-asi. *kelasi kun, kelasi zamon.*

-vchi, -uvchi. *azon aytuvchi, kechira oluvchi.*

Tarixiy asarlarda sifatdoshning **-mish** (kelmish mehmon), **-g'lik**(yasatig'lik uy, chirog'i yoqig'lik xonadon), **-rlik** (qorin to'ydirarlik bir kasb) kabi affikslar bilan yasalgan shakllari ham uchraydi.

Sifatdoshlar ham barcha fe'llar singari o'timli-o'timsiz, bo'lishli-bo'lishsiz va zamon ma'nosini ifodalash xususiyatiga ega: rasm chizgan qiz -- o'timli, rasm chizilgan daftar -- o'timsiz, o'qigan -- bo'lishli, o'qimagan -- bo'lishsiz, kelgan -- o'tgan zamon, kelayotgan -- hozirgi zamon, bo'lajak -- kelasi zamon.

Sifatdoshlar ifodalagan zamon nisbiy bo'ladi. Harakatning nutq so'zlanib turgan paytga munosabatini bevosita ko'rsatmaydi. Uning qaysi zamonga tegishliligi gapning kesimi orqali anglashilgan vaqtga yoki gapning umumiy mazmuni bildirgan vaqtga nisbatan belgilanadi: Topshiriqni birinchi *bajargan* (bajaradigan) o'quvchini *taqdirlayman*. Buning ustiga mamlakatning har yeridan sen *tanimagan* (tanimaydigan) odamlardan har xil xatlar, g'alati-g'alati sovg'a *kelib turadi* (A.Qahhor).

Sifatdoshlar otlashganda otga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. *Kuygan* o'lanchi bo'lar, *suygan* -- laparchi. Qizni *so'raganga* ber, qimizni *suvsaganga*.

Ravishdosh

Ish-harakat belgisini bildirgan, uning qay holatda, qachon va nima maqsadda bajarilishini anglatadigan fe'l shakli **ravishdosh** deyiladi. Ravishdoshlar fe'lga bog'lanadi va gapda asosan hol bo'lib keladi: Shu payt chorbog'dan echki *yetaklab* Dildor kirib keldi (S.Ahmad).

Ravishdoshlar quyidagi qo'shimchalar bilan hosil qilinadi:

-a, -y: *bora-bora* unutdi, *yig'lay-yig'lay* charchadi. Bo'lishsizi **-ma** qo'shimchasi bilan yasaladi: *aytmay, bormay*.

-b, -ib: so‘rab ko‘r, yig‘lab yubordi, qiynalib qoldi. Bo‘lishsizi **-may(--mayin)** qo‘shimchasi bilan yasaladi: so‘ramay kirdi, gapirmay o‘tirdi.

Qanotini qush qoqmayin

Uyg‘onar el polvonlari (Mirtemir).

-gach, -kach, -qach: kelgach, kechikkach, chiqqach. U kelmagach men borishga majbur bo‘ldim. Nutqda bunday ravishdoshlar o‘rnida *kelgandan keyin, chiqqandan keyin* tipidagi shakllar qo‘llaniladi.

-gani, -kani, -qani, -gali: maslahatlashgani keldi, ko‘rgali keldi. Ko‘chat *ekkani* bordik. Ko‘chaga *chiqqani* payt poylar edi. Bu qo‘shimcha bilan yasalgan ravishdoshlar maqsad ma‘nosini ifodalaydi. Gapda *uchun* ko‘makchisiga sinonim bo‘ladi. *O‘qigani keldi - o‘qish uchun keldi.* Bu qo‘shimcha bilan yasalgan ravishdoshning o‘ziga xos xususiyatlaridan yana biri uning bo‘lishsiz shaklga ega emasligidir.

-gudek. yetgudek, o‘tgudek, yig‘lagudek, yiqilgudek.

-guncha, -kuncha, -quncha. To xo‘rda suzilib *kelguncha* u bir tomonga qiyshayib uxlab qolgan edi (S.Ahmad). Kun *oqquncha* ulgurishi lozim. Bu ko‘chat meva *tukkuncha* yana qancha qovun pishadi. Aytganini *qildirmaguncha* qo‘ymaydi.

Ravishdoshlar ma‘nosiga ko‘ra quyidagi turlarga bo‘linadi:

1. **Payt yoki sabab ravishdoshlari.** Ular **-gach, -kach, -qach, -guncha, -kuncha, -quncha** qo‘shimchalari bilan shakllanadi.

2. **Holat ravishdoshlari -b, -ib, -a, -y, -gudek** qo‘shimchalari bilan yasaladi.

3. **Maqsad ravishdoshlari -gani, -kani, -qani, -gali** qo‘shimchalari bilan yasaladi.

Ravishdoshlar ham barcha fe‘llar kabi bo‘lishli-bo‘lishsiz, o‘timli-o‘timsiz, nisbat, zamon ma‘nolariga ega.

chizgani - o‘timli, uxlagani - o‘timsiz; borgach – bo‘lishli, kelmagach - bo‘lishsiz. Masala o‘rtaga *qo‘yilgach* hamma jim bo‘lib qoldi. *Qo‘yilgach* – majhul nisbat, o‘tgan zamon shakli.

Tuslanish – tuslanmasligiga ko‘ra ikki xil: **tuslanadigan ravishdoshlar:** *kelibman, kelibsan, kelibdi.*

Tuslanmaydigan ravishdoshlar: -gach, -gina, -gani, -guncha qo‘shimchalari bilan yasalib, shaxs-son va zamon qo‘shimchalarini olmaydi.

Harakat nomi

Ish-harakat yoki holatning nomini bildiruvchi so‘zlar **harakat nomi** deyiladi. Harakat nomlari otga xos grammatik ko‘rsatkichlarni qabul qiladi va gapda otga xos sintaktik vazifalarni bajaradi. Harakat nomi qo‘yidagi qo‘shimchalar bilan yasaladi:

1. Fe‘l negiziga **-(i)sh** qo‘shimchasini qo‘shish bilan: *o‘tirish, chalish, yozish, kulish, so‘zlashish.*

Ba‘zan **-lik** qo‘shimchasi bilan qo‘llanadi: *borishlik, yurishlik.*

2. Fe‘l negiziga **-(u)v** qo‘shimchasini qo‘shish bilan: *o‘quv, uchrashuv, kelishuv.*

Agar fe‘l **«i»** unlisi bilan tugagan bo‘lsa, **«i» «u»**ga, **«a»** bilan tugagan bo‘lsa, **«a» «o»**ga aylanadi: *to‘qi-to‘quv, sayla-saylov.*

3. Fe'l negiziga **-moq** qo'shimchasini qo'shish bilan: *kesmoq, o'qimoq, yozmoq, sog'inmoq*.

Harakat nomining sanab o'tilgan uchchala shakli bo'lishsizlik ko'rsatkichi – **ma** qo'shimchasini qabul qilmaydi. Harakat nomining bo'lishsiz shakli **-maslik** qo'shimchasi bilan yasaladi: *o'qimaslik, aytmaslik, kulmaslik*.

Fe'llarni tahlil qilish tartibi:

1. Qanday so'roqqa javob bo'ladi?
2. Bo'lishli-bo'lishsiz shakli.
3. O'timli-o'timsiz shakli.
4. Nisbati, turi, qo'shimchasi.
5. Qaysi mayldaligi, qo'shimchasi.
6. Shaxs-son shakli.
7. Zamon ma'nosining ifodalanishi.
8. Tuzilishiga ko'ra turi.
9. Yasalishiga ko'ra turi.
10. Vazifadosh shakllarga egaligi.
11. Gapdagi vazifasi.

Namuna: Yana o'shanday qayg'uli ovoz **eshitildi**. (T. Qaipbergenov).

Nima qildi? Bo'lishli, o'timsiz, majhul nisbat –il, aniqlik xabar maylida, III shaxs birlik shaklida, o'tgan zamon, yaqin o'tgan zamon shakli, sodda fe'l, gapda kesim vazifasida kelgan.

17-DARS: YORDAMCHI SO'ZLAR TURKUMI

Lug'aviy ma'no ifodalamay, mustaqil so'zlar orasidagi grammatik munosabatni shakllantiruvchi so'zlar **yordamchi so'zlar** deyiladi. Ko'makchi, bog'lovchi va yuklama yordamchi so'zlar turkumini tashkil etadi.

BOG'LOVCHILAR

Gapning uyushiq bo'laklari va qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog'laydigan yordamchi so'zlar **bog'lovchilar** deyiladi. Bog'lovchilar grammatik jihatdan o'zgarmaydi va mustaqil lug'aviy ma'no anglatmaydi. Ular gapda yakka va takroriy holda qo'llanishi mumkin.

Yakka bog'lovchilarga *va, hamda, ammo, lekin, biroq, chunki, sari, toki, go'yoki, balki, basharti, -ki, -kim, holbuki, vaholanki, garchi* kabilar kiradi.

Takroriy bog'lovchilarga *dam-dam, ba'zan-ba'zan, ham-ham, bir-bir, yoki-yoki, yo-yo, goh-goh, xoh-xoh* kabilar kiradi.

Bog'lovchilar gapdagi vazifasiga ko'ra ikki xil bo'ladi: teng bog'lovchilar, ergashtiruvchi bog'lovchilar.

1. Teng bog'lovchilar gap bo'laklari va ayrim sodda gaplar orasidagi teng munosabatni ifodalaydi: *Kecha sokin va iliq edi. Hamma keldi, biroq Rustamdan darak yo'q.*

Teng bog'lovchilarning quyidagi turlari mavjud:

Biriktiruv bog'lovchilari: *va, hamda (bog'lovchi vazifasidagi bilan ko'makchisi, ham yuklamasi).*

Kitob *va* daftar sotib oldim.

Kitob *bilan* daftar sotib oldim.

Kitob *hamda* daftar sotib oldim.

Ham kitob, *ham* daftar sotib oldim.

Kitob, *ham* daftar sotib oldim.

Zidlov bog'lovchilari: *ammo, lekin, biroq, balki, holbuki.*

Gapingiz to'g'ri, *lekin* masalaning boshqa tomoni bor.

Gapingiz to'g'ri, *ammo* masalaning boshqa tomoni bor.

Gapingiz to'g'ri, *biroq* masalaning boshqa tomoni bor.

Gapingiz to'g'ri, *ammo lekin* masalaning boshqa tomoni bor.

Yolg'iz o'zini emas, *balki* butun guruhni o'yladi.

U keldi, *holbuki* kelmasligi ham mumkin edi.

Ayiruv bog'lovchilari: *yo, yoki, dam, goh, ba'zan, bir.*

Bir zo'r otash, *bir* zo'r alanga

Ikki qalbgaga tutashgani rost (H.Olimjon).

Goh qirda, *goh* dalada ko'rinib qolar edi. Uning qo'shig'i *dam* eshitilib, *dam* yo'q bo'lib ketar edi (S.Ahmad).

Inkor bog'lovchisi: *-na.*

Boysunqur mirzoga o'xshaganlarda *na* unisi bor, *na* bunisi (P.Qodirov).

2. Ergashtiruvchi bog'lovchilar: *agar, basharti, chunki, go'yo, go'yoki, garchi, shuning uchun, -ki (-kim).*

Ergashtiruvchi bog'lovchilarning quyidagi turlari bor:

Aniqlov bog'lovchisi: *-ki (-kim), ya'ni.*

Roviylar nasihat qiladilarkim: yo'lda qaroqchilar mavjudligini bilgan tadbirli sayyoh yolg'iz yurmaydi (T.Malik).

Sabab bog'lovchilari: *chunki, shuning uchun, negaki.*

U ketishni istamas edi, *negaki* qishlog'ining har qarich yeri uning uchun tabarruk edi.

Shart bog'lovchilari: *agar, agarda, basharti, garchi, mabodo.* She'riyatda *gar, garchand* shaklida ham uchraydi. Ba'zan *bordiyu* so'zi ham bog'lovchi vazifasida kelishi mumkin: *Bordiyu* hayotda uchratolmasam, o'ylab xayolimda yaratardim, kel! (A.Muxtor)

Chog'ishtiruv bog'lovchilari: *go'yo, go'yoki.*

Otabek ko'zini to'ldirib binoga qaradi, *go'yo* bu qarashda u dunyo malagi bilan vidolashar edi (A.Qodiriy).

Bog'lovchilarni tahlil qilish tartibi

1. Qo'llanishiga ko'ra turi (yakka, takror).

2. Ma'no va vazifasiga ko'ra turi (teng, ergashtiruvchi).

3. Bog'lash xususiyatiga ko'ra turi (gap bo'laklarini, qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni).

4. Sinonimi.

Namuna: Agar topshiriqlarni o‘z vaqtida bajarsang, seni ta’tilda Buxoroga olib boraman.

Agar – bog‘lovchi.

1. Yakka bog‘lovchi.
2. Ergashtiruvchi bog‘lovchi, shart bog‘lovchisi.
3. Qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog‘lagan.
4. Agarda.

KO‘MAKCHILAR

Ot yoki otlashgan so‘zdan keyin kelib, ularni boshqa so‘zlarga tobelanish asosida birikishini ta‘minlaydigan so‘zlar *ko‘makchi* deyiladi. Ko‘makchilar tuslanmaydi va yasalmaydi. Gapda o‘zi bog‘langan so‘z bilan birgalikda bir so‘roqqa javob bo‘ladi va bir xil gap bo‘lagi vazifasida keladi. Ko‘makchilar ma‘no xususiyati va kelib chiqishiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi:

1. Sof ko‘makchilar.
2. Ko‘makchi vazifasida qo‘llanuvchi so‘zlar.

1. Sof ko‘makchilar o‘z lug‘aviy ma‘nolarini butunlay yo‘qotib, qo‘llanishiga ko‘ra kelishik qo‘shimchalariga yaqin turadigan so‘zlardir: uchun, kabi, bilan, sayin, singari, uzra, qadar, yanglig‘.

2. Ko‘makchi vazifasida qo‘llanuvchi so‘zlarga ot, sifat, ravish va fe‘l turkumidan ko‘makchiga siljigan, gapda ba‘zan o‘z ma‘nosida, ba‘zan ko‘makchi vazifasida qo‘llanadigan so‘zlar kiradi. Ular: tomon, burun, ilgari, boshqa, keyin, tashqari, chamasi; sababli, tufayli, orqali, qarshi, chog‘li, doir, muvofiq, o‘zga; qarab, qaraganda, bo‘ylab, yarasha, qaramasdan, qarata, tortib, ko‘ra; avval, so‘ng, burun, beri, buyon, asosan, binoan, keyin, oldin kabi so‘zlardir.

O‘z lug‘aviy ma‘nosini qisman saqlagan, gapda ko‘makchi vazifasida qo‘llanadigan so‘zlar ko‘makchi otlar deyiladi. Ularga old, orqa, huzur, yuza, haq, xusus, to‘g‘ri, tashqari, yon, o‘rta, ket, ich, ust, tepa, ost, tag, ora, bosh, o‘rin, qosh, yoqa, tomon kabi so‘zlar kiradi. Ko‘makchi otlar harakat bilan predmet o‘rtasidagi turli munosabatni ifodalaydi. Ular kelishik va egalik qo‘shimchalarini qabul qilishi mumkin: ostida, tagidan, ustiga, oldida, orqasiga, yonidan, o‘rtasi, orasi, boshi kabi. Faqat bu so‘zlar gapda o‘zidan oldingi so‘zlar bilan qaratqich-qaralmish munosabati asosida birikib kelishi lozim. Aks holda o‘rin oti hisoblanadi: ko‘prik ostida, suv tagidan, ko‘chaning boshida, deraza yonida kabi.

Ko‘makchilarning qo‘llanishi

Ko‘makchilar gapdagi vazifasiga ko‘ra kelishiklarga yaqin turadi. Shuning uchun ko‘p hollarda kelishik qo‘shimchalariga sinonim bo‘ladi: avtobusda keldim – avtobus bilan keldim, ukamga oldim – ukam uchun oldim.

Nutqimizda faol qo‘llanadigan ko‘makchilarga quyidagilar kiradi: azbaroyi, bilan, uchun, kabi, ilgari, burun, bosh, chog‘li, qadar, sayin, bo‘yicha, orqa, orqali, ora, sababli, ko‘ra, yon, ich, qarshi, o‘rta, tomon, qarab, qaramasdan, qaramay, so‘ng, boshqa, keyin, tashqari, ost, ust, tag, buyon, beri, bo‘lak, o‘zga, holda, asosan, doir, binoan kabi.

Ko‘makchilarni qaysi kelishikdagi so‘zni boshqarishiga ko‘ra quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

1. Bosh kelishikdagi so‘z bilan qo‘llanadigan ko‘makchilar:

Bilan. Birgalik, hamkorlik, qurol-vosita, harakatning ketma-ketligi, vaqt, holat kabi ma'nolarni ifodalashda ishlatiladi. Badiiy adabiyotda –la, birla, ila shakllari ham uchraydi. Masalan: Ertaga shaharga tushing, *akam bilan* so'zlashib ishni bitiramiz (Oybek). Sharofat oldida turgan *choynak bilan* uning basharasiga tushirdi (A.Qahhor). Deraza ochilishi bilan Yo'lchi boshini ko'tardi (Oybek). Siddiqjon *kechasi bilan* kiprik qoqmay chiqdi (A.Qahhor). Yo'lchi *jahl bilan* o'rnidan turdi (Oybek).

Uchun. Maqsad, sabab, atash, evaz ma'nolarida qo'llanadi. Badiiy adabiyotda –chun shakli ham uchraydi. –gina, -dir affikslari bilan qo'llanishi mumkin. Masalan: Shaharga *o'qish uchun* keldim. Darsga *qatnashgani uchun* yaxshi biladi. *Ukam uchun* oldim. *Tirishqoqligingiz uchun* mukofot.

Kabi, singari, yanglig'. O'xshatish, chog'ishtirish, qiyos ma'nolarini ifodalaydi: *Olov kabi* kuydiradi. *Otasi singari* general bo'lishni orzu qilardi. *Bahor yanglig'* dillarni yayratar edi.

Sari. Yo'nalish ma'nosini ifodalaydi. Ayrim gaplarda tomon ko'makchisiga sinonim bo'ladi: Tirishdim tog'dan oshdim, *yorug'lik sari* yo'l ochdim (maqol), *yorug'lik sari* – *yorug'lik tomon*.

Sayin ko'makchisi payt, *orqali* – vosita, *chog'li, chamasi* – taxmin, *holda* ko'makchisi holat ma'nosini ifodalaydi: *Yil sayin* ortib bormoqda. *Telefon orqali* gaplashdim. *Qirq chog'li* yigit kelishdi. *Tugun ko'targan holda* kirib keldi.

2. Jo'nalish kelishigidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar: tomon ko'makchisi yo'nalish, *qadar* – chegara, *ko'ra* – sabab, ta'kid, qiyos, *qaramasdan, qaramay* – to'siqsizlik, *yarasha* – moslik kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Uyga tomon* yo'l oldi. *Kechga qadar* kutdi. *Shunga ko'ra* darsdan ozod qildik. *Yomg'ir yog'ishiga qaramay* yo'lida davom etdi. *Qilmishiga yarasha* jazosini oldi.

3. chiqish kelishigidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar: so'ng, keyin, ilgari, burun, beri ko'makchilari payt ma'nosini, *boshqa, o'zga, tashqari, bo'lak* – mustasnoqlik ma'nosini ifodalaydi: *Darsdan so'ng* kutubxonaga boramiz. *O'shandan beri* uni uchratmadim. *Shundan boshqa* ishim yo'q.

4. Qaratqich kelishigidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar. Asosan ko'makchi otlar qaratqich kelishigidagi so'z bilan bog'lanadi: *Ko'cha boshida* kutib oldi. *Ko'prik ostiga* kirib ketdi. *Bog' o'rtasida* joylashgan.

Uchun, bilan, kabi ko'makchilari qaratqich kelishigidagi olmoshlar bilan bog'lanishi mumkin: *shuning uchun, shuning bilan, uning kabi*.

Ko'makchilarni tahlil qilish tartibi

1. Turi.
2. Qaysi kelishikdagi so'zga bog'langan?
3. Qanday ma'noni ifodalagan?
4. Qaysi so'zni qaysi so'zga bog'lagan?
5. Sinonimi.

Namuna: *Feruz kuni bilan* dars tayyorladi.

Bilan sof ko'makchi, bosh kelishikdagi so'zga bog'langan, vaqt ma'nosini ifodalagan, otni fe'lga bog'lagan, bo'yi – kun bo'yi.

YUKLAMALAR

Soʻz yoki gaplar mazmuniga qoʻshimcha maʼno berishga xizmat qiladigan yordamchi soʻz va qoʻshimchalar *yuklama* hisoblanadi. Yuklamalar nutqdagi biror soʻzni ajratib koʻrsatish yoki gapga *soʻroq, his-hayajon, taajjub, taʼkid, tasdiq, inkor, gumon* kabi maʼnolarni qoʻshish hamda gapga tasviriylik uchun ishlatiladi. Shuningdek, qoʻshma gap qismlarini, sodda gaplarda esa uyushiq boʻlaklarni bir-biriga bogʻlashga xizmat qiladi.

Yuklamalar maʼno va qoʻllanishiga koʻra quyidagi guruhlarga boʻlinadi:

1. *Soʻroq va taajjub yuklamalari: -mi, -chi, -a, -ya.* Dars tayyorladingmi? Gapirsang-*chi*, bolam, nimadan qiynalding? Voy, biram chiroyli gul ekan-*a!* Ah, qanday soʻlim kecha-*ya!* (Oybek)

2. *Kuchaytiruv va taʼkid yuklamalari: -ku, ham, -yu, -da, -oh, -yoq, -ki, -kim, hatto, axir, nahotki, hattoki, -oq, -yoq:* Oʻgʻlim, axir pok eding-*ku*, nur kabi, evoh! (A.Oripov) Ikkimiz *ham* oʻqiymiz, albatta (A.Muxtor). Taroziyon ne desa shu, ishonamiz-*da!*

3. *Ayiruv va chegaralov yuklamalari: -gina (-kina, qina), faqat, yolgʻiz.* *Faqat* laylak Buxoroda manguga qoldi (A.Oripov). Nazarida qoramoyga boʻyalgan ushoq*gina* bu yigit nimasi bilandir shu qushlarga oʻxshardi (Oʻ.Umarbekov). Otabek *yolgʻiz* mehmonxonada yotib kun kechirish bilangina qolmadi (A.Qodiriy).

4. *Aniqlov yuklamasi: xuddi, naq.* Vaholanki, endi u sizni emas, oʻz farzandini oʻylaydi, oʻz farzandi uchun qaygʻuradi, kuyib-yonadi – *xuddi* sizdek, sizning oʻzingizdek (E.Aʼzam).

5. *Gumon yuklamasi: -dir.* Qaydadir menga ham bor balki dilband (A.Oripov).

6. *Inkor yuklamasi: na-na.* Uning esiga *na sevgi, na istirohat* keldi (Oybek).

Yuklamalarning tuzilishiga koʻra turlari

Yuklamalar tuzilishiga koʻra ikki xil boʻladi:

1. Soʻz – yuklamalar: faqat, hatto, hattoki, nahotki, chunki, axir, naq, yolgʻiz, ham, na.

2. Qoʻshimcha shaklidagi yuklamalar: -mi, -chi, -oq, -yoq, -gina, -dir, -ku, -da, -u, -yu, -a, -ya.

Yuklamalarning yozilishi

-mi, -oq (-yoq), -gina (-kina, -qina) kabi turlari soʻzga qoʻshib yoziladi: *koʻrdingmi?*, *bugunoq, kechagina* kabi. Qolganlari chiziqcha bilan ajratib yoziladi: *sen-chi?*, *aytdim-ku!* kabi. Soʻz shaklidagi yuklamalar alohida yoziladi.

Yuklamalarni tahlil qilish tartibi

1. Qaysi yuklamalr ishtirok etgan?

2. Ma'no turi.
3. Tuzilishiga ko'ra turi.
4. Imlosi.
5. Sinonimi.

Namuna: Iroda *faqatgina* arzimas narsalarga, faqatgina *qandaydir* ma'nosiz narsalarga osilib oladigan bo'lsa, u qaysarlikka aylanib qoladi (T.Malik).

1. faqatgina, -dir
2. faqatgina ayiruv va ta'kid yuklamasi, -dir gumon yuklamasi.
3. so'z va qo'shimcha shaklidagi yuklamalar.
4. so'z – yuklama ayrim yoziladi, qo'shimcha shaklidagi yuklama qo'shib yoziladi.
5. faqatgina – yolg'iz, qandaydir – allaqanday.

18-DARS: ALOHIDA OLINGAN SO'ZLAR TURKUMI MODAL SO'ZLAR

So'zlovchining o'z fikriga munosabatini ifodalagan so'zlar **modal so'zlar** hisoblanadi. Modal so'zlar gap mazmuniga *aniqlik, shubha, gumon, maqsad, talab, shart, mavjudlik, tasdiq, inkor, xulosa, eslatish, achinish, afsus* kabi ma'nolarni qo'shadi. Shunga ko'ra ular quyidagi ma'no guruhlariga bo'linadi:

1. Fikr aniqligini ifodalovchi modal so'zlar. Bunda fikrning rostligi (*darhaqiqat, haqiqatan, haqiqatda*), fikrning qat'iyligi (*shubhasiz, so'zsiz, shaksiz*), fikrga ishonch bildirish (*albatta, albat*), fikr aniqligini eslatish (*aslida, darvoqe*) kabi ma'nolar ifodalanadi.

2. Fikr noaniqligini ifodalovchi modal so'zlar. Bunda fikrning taxminiyligi (*shekilli, chog'i, chamasi*), gumon (*ehtimol, balki, har holda, har qalay*), tasmol (*hoyna-hoy, aftidan, mazmuni*) kabi ma'nolar ifodalanadi.

3. Fikr tartibi va so'zlovchi munosabatini bildiruvchi modal so'zlar: *birinchidan, ikkinchidan, avvalo, xullas, binobarin, masalan, jumladan, zero, zotan* kabi.

4. Hissiy holat ma'nosini ifodalovchi modal so'zlar: *attang, ajabo, hayriyat, afsus, essiz* kabi.

5. Tasdiq, mavjudlik va mavjud emaslik ma'nolarini ifodalovchi modal so'zlar: *mayli, xo'p, bor, yo'q* kabi.

Modal so'zlarning ko'pchiligi mustaqil so'zlardan o'sib chiqqan.

Ot turkumidan: ehtimol, haqiqatan, darvoqe, darhaqiqat, rostdan, aslida, aftidan; *Sifatdan:* tabiiy; ravishdan: albatta kabi.

Modal so'zlar nutqda *yakka holda* (balki, chog'i) va *takror holda* (albatta-albatta, essiz-essiz) qo'llanishi mumkin. Bir gapda birdan ortiq modal so'z ham ishtirok etishi mumkin: Kanizak, *aftidan*, shuni aytmog'chi emas edi *shekilli*, noiloj «ha» dedi (A.Qahhor).

Modal so'zlarning tahlili

1. Ma'no turi.
2. Qaysi turkumdan o'sib chiqqanligi.

3. Qo‘llanishiga ko‘ra turi.
4. Sinonimi.
5. Gapdagi vazifasi.

Namuna: *-chindan-chindan*: mundan so‘ng Toshkand bormayman, - degan javobni berar edi (A.Qodiriy).

Chindan – chindan – modal so‘z.

1. Fikr aniqligini ifodalovchi modal so‘z. Fikrning rostligi ta’kidlanayapti.
2. Sifatdan o‘tib chiqqan: chin+dan. chin - qanday so‘rog‘iga javob bo‘ladi.
3. Takror holda qo‘llangan.
4. Rostdan, haqiqatdan.
5. Kirish so‘z.

UNDOV SO‘ZLAR

His-hayajon, tuyg‘u, haydash – chaqirish kabi ma’nomlarni ifodalab, gap bo‘laklari bilan grammatik jihatdan bog‘lanmaydigan so‘zlar **undov** deyiladi: *Eh, uh, o, e, uf, voy, ura, ofarin, salom, obbo, ey, eh he, i-i, allo, o‘h ho‘, be, tur, hah, iyi, hormang, rahmat, alvido, hoy-hoy* kabi.

Undovlar otlashib gapda turli vazifalarda kelishi mumkin: *Voy-voyingni bas qil!* Salom qanday bo‘lsa, alik ham shunday.

Undovlar ma’nosiga ko‘ra quyidagi turlarga bo‘linadi:

1. Holat undovlari: *ie, o, voy, eh, hay-hay, o‘, voh-voh.* Bunda sevinch, hayratlanish, mamnunlik, g‘ururlanish, ogohlantirish kabi ma’nomlar ifodalanadi.

2. Xitob undovlari: *hey, hoy, allo, ey, kisht, ishsh, bah-bah, tu-tu-tu, qurey-qurey, chuh* kabi. Bunda kishilar e’tiborini tortish, parranda yoki hayvonlarni haydash, ish bajarishga undash, harakatdan to‘xtatish kabi ma’nomlar ifodalanadi.

3. Ko‘rsatish, ta’kid undovlari: *hu, huv, hovv, ha, xo‘sh, labbay.* Bunda ishora, javob, ta’kid, mulohaza, so‘roq, kinoya kabi ma’nomlar ifodalanadi.

Undovlar nutqda *yakka, takror* va *juft* holda qo‘llanadi: *chuh, bay-bay, oh-oh, ey-voh, voy-dod* kabi.

Undovlar gapning boshida, o‘rtasida va oxirida kela oladi. Gap mazmuni bilan uzviy bog‘liq bo‘lsa ham grammatik jihatdan bog‘lanmagan bo‘ladi. Undovlar ayrim holda so‘z-gap shaklida qo‘llana oladi: *Salom! Xayr. Ofarin!*

Undovlarni tahlil qilish tartibi

1. Ma’no turi.
2. Qo‘llanishiga ko‘ra turi.
3. Otlashgan-otlashmaganligi.
4. Gap mazmuni bilan aloqasi va qo‘llanish o‘rni.
5. Sinonimi.
6. Gapdagi vazifasi.

Namuna: *Oh, bevafo dunyo!* (P.Qodirov)

1. Holat undovi. Afsuslanish ma’nosini ifodalagan.
2. Yakka holda qo‘llangan.

3.Otlashmagan. 4.Gap mazmuniga mos. Gapning boshida kelgan. 5.Eh.
6.Kirish so‘z.

TAQLID SO‘ZLAR

Turli tovush yoki harakat-holatga taqlidni bildiruvchi so‘zlar *taqlid so‘zlar* deyiladi. Ma’nosiga ko‘ra ikkiga bo‘linadi:

1. Tovushga taqlid: *qars-qars, gumbur-gumbur, chug‘ur-chug‘ur, taq- tuq, g‘arch-g‘urch* kabi.

2. Harakat-holatga taqlid: *apil-tapil, milt-milt, g‘uj-g‘uj, yalt-yult* kabi.

Qo‘llanishiga ko‘ra *yakka, juft* va *takror* holda bo‘ladi: *pirr, g‘ovur-g‘uvur, qalt-qalt* kabi.

Taqlid so‘zlar gapda *hol, aniqlovchi* vazifasida kelishi mumkin: Ko‘zidan *duv-duv (hol)* yosh to‘kardi. Uzoqdan *g‘ovur-g‘uvur (aniqlovchi)* ovozlar kela boshladi.

Taqlid so‘zlar otlashganda otga xos vazifalarni bajara oladi: Shivir-shivirni bas qiling.

Taqlid so‘zlarni tahlil qilish tartibi:

1. Ma’no turi.
2. Qo‘llanishiga ko‘ra turi.
3. Otlashgan – otlashmaganligi.
4. Gapdagi vazifasi.

Namuna: Uzoqdan *duk-duk* ovoz kelardi.

Duk-duk – taqlid so‘z.

1.Tovushga taqlid. Jonsiz, qattiq jismlar tovushiga taqlid.
2.Takror holda qo‘llangan. Tovushning davomiyligini, takrorlanib turishini anglatadi.

- 3.Otlashmagan.
- 4.Aniqlovchi vazifasida kelgan.

19-DARS: SINTAKSIS

Sintaksis yunoncha soʻz boʻlib «*tuzish, qoʻshish*» degan maʼnolarni ifodalaydi. Shunga koʻra bu boʻlimda gap tarkibidagi soʻzlarning bir-biriga qoʻshilishi natijasidagi sintaktik birliklarning tabiati, bir soʻzning boshqa bir soʻz bilan sintaktik munosabatga kirishish usullari, vositalari, soʻzlarning bir-biriga qoʻshilishidan hosil boʻlgan soʻz birikmalari va ularning turlari, gap boʻlaklari va ularning turlari, gap va uning boshqa sintaktik birliklardan farqi, gapning turlari kabi masalalar oʻrganiladi.

Misol: *Biz halollikni doim ardoqlaymiz.* Bu gap sintaktik tahlil qilinganda quyidagilarni aniqlaymiz: **a)** unda ega (*biz*) va kesim (*ardoqlaymiz*), toʻldiruvchi (*halollikni*) va payt holi (*doim*) ishtirok etgan; **b)** unda 3 ta tobe birikma boʻlib, ularning bittasi (*biz ardoqlaymiz*) gapga teng boʻlgan predikativ birikma, ikkitasi esa (*halollikni ardoqlaymiz, doim ardoqlaymiz*), soʻz birikmasi boʻlib ular orasida boshqaruv va bitishuv aloqasi mavjud; **v)** bu gapda 4 ta gap boʻlaklaridan: bosh boʻlaklar (*Biz ardoqlaymiz*) va ikkinchi darajali boʻlaklar (*halollikni* - toʻldiruvchi, *doim* - hol)dan tashkil topgan; **g)** gapda soʻzlarni tutashtiruvchi, sintaktik aloqani hosil qiluvchi grammatik vositalar (tushum kelishigi affiksi -ni va shaxs-son qoʻshimchasi -ymiz) ishtirok etgan; **d)** sodda ikki tarkibli gap.

Gapdagi soʻzlar maʼlum grammatik qonun-qoida asosida bir-biri bilan birikib soʻz qoʻshilmasini hosil qiladi. Bunday qoʻshilish natijasida **soʻz birikmasi** va **gap** tashkil topadi.

Soʻz birikmasi tushuncha ifodalaydigan gapning tarkibiy qismi sanaladi. **Gap** esa fikr ifodalaydigan bir yoki bir necha soʻz birikmalarining grammatik jihatdan birikuvidan tuziladigan sintaktik birlikdir.

Soʻzlarning bir-biri bilan qoʻshilib birikma hosil qilishi uchun ularning semantik-grammatik tomonlari mos boʻlishi kerak. Masalan: sifat ot bilan birika oladi (*goʻzal vatan, ilgʻor kishilar, chiroyli bino* kabi), ot feʼl bilan birika oladi (*uydan keldi, kitobni oʻqidi, sayohatga ketdi* kabi). Son ot bilan birikishi mumkin (*uchta bola, beshinchi sinf, oʻntacha kitob* kabi), olmosh ot bilan birikadi (*shu uy, oʻsha odamlar, qanday voqea* kabi), ravish feʼl bilan birikadi (*tez gapirdi, koʻp ishladim, ertaroq keldi* kabi) va hokazo.

Gapda soʻzlarni biriktirib, maʼlum sintaktik aloqani hosil qilishda sintaktik vositalar ishtirok etadi. Yaʼni gapni hosil qiluvchi soʻzlar bir-biri bilan birikib soʻz birikmasi va gapni hosil qilish uchun ularni biriktiruvchi vositalar ishtirok etadi. Bunday vositalar vazifasida eng asosiylari egalik, kelishik affikslari, tuslovchilar, ayrim yordamchi soʻzlar (koʻmakchi va yuklamalar) kela oladi. Masalan, *Men Vatanimni umr boʻyi ardoqlayman, unga jon-dilim bilan xizmat qilaman* gapida ega (*men*) bilan kesimni (*ardoqlayman, xizmat qilaman*)ni bir-biriga bogʻlash vazifasida shaxs-son, zamon qoʻshimchalari – tuslovchilar (-yman, -aman), toʻldiruvchini (*Vatanimni*) kesimlarga bogʻlash uchun I shaxs birlikdagi egalik (-im) affiksi va tushum kelishigi qoʻshimchasi (-ni), hollarni kesim bilan bogʻlashda koʻmakchilar (*boʻyi, bilan*) ishtirok etib, soʻz birikmalari va gap hosil qilingan.

Bulardan tashqari gapda soʻzlar orasidagi sintaktik aloqani vujudga keltirishda tartib va intonatsiya maʼlum darajada rol oʻynaydi. Bular Yuqoridagi asosiy vositalar ishtirok etmaganda qoʻllanib, gapning mazmuni va grammatik xolatini oʻzgarishiga

ta'sir etadi. Masalan: *Yetti kun – bir hafta, bir hafta – yetti kun*. Demak, bu xil holatda tartibning o'zgarishi grammatik holatni o'zgartiradi.

Bu - uy (ega+kesim). *Bu uy...* (aniqlovchi aniqlanmish) so'z birikmasi – ya'ni oldingi misolda tugallangan ohang (intonatsiya) bilan aytilib *gap* hosil qilindi, keyingisida esa tugallanmagan ohang bilan aytilib *gap* emas, so'z birikmasi (aniqlovchili birikma) hosil qilindi.

Gapda so'zlarni biriktiruvchi asosiy sintaktik vositalar (egalik, kelishik affikslari va tuslovchilar, shuningdek, yordamchi so'zlar) ishtirok etmaganda tartib va ohang asosiy rol ni bajaradi.

Mashq. Berilgan matndagi so'zlarni biriktiruvchi asosiy vositalar – egalik, kelishik affikslari va tuslovchilarni aniqlab, ularni o'zlari bog'lanadigan so'zlari bilan birga birikma holida ajratib yozing. Bularning qaysilari *ega kesim* munosabatini ko'rsatuvchi *gap* ekanligini, boshqalarini esa so'z birikmasi ekanligini ko'rsating.

Avval Rais buva bilan boyagi suhbatdoshi, ulardan keyin Sherzod ichkari kirdi. Xonada o'n-o'n ikki kishi o'tirar, kabinet jihozlari oddiy edi. Devorga viloyat xaritasi ilib qo'yilgan edi. Sherzod stol to'rida o'tirgan kishini darrov tanidi. Kulcha yuzlarida dehqoncha sodda bir ifoda aks etib turgan, doim do'ppi kiyib yuradigan bu yigitni u ilgari ham uch-to'rt bor ko'rgan, ammo gaplashmagan edi.

... Majlisda eng avval qisqa engli katak-katak ko'ylak kiygan semiz bir kishi so'z oldi. Sherzod avvaliga e'tibor bermagan ekan. O'rnida turganidan keyin uni tanidi. Sherzod bu odamni dala shiyponida Rais buva bilan birga ko'rgandi. Xona salqin bo'lishiga qaramay, bu kishi qizarib, bo'zarib ketgan, kattakon ro'molchasi bilan hadeb yuzlarini, yo'g'on bo'ynini ishqalab–ishqalab qo'yardi. (O'.Hoshimov, «Nurli dunyo»).

TENGLANISH VA TOBELANISH

Gapda so'zlar bir-biri bilan yo tenglanish, yoki tobelanish orqali sintaktik aloqaga kirishadi. **Tenglanish** orqali birikadigan birikmalar tarkibidagi so'zlar teng xuquqli bo'ladi, ya'ni biri ikkinchisiga tobelanmaydi. Ular tenglanish ohangi bilan aytiladi. Tenglanish, asosan, uyushiq bo'laklar va bog'langan qo'shma gapning qismlari orasida bo'ladi. Misol: *Biz do'stlikni, halollikni va rostgo'ylikni qadrlaymiz*. Bu gapdagi uchta vositasiz to'ldiruvchi (*do'stlikni, halollikni va rostgo'ylikni*) o'zaro tenglanish munosabatida birikkan, ular bir xil so'roqqa javob bo'lib keladi va o'zlari tobelanib kelgan hokim so'zga (fe'l kesim - *qadrlaymiz* so'ziga) teng holda bog'lanib keladi.

Tobelanish orqali birikadigan birikmalarda uning tarkibidagi so'zlar biri ikkinchisiga tobelanib, ergashib keladi. Ya'ni bunday birikmalar tarkibida tobe so'z (ergash so'z) va hokim so'z (bosh so'z) mavjud bo'lib, tobe so'z doim hokim so'zga tobelanib keladi.

Tobelanishda uch xil sintaktik aloqa mavjud. *Moslashuv, boshqaruv va bitishuv* aloqalari. Ega bilan kesim va qaratqich bilan qaralmish birikmasini tashkil qilgan so'zlar bir-biri bilan shaxs va songa ko'ra mos bo'ladi. Bular tarkibidagi sintaktik aloqa **moslashuv** hisoblanadi. Misol: *Biz quvondik* (ega +kesim)

Talabalarning fikrlari (qaratqich+qaralmish). Misollarning birinchisida ega I shaxs ko'plikda kelgani uchun ham kesim I shaxs ko'plikda qo'llangan. Ikkinchisida

qaralmish (fikrlari) III shaxs ko'plikda, qaratqich ham III shaxs ko'plikda kelgan. Ya'ni birikma tarkibidagi so'zlar shaxs, songa ko'ra biri ikkinchisi bilan moslashgan.

Boshqaruv aloqasida hokim so'z (ko'pincha fe'l va uning shakllari) talabiga ko'ra tobe so'z (to'ldiruvchi, ba'zan hol) ma'lum shaklda keladi. Ya'ni hokim so'z tobe so'zni boshqaradi, uni ma'lum shaklda kelishini talab qiladi Misol: *Kitobni o'qimoq, she'rne yodlamoq, ishlarni bitirmoq, raisga gapirmoq, Dilbardan so'ramoq* kabi.

Misollardan ko'rinadiki, boshqaruv aloqasidagi tobe so'zlar tushum, chiqish, o'rin-payt va jo'nalish kelishiklari affiksini olib hokim so'z (fe'l kesim) bilan boshqaruv aloqasida birikkan. Ba'zan boshqaruv ko'makchili ham bo'ladi: *Talabalar bilan uchrashmoq, ukasi uchun olmoq* kabi.

Bitishuv aloqasi tarkibidagi so'zlar orasida moslik ham bo'lmaydi, bir so'z boshqa so'z tomonidan boshqarilmaydi ham. Bunday birikmalar sifatlovchi va sifatlanish, hol va kesim munosabatini ko'rsatadi. Bitishuv aloqasida sifat+ot (*yaxshi odat, muloyim so'z*), son+ot (*o'nta talaba, birinchi uy*), olmosh+ot (*shu uy, qaysi maktab*), ravish+ot (*ko'p so'z, oz miqdor*), taqlidiy so'z+ot (*g'ir-g'ir shamol, taqirtuqir ovoz*) ravish+fe'l (*sekin yurmoq, tez ishlamoq*), sifat+fe'l (*yaxshi o'qimoq, qo'pol gapirmoq*) ravishdosh+fe'l (*kulib so'zlamoq, turtinib yurmoq*) kabi qolipda so'zlar sintaktik aloqaga kirishadi.

Mashq. Berilgan misollardagi moslashuv aloqasidagi birikmalarni aniqlang. Ular qaysi jihatdan moslashganligini tushuntiring.

1. O'ttizinchi yillarda u hayotga tashna, butun vujudini she'riyat sehri qamrab olgan, olam ko'zlariga alvon ranglarga chulg'anib ko'ringan, dunyo tiniq, shaffof nurlardan iborat bo'lib tuyulgan shoir bola edi (S.Ahmad). 2. Bu mehribon, qayg'ungga qayg'udosh odamga Polvonning mehri tushib qolgandi (S.Ahmad). 3. Ko'tarma mashinalarning narvonli maydonchasi ustiga chiqib olgan kishilar binolarning devorini oqlashardi (O'.Hoshimov). 4. Sherzodning kirib kelishi sartaroshga yoqmadi (O'.Hoshimov). 5. Saidiyning shu kungi suhbatdan olgan taassuroti shu bo'ldi (A.Qahhor). 6. Markaziy gazetalarda er islohatiga tayyorgarlik ishining boshlangani, uning borishi to'g'risida xabarlar bosilar, ularning ichida yoshlarning she'rlari, ocherklar ham ko'rinar edi (A.Qahhor) 7. Cho'lpon xayolidan shularni o'tkazdi-yu, bexosdan ko'zi yana o'sha yigitga tushdi (M.Qoriev). 8. Sovuq kunlarning birida hammamiz yig'ilib hovuz ustida, muzda to'polon bilan sirg'anar edik (Oybek). 9. Bahorda o'riklar, shaftolilar, olcha-olxo'rilar xilma-xil nafis gullarga tantana ila burkanmoqda (Oybek).

Mashq. Matndagi boshqaruv aloqasidagi birikmalarni aniqlang. Ular qanday shaklda boshqarilayotgani va qaysi so'z turkumi bilan ifodalanganligini tushuntiring.

Kishi o'z onasini nima uchun yaxshi ko'rishini bilmaydi. O'z onasi bo'lgani uchun yaxshi ko'radi. Kishi o'z onasida ro'y berayotgan o'zgarishlarni ham yaxshi payqamaydi. E'tibor bermaydi bunga. O'zingiz yashab turgan shahar ham, shunaqa. Siz uni nima uchun yaxshi ko'rishingizni bilmaysiz, ammo qattiq yaxshi ko'rasiz. Uning qiyofasida bo'layotgan o'zgarishlarga ko'pdan diqqat qilavermaysiz. Negaki, ular sizning ko'z o'ngingizda ro'y beradi. Siz ularni ko'raverib ko'nikib ketasiz. Ammo vaqti kelib bir bahona bilan to'satdan diqqat qilib nazar tashlaysiz-u,

qanchadan-qancha o'zgarishlar bo'lib o'tganini, siz bo'lsangiz shuncha paytdan buyon ularni sezmay yurganingizni o'ylab, hayron qolasiz. Sherzod avtobus derazasidan qarab borarkan, hozir to'satdan shuni his qildi. (O'.Hoshimov).

Mashq. Berilgan matndagi bitishuv aloqasiga kirishgan birikmalarni ajratib ko'chiring. Ular qanday so'z turkumlari va qaysi xil gap bo'laklari orasida ekanligini tushuntiring.

Inson bamisoli bitta mashina, mashinaning sarf qilingan quvvatni foydali ishga aylantirish qobiliyati turlichadir. Inson ham insonga foyda keltirish qobiliyati turlicha. Fan mashinalarning shu qobiliyatini orttirishga, ya'ni sarf qilingan quvvatdan iloji boricha ko'proq foyda chiqarishga uringanday, tarbiya ham insonning jamiyatga foyda etkazish qobiliyatini oshirishga urinadi. Fan hali sarf qilingan butun quvvatini isrofsiz foydali ishga aylantiradigan mashina topolgani yo'q, ammo tarbiya buni topdi. Er yuzida shunday tarbiya borki, bu tarbiyani ko'rgan kishi kuch va umrini samarasiz, xudbinlik natijasi bo'lgan ishlarga sarf qilmaydi (A.Qahhor).

20-DARS: SO'Z BIRIKMASI

Ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zning tobelanish asosida birikishidan tuzilgan sintaktik birlik *so'z birikmasi* hisoblanadi.

So'z birikmasi tarkibida *hokim so'z* va *tobe so'z* mavjud bo'lib, tobe so'z hokim so'zga ergashib keladi. Yuqorida aytilganidek, so'z birikmasi gapning tarkibidagi qismlari hisoblanadi.

So'z birikmalari hokim so'zning qaysi so'z turkumi bilan ifodalanishiga ko'ra quyidagicha tasnif qilinadi:

1. O'tli birikmada hokim so'z ot bilan, tobe so'z turli so'z turkumlari bilan ifodalanadi: *yaxshi so'z* (sifat+ot), *universitetning talabalari* (ot+ot), *bizning shahrimiz* (olmosh+ot), *uchinchi uy* (son+ot), *aytilgan so'z* (sifatdosh+ot), *dukur-dukur ovoz* (taqlidiy so'z+ot), *oz so'z* (ravish+ot) kabi.

2. Fe'lli birikmada esa, hokim so'z fe'l va uning shakllari, tobe so'z esa turli so'z turkumlari bilan ifodalanadi: *uydan kelmoq* (ot+fe'l), *yaxshi gapirmoq* (sifat+fe'l), *undan so'ramoq* (olmosh+fe'l), *tez yurmoq* (ravish+fe'l), *faxrlanib so'zlamoq* (ravishdosh+fe'l), *tapir-tupir ishlamoq* (taqlidiy so'z+'fe'l) kabi.

O'zbek tilida *bizdan yosh*, *mendan kuchli*, *hammadan tez* kabi ravish yoki sifatli birikmalar ham mavjud.

Mashq. Keltirilgan matndagi o'tli birikmalarni aniqlang, tobe qismlarning qanday so'z turkumi bilan ifodalanganini belgilang. Matndagi boshqaruv aloqasiga kirgan so'z birikmalarini tagiga chizing.

Bu yo'llar g'oyat go'zal, maftunkor. Bugun ertalabdan quyosh chiqib, qiradirlardagi qorlarni eritib yubordi. Erdan bug' ko'tarilib, navbahor hidi anqib qoldi. Ikki o'tliq qir oralig'idagi yolg'iz oyoq yo'ldan oldin-keyin shitob bilan ketishmoqda. Oldinda ketayotgan uzunbo'yli, qaddi-basti kelishgan, sabza mo'ylovli bu yigitni Cho'lpon kuni kecha choyxona yonidagi maydonda ko'rgan, uzoqda bo'lsa ham, har holda, tanishib qolgandi. Taqdirni qarangki, kelib-kelib, kuyovnikiga eltib qo'yish shu yigitning zimmasiga tushibdi. Bo'lmasa qancha askar yigitlar bor. Cho'lpon shunga ham shukur qildi, har holda bu yigitni o'sha kuni majlis bo'lgan joyda ko'rib

qolgan, ko‘zi-ko‘ziga tushgan. Shu boisdan unga bir oz bo‘lsa ham yaqin bo‘lib qolgandek. (M.Qoriev «Qiz uzatib borganda»).

Mashq. Keltirilgan misollardagi fe‘lli birikmalarni ajratib yozing va tobe so‘z qaysi so‘z turkumi bilan ifodalanganini belgilang. Moslashuv aloqasidagi birikmalarni tagiga chizing.

1. Endi ular kitoblarda, shoirlarning nazmida, bastakorlarning dilini o‘rtovchi kuylarida qolgan (S.Ahmad). 2. Bu qissa adibning adolatsizlikka, zo‘ravonlikka, qonunsizlikka qarshi ko‘targan isyoni edi (S.Ahmad). 3. Akam dadamning, oyimning, kelinoyim, jiyanlarimning nomidan qizg‘in duoyi salom yo‘llabdi (O‘.Hoshimov). 4. Bobom cho‘p-xashak, kunjaralarni vaqtida g‘amlab qo‘yar ekanlar (Oybek). 5. Bahor keladi. Suvlar sharqirab, ariqlarga to‘lib oqadi. Samoda atlasday yongan bulutlar kezadi (Oybek). 6. Saidiy hujrasiga yarim kechada etib keldi (A.Qahhor). 7. Saidiyning shu kungi suhbatdan olgan taassuroti shu bo‘ldi (A.Qahhor). 8. Bir mahal u Abduvohidning ko‘z ochganini ichki bir his bilan his qildi-yu, uyg‘onib ketdi (O‘.Hoshimov).

So‘z birikmalari tuzilishiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi: **Sodda birikma va murakkab birikmalar.**

Sodda birikma ikki mustaqil so‘zdan tuziladi: *Yaxshi niyat, kelajak avlod, ko‘m-ko‘k osmon, aniq fikrlamoq* kabi.

Murakkab birikma esa, uch yoki undan ortiq mustaqil so‘zlardan tashkil topib, uning tarkibidagi so‘zlar orasida sintaktik aloqa mavjud bo‘ladi. Murakkab birikmalar sodda birikmalarning kengayishidan hosil bo‘ladi. Masalan: *Navoiy g‘azal mulkining sultonidir*. Berilgan gapda Navoiy so‘zi ega vazifasida kelgan. Kesim esa murakkab birikmadan tuzilgan. Ya‘ni *Navoiy* so‘zi uchun *sultonidir* so‘zini yoki *mulkining sultontidir* so‘zlarini kesim deb olib ega va kesimni birikma deb olsak mazmun to‘liq anglashilmaydi. *Navoiy g‘azal mulkining sultonidir* deb olsakgina mazmun to‘liq anglashiladi. Demak, kesim vazifasidagi uchta mustaqil so‘z o‘zaro ma‘lum sintaktik aloqaga kirishgan holda (aniqlovchi+ «aniqlanmish» aniqlovchi aniqlanmish) murakkab birikmani tashkil qilgan va murakkab kesim vazifasida kelgan.

Mashq. Keltirilgan misollardan sodda birikmalarni ajratib ko‘chiring. Ularning otli birikma yoki fe‘lli birikma ekanligini aniqlang.

1. Xiyobon chetidagi terak shoxlari bahor yomg‘irining jonbaxsh kuyiga mast bo‘lib, muloyim chayqaladi. Namxush havoda qish uyqusini tark etgan tuproqning mayin isi ohista qanot qoqadi (O‘.Hoshimov). 2. Murodxo‘ja domla bularning hammasini Saidiyga aytdi (A.Qahhor) 3. Qorong‘i tushib qolgani uchun yigitga minnatdorchilik bildirib uyga qaytdik (Oybek). 4. Mulozimlar va qo‘riqchilar kutilmagan falokatdan vahimaga tushib orqaga qochdilar (P.Qodirov). 5. Boburning mana shu, qonunni butunlay inkor etuvchi uslub bilan asar yozgani Xondamirga shakkoklikdek tuyuldi (P.Qodirov). 6. Ayollarni hovli etagidagi xonaga, erkaklarni kiraverishdagi mehmonxonaga olib kirishdi. (S.Ahmad.)

Mashq. Berilgan gaplardagi murakkab birikmalarni aniqlang. Ularning qanday gap bo‘laklaridan tashkil topganligini ko‘rsating.

1. Ma’naviy barkamollik buyuklikning aynan o‘zidir. 2. Navoiy g‘azal mulkining sultonidir. 3. Odat edi bizlarga, Bog‘ o‘stirish, gul ekish. 4. Kitobxonning ko‘nglini topa bilish oson ish emas. 5. Dilda borini tilda bayon eta bilish ham katta san’atdir. 6. Ko‘p kulish dilni o‘ldiradi (maqol). 7. Bizning vatandan ayrilishimiz daryoning o‘zanini yo‘qotib, dashtu biyobonga toshib chiqib ketishiga o‘xshaydi (P.Qodirov.) 8. Xazonrezlik payti. Hirot bog‘lariga suv beradigan O‘riyrud daryosi va Injil anhorining qirg‘oqlariga za‘faron yaproqlar to‘kilgan. (P.Qodirov).

21-DARS: GAP

Gap grammatik jihatdan tashkil topgan, tarkibidagi qismlar bir yaxlit holda kelgan, mazmun va intonatsion butunlikka ega bo‘lgan sintaktik birlik bo‘lib, u fikr, tuyg‘u va istakni boshqalarga bildirish uchun qo‘llanadi.

Har bir gap grammatika qoidalariga muvofiq shakllanadi.

Gapning muhim belgisi uning grammatik-intonatsion va fikriy jihatdan bir butunlikka, tugallikka ega bo‘lishdir.

Gaplarning tasnifi quyidagicha:

1. Gaplarning kuzatilgan maqsadga ko‘ra turlari: *darak gap, so‘roq gap, buyruq gap.*
2. Gaplarning tuzilish jihatdan turlari: *sodda gap, qo‘shma gap.*
3. Gaplarning modallikka ko‘ra turlari: *tasdiq gap va inkor gap.*
4. Gaplarning emotsionallikka ko‘ra turlari: *his-hayajonli gap (undov gap), his-hayajonsiz gap.*
5. Gaplarning tarkibiga ko‘ra turlari: *bir tarkibli gaplar, ikki tarkibli gaplar.*

Mashq. Matndagi sodda gaplarni ajrating, ular tarkibidagi so‘z birikmalarini belgilang va moslashuv aloqasidagi birikmalarni ko‘rsating.

Majlis tamom bo‘lib, kishilar bir-biriga so‘z ma‘qullab, bir-biri bilan urushib, tarqala boshladi. Saidiy hamon o‘tirar edi. Jamol Karimiy uning yonidan ko‘zi bilan salom berib, o‘tib ketdi. Abbosxon prezidium stoli yoniga o‘tirdi. Uni yaxshi kiyingan alla narsasiga mag‘rur bo‘lgan bir necha kishi o‘rab oldi. Yana bir qancha yoshlar ulardan uzoqroqda, xuddi birovning osh eganiga qarab turgan ochlarday, mo‘ltillashib o‘tirardi. Qayerdandir Jamol Karimiy paydo bo‘lib, Abbosxonga bir quti papiros uzatdi. Abbosxon go‘yo ko‘p mol bilan kelgan va ko‘ngliga yoqadigan kishilarga arzonroq narxda mol bera oladigan katta savdogar, uning atrofini o‘rab olganlar esa eski, yangi do‘kondorlar... Saidiy bu erga kelganiga pushaymon bo‘lib chiqib ketdi (A.Qahhor).

GAPLARNING KUZATILGAN MAQSADGA KO‘RA TURLARI

So‘zlovchi o‘z fikrini turlicha maqsad bilan turli shaklda bayon qiladi. U bir xil mazmun ifodalangan bitta gapni uch xil shaklda – yo xabar berish, yo o‘zi uchun noma’lum bo‘lgan narsa, voqea-hodisani so‘rab aniqlash yoki biror ish-harakatni bajarishga tashviq qilish, buyurish yo‘li bilan fikrini bayon qiladi. Misol: *Bugun*

yig'ilishga barcha talabalar ishtirok etdi. Shu gapni so'zlovchi uch xil shaklda bayon etishi mumkin:

1. Bugun yig'ilishga barcha talabalar ishtirok etdi.
2. Bugun yig'ilishga barcha talabalar ishtirok etdimi?
3. Bugun yig'ilishga barcha talabalar ishtirok etsin!

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, so'zlovchi bir xil mazmun ifodalagan gapni xabar qilish yo'li bilan (birinchi misol), noma'lum bo'lgan narsani so'rab aniqlash uchun (ikkinchi misol) va ma'lum ish-harakat, voqea-hodisaning bajarilishiga tashviq qilish, buyurish (uchinchi misol) maqsadida o'z fikrini bayon etgan.

Gaplar kuzatilgan maqsadga ko'ra quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Darak gaplar.
2. So'roq gaplar.
3. Buyruq gaplar.

Darak gaplar

Gapning bu turi biror voqea-hodisa, haqida xabar berish, ish-harakatning mavjud emasligi yoki belgini tasdiqlash uchun ishlatiladi. Darak gaplarda biror voqea-hodisa haqida xabar berish bilan birga taxmin, gumon yoki istak mazmuni ham bayon etiladi. Misol: *Ilg'or kishilarga mukofotlar berishdi* (xabar berish mazmuni anglashilgan). *Universitet talabalarini ham taqdirlashsa kerak* (gumon, taxmin mazmuni ifodalangan). *Hammamiz o'z fikr-mulohazalarimizni ochiq bayon etsak edi* (istak, orzu mazmuni ifodalangan). *Anjumanda uchta ma'ruza tinglanar emish* (taxmin, eshitilganlik mazmuni ifodalangan).

Mashq. Berilgan gaplarning orasidan darak gaplarni ajratib, undagi turli xil modal ma'nolarni tushuntirib bering. O'tli so'z birikmalarini ajratib ko'rsating.

1. Baquvvat, semiz qorabayir ot qo'shilgan aravaga yozgi qizil olma ortilgan (Oybek). 2. Bir to'da o'rtoqlarim, har kundagi kabi yig'ilishib, Shayhontoxurga ketishdi (Oybek). 3. Oy nuriga ters o'tirgani uchun uning yuzida ko'zida qandoq, ifoda kasb etayotganini bilmasdim (S.Ahmad). 4. Insonning jasoratga xayrli ishlarga etaklaydigan shu emasmi?! (S.Ahmad). 5. Afzalxon akam anchagacha cho'kkalab o'tirdida-da, sekin qaddini rosladi (O'.Hoshimov). 6. Yigit hayron edi: «Buning husnigina emas, hatto kiygan kiyimi mo'jiza-ku, nega mening otimni biladi, nega yana o'zini past olgan tovush bilan so'raydi (A.Qahhor). 7. Kiyimidan yigit ko'proq studentga o'xshar edi (A.Qahhor).

Darak gaplar quyidagi belgilariga ko'ra gapning boshqa turlaridan farqlanadi: darak gaplarning fe'l kesimlari ko'pincha aniqlik maylidagi fe'llar bilan ifodalanadi.

Darak gaplar oxirida intonatsiya (ohang) pasayadi. Misol: Samanadrov qamchi dastasi bilan kanal tomonni ko'rsatdi. (A.Qahhor). Hammamiz Navro'z bayramini munosib kutib olish uchun tayyorlana boshladik.

Mashq. Matndagi darak gaplarni ajratib ulardagi fe'l kesimlarning shakllanishiga ahamiyat bering.

Sherzod eshik pardani siltab tortdi-da, ichkari kirdi. Katalakdek tor xona to'rida ingichka stol turar, stolga kattakon toshoyna tik qilib qo'yilgandi. Oynada

bo‘yniga oq fartuk tutilgan cho‘qqi soqol cholning aksi ko‘rinardi. Oppoq xalat kiyib olgan sartarosh hadeb suv ho‘llab cholning boshini ishqalardi.

Sherzod salom berib, ostonadagi eski stolga cho‘kdi. Sartarosh unga qiyo boqmay, «Valey» deb qo‘ydi-da, cholning boshini ishqalashda davom etdi (O‘.Hoshimov).

So‘roq gaplar

So‘roq gap so‘zlovchiga noma‘lum bo‘lgan biror narsa, voqea-hodisa haqida xabar bilish, ma‘lumotni olish maqsadida ishlatiladi. So‘roq gaplarning javob talab qilinmaydigan, so‘roq bildirmaydigan turlari ham bor. Misol:

1. Bayram tantanalarida ishtirok etasizmi?
2. Dengiz safarini siz ham yaxshi ko‘rasizmi?
3. Nega buncha go‘zal ko‘rinar olam?

Nega qarab to‘ymas ko‘zlarim?

Nega tush ko‘radi, ko‘piradi qon?

Nega misday qizir yuzlarim?

4. Paraji ichida borgan Ra‘noni tanish uchun hech kimda karomat yo‘q, ayamga nega ishonib bo‘lmasin? (A.Qodiriy).

Keltirilgan misollarning birinchi va ikkinchisida so‘roqqa javob talab qilinadi. Keyingi ikkita misoldagi so‘roq gaplarga javob talab qilinmaydi.

So‘roq gaplarda ba‘zan so‘roq bilan birga taajjub (*Meni tanimayapsizmi?*), buyruq (*Tezroq gapirsangizchi*), shubha yoki gumon (*Hamma yig‘ilgandir-a?*, *Bu kishi o‘qituvchi bo‘lsa kerak-a?*) kabi ma‘nolar anglashilishi mumkin.

So‘roq gaplarning o‘ziga xos xususiyatlari bor. Ular quyidagilardan iborat:

1. So‘roq gaplarda kim?, nima?, qachon?, nega?, qayerda? kabi so‘roq olmoshlari ishtirok qiladi. Misol: Siz ko‘proq kimni hurmat qilasiz? Nimani eshityapsiz? Nega ertaroq kelmadingiz?

2. So‘roq gaplarda *-mi*, *-chi*, *-a* (*-ya*) kabi so‘roq yuklamalari ishtirok etishi mumkin. Misol:

- *Berilgan vazifani o‘z vaqtida bajara olasizmi?*

- *O‘zingiz-chi?*

Ertaga hammamiz soat 9 da shu yerga to‘planishimiz kerak-a?

3. So‘roq gaplar so‘roq intonatsiyasi bilan aytiladi. Ko‘pincha intonatsiya so‘roq elementlarida ko‘tariladi. Misol: *Kim mashg‘ulotdan kechikdi? Mashg‘ulotdan kim kechikdi? Mashg‘ulotdan kechikkan kim?*

So‘roq gaplar yuqorida sanab o‘tilgan so‘roq elementlarisiz – faqat so‘roq intonatsiyasi bilan ham hosil bo‘ladi. Misol: *Ertaga hamma yig‘iladi* (darak gap) *Ertaga hamma yig‘iladi?* (so‘roq gap)

Mashq. Matnda berilgan so‘roq gaplarning ajratib yozing. Ular tarkibida qaysi xil so‘roq elementlari ishtirok etganligini belilang.

Saidiy eski tanishi Sharifni ko‘rib, xuddi ko‘rinish berishdan qo‘rqib, qochib yurgan odamiga duch kelganday, yuragi «shuv» etib ketdi. Sharif esa u bilan do‘stlarcha ko‘rishdi.

- Xo‘sh, o‘rtoq Saidiy, Ehsondan hech xat olasizmi? Noinsof, bizni tamom unutib yubordi, shekilli.

- Ancha bo'ldi xat olganim yo'q. Xat yozay desam adresini yo'qotib qo'yibman.

Sharif kulib tegishdi:

- Xayriyat, otini esdan chiqarmabsiz-a?

- Qishloqqa o'zingiz ham chiqasizmi? - dedi Saidiy gapni chalg'itish uchun.

- Chiqamiz, hech qanday uzrimiz yo'q.

Saidiy, «uzrimiz yo'q» degandan «sening uzring bo'lsa ayt, olib qolay» degan ma'no angladi-da, sekin:

- Bir hafta qishloqda yurib kelsam bu yil kursda qolaman, -dedi.

- Nega?

- Juda qoloqman.

- Qaysi fanlardan?

- Asosiy fanlarning hammasidan (A.Qahhor)

Mashq. Berilgan darak gaplarni so'roq gapga aylantiring. So'roq gap hosil qiluvchi elementlarni belgilang.

1. Odamlar ularning inlari og'ziga non ushoqlari, har xil don-dunlarni sochib qo'yadilar (S.Ahmad). 2. Bundan bir necha soat oldingi hayoti, chorbog'ning musaffo havosi, zilol suvli hovuz, salqin ko'shk, betashvish damlar - hammasi birdan uzoq o'tmishga aylangan edi (P.Qodirov). 3. Kechki o'n bir – bu hali juda kech, bitta ham odam bu erdan o'tmaydi (O'.Umarbekov). 4. Shom qorasida Majiddin xizmatdan uyga qaytdi (Oybek). 5. Dalaga yoyilgan otlarning kishnashlari, yigitlarning qo'shiqlari endi quloqlarda boshqacha yangraydi (O'.Hoshimov). 6. Qish qanday sekin-sekin kelgan bo'lsa, shunday sekinlik bilan chiqib ketdi.

Buyruq gaplar

Buyruq gaplarda so'zlovchi tinglovchini biror ish-harakatni bajarishga qistaydi, buyuradi, istak bildiradi, tashviq qiladi, nasihat qiladi. Misol: *Bizdan xabar olib turing. Chiqib ketishimizga ijozat bering. Safar anjomlaringizni tezroq yig'ishtirib qo'ysangiz-chi. Biz ham keta qolaylik.*

Buyruq gaplarning o'ziga xos belgilari quyidagicha:

1. Buyruq gaplardagi fe'l kesimlar, asosan, buyruq maylidagi fe'llar (ayrim vaqtda shart mayli shaklidagi fe'llar) orqali ifodalanadi. Misol: *Belgilangan vazifalarni bajarishga tezroq kirishinglar. Biz ham Samarqandni ziyorat qilishga borsak edi.*

2. Buyruq gaplarda ba'zan undalmalar ishtirok etadi. Misol: *Talabalar, safar anjomlarini tayyorlab qo'ying. Bu xushxabar hammaga etkazilsin.*

3. Buyruq gaplar oxirida intonatsiya darak gaplarga nisbatan kuchliroq bo'ladi.

Mashq. Matndagi buyruq gaplarni ajratib ko'chiring. Uning qanday mazmun ifodalaganini izohlang.

Ehson ta'bi xiraroq bo'lib o'tirgan ekan, o'z holatini shuncha bildirmaslikka urinmasin, baribir Saidiy sezdi. Tag'in Saidiy boshqa o'ylarga bormasin deb, Ehson buning sababini ayta qoldi...

Ehson bu haqda Saidiyga ko'p so'zlamadi, chunki professor bilan uchrashib, shu to'g'rida so'zlashganidan beri tajang, asabi buzilgan, endi Saidiy bilan boshqa to'g'rilarda so'zlashib bir oz yozilishni hohlar edi.

- Gapiring, Rahimjon, gapiring... Aytganday, xizmatchingizdan xabar olib turibsizmi? Xabardor bo'lib turing.

- Xabar olib turibmiz.

Ehson stol ustidagi bir kitobchani Saidiyning oldiga surdi.

- Buni ko'rdingizmi? O'qib chiqing (A.Qahhor.).

Mashq. Misollardagi gaplarni kuzatilgan maqsadga ko'ra qanday gap ekanligini ayting va u gaplarning o'ziga xos belgilarini tushuntiring.

1. O'ozir o'zida paydo bo'lgan noxushlikni yo'qotish maqsadida Rayimjon aka bilan suhbatlashmoqchi bo'ldi (O'.No'mon) 2. Fitir ro'za bazonasi bilan Saodat uchun sakkiz tepki xon atlas, onasi bilan ukasiga bo'z ko'ynak qilib, Saodatlarning uyiga o'zim chaqirib bordim (A.Qodiriy.) 3. Bordi-yu so'rasam, yo'q demaysizmi? (S.Ahmad.) 4. Bobo, nega egilib yurasiz? Nimani izlaysiz? 5. Aytishlaricha, kapalak vafoni bilmagani uchun guldand-gulga qo'naverar ekan. 6. Shu-shu bo'ldi-yu, Sodiqjon yana o'z to'piga qo'shilish, shularning ketidan borish taraddudiga tushdi (A.Qahhor). 7. Tepamizda eski, uniqib ketgan chit ko'ylakda Munavvar turar edi (O'.Hoshimov). 8. Yoshlik! Seni kuylamagan kim? Ertaklaring so'ylamagan kim? (E.Vohidov.) 9. Qismati azalni manglayga yozib, o'zing yana nechun qilasan so'roq? (Ch.Aytmatov.) 10. Yellar, bir daqiqa to'xtang esishdan, sernavo bulbullar, sayramang bir oz. (E.Vohidov).

GAPLARNING HIS-HAYAJONGA KO'RA TURLARI

Gaplarning yuqorida ko'rib o'tilgan har uch turini ba'zan his-hayajon bilan, ba'zan esa his-hayajonsiz aytish mumkin. Masalan: *Mashina qo'zg'ldi* – darak gap. *Mashina qo'zg'oldi!* – undov gap. *Meni eshitmayapsizmi?* – so'roq gap. *Meni eshitmayapsizmi!* – undov gap. *Bu erdan keting* – buyruq gap. *Keting bu erdan!* – undov gap.

Keltirilgan misollarda darak, so'roq va buyruq gaplar hayajon bilan aytilib undov gapga (his-hayajonli gapga) aylandi. Undov gaplarda shodlik, qo'rqinch, tantana, do'q qilish nafratlanish kabi turli holatlar ifodalanadi. Misol: Gulla, yashna, hur o'lkam! Bolam, jon bolam, o'zingni ehtiyot qil... Xo'pmi, jon bolam! Tushunding-a?! (A.Qodiriy).

- Qo'y, qizim, siqilma!

Nahotki, o'n-o'n besh minutlik suhbat uchun vaqt topish shunchalik qiyin bo'lsa! (J.Abdullaxonov).

Undov gaplar quyidagi xususiyatlarga ega: 1. Ba'zan tarkibida *eh, oh, voy* kabi undov so'zlar ishtirok etadi: Eh, bahor qanday go'zal fasl! 2. Undov gaplar kuchli intonatsiya bilan aytiladi! Marhabo, Navro'z! Gulla, yashna, hur o'lkam! 3. Undov gaplarda gap bo'laklarining tartibi o'zgargan bo'ladi. Yani inversiya hodisasi uchraydi: Yashasin Mustaqillik! Abadiy bo'lsin Mustaqilligimiz!

Mashq. Matndagi gaplar oxiriga lozim bo'lgan tinish belgilarini qo'yib, ular kuzatilgan maqsadga ko'ra qanday gap ekanligini tushuntiring.

Yoqubjon miyig'ida kulib qo'ydi:

- Otdan tushsangiz ham, uzangidan tushmaysiz-a, domla...

- Tushunmadim uka. . .

- Yo'q endi aytaman-da. . . foydasi yo'q. . . bo'ring yesa ham og'zi qon, yemasa ham. . .

Saidiy Yoqubjonning bu gapini tushuntirib berdi Salohiddin o'ylanib turib, dedi.

- Agar masala siz aytgancha bo'lsa, albatta, munofiqlik bo'lar edi. Bunday emas. Men bayroq ostiga zo'r kelganidan o'tganim yo'q. Bu bayroq mash'al bo'lib, saodati abadiya yo'lini yoritdi. Turli yaltiroq pardalarni yirtib, uning ostidagi kir niyatlarni ko'rsatdi. Haqiqatni ko'rdim. Mana shuning uchun o'tdim.

Saidiy go'yo Salohiddinga emas, o'ziga gapirganday, kesatib do'ng'illadi.

- Har holda negadir beaqliroq ziyolilar siz ko'rgan haqiqatni ko'rolmaydi.

-Injenerlar ham ziyoli hisoblanadimi – dedi Yoqubjon Saidiyga qarab.

Salohiddin bularning nima demoqchi ekanini bildi, ammo muddaosini anglay olmas edi.

-Shaxta voqeasini aytmoqchisiz, shekilli – dedi Salohiddin. –Albatta, ular dono ziyolilar, aqli ziyolilar (A.Qahhor).

GAPLARNING MODALLIKKA KO'RA TURLARI

Gaplarning kuzatilgan maqsadga ko'ra har uch turida (darak gap, so'roq gap va buyruq gaplarda) so'zlovchi biror voqea-hodisaning sodir bo'lgani mavjud ekanligini yo tasdiqlash orqali yoki inkor etish orqali bayon qiladi. Ya'ni gaplar bo'lishlikni yoki bo'lishsizlikni bildiradi.

Shunga ko'ra gaplar ikki turga ajratiladi:

1. Tasdiq gaplar

2. Inkor gaplar

Tasdiq gaplar ma'lum voqea-hodisaning sodir bo'lganini, belgining mavjud ekanligini bildiradi. Bunday gaplarning kesimlari bo'lishli shaklda keladi.

Misol: *Yaxshilik – insonning eng yaxshi fazilati. Kamtarlik insonning eng yaxshi fazilatidir. Kitob bilim manbai ekanligini biling. Vaqtingizni foydali ishlarga sarflang.*

Inkor gaplar esa ma'lum voqea-hodisaning mavjud emasligini bildiradi. Inkor gaplar tarkibida *hech kim, hech narsa, hech qachon* kabi bo'lishsiz olmoshlar ishtirok etishi mumkin. Misol: *Bizda hech kim hech qachon unutilmaydi.*

Inkor gaplarning kesimlari tarkibida bo'lishsizlikni ifodalovchi **-ma** affiksi, **emas** so'zi va **yo'q** so'zi ishtirok etadi. Misol: *Ota-bobolarimiz o'gitlarini hech qachon unutmaymiz. Ukam yalqov emas. Shu kitobni o'qib chiqqanim yo'q.*

Mashq. Matndagi inkor gaplarni ajratib ko'chiring. Ularning tasdiq gap shaklini og'zaki bayon eting. Shuningdek, tasdiq gaplarni inkor gapga aylantiring.

Bugun ham tong saharda yomg'ir quya boshladi. Havoning avzoyiga qaraganda hali-veri tinadiganga o'xshamasdi, ammo bu eru ko'kni toliqtiradigan ezma yomg'ir emas, ko'klam nafasining qanotiga osilib kelgan mayin, iliq tomchilar edi. Sherzod eshikka elkasini tiragancha hovlini tomosha qildi. Yomg'ir tinimsiz shovillar, tsementi ko'chgan zinaning shundoqqina yonidagi zang bosgan tunuka

tarnovdan loyqa suv otilib chiqar, asfal't yo'lkada ilang-bilang sarg'ish iz qoldirib, nariroqdagi ariqchaga qo'yilar, shiddatli oqimga qo'shilib ketardi. Ariqcha qirg'oqlarida endigina olamga kelib, ko'z ochgan maysalar atrofida ro'y berayotgan voqealarga hayratlanib tikilardi (O'.Hoshimov «Nur borki, soya bor»).

Mashq. Berilgan misollar tarkibida *-yo'q, -ma* affiksi, *-emas* so'zi ishtirok etgan gaplarni ajratib, ularni qanday gap tarkibida kelganini tushuntirib bering.

1. Shu paytgacha polvonning bir so'zi ikki bo'lgan emas (S.Ahmad). 2. Tasodif ham, anglashilmovchilik ham bo'lgani yo'q (A.Qahhor). 3. Shu gapni yuzimga aytishdan toymadi. 4. Uning ko'zlarida na mung, na hayrat bor (S.Ahmad). 5. Yomg'ir uzoq vaqt shiddat bilan yoqqan bo'lsa ham, erlar unchalik loy bo'lmadi. 6. Men ikki yil birga o'qigan dugonamni ko'p izladim, lekin topa olmadim. 7. Hozir biz ishlarni boshlab yuborish qaroriga kelganimizcha yo'q. 8. Bizda manmanlik odati yo'q.

22-DARS: GAP BO'LAKLARI

Gapda mustaqil so'zlar bir-biri bilan bog'lanib ma'lum bir grammatik vazifani bajaradi. Yordamchi so'zlar gap bo'lagi bo'la olmaydi. Masalan: *Ko'channing o'rtasida haykal bor. Hovlimizning yoniga maktab qurilgan.* Yuqoridagi misollarda qaratqich kelishigidagi so'zdan keyin kelgan *o'rtasida, yoniga* so'zlari ko'makchi ot bo'lgani uchun ularni alohida *o'rtasida, yoniga* shaklida olib gap bo'lagi deya olmaymiz. Bu so'zlar o'zidan oldingi *ko'channing, hovlimizning* so'zlari bilan birga - *ko'channing o'rtasida, hovlimizning yoniga* shaklida qo'llanib bitta gap bo'lagi bo'ladi va qaerda, qaerga so'roqlariga javob bo'ladi. Qolgan so'zlar esa, turli gap bo'laklari vazifasini bajarib kelgan.

Har qaysi gap bo'lagi ma'lum grammatik vazifani bajaradi. Yani ular turli gap bo'laklari bo'lib keladi. Gap bo'laklari vazifasiga ko'ra bosh bo'laklar va ikkinchi darajali bo'laklar deb ikki guruhga bo'linadi.

Bosh bo'laklar gapning asosini tashkil qiladi. Ikkinchi darajali bo'laklar esa bosh bo'laklarni aniqlaydi, to'ldiradi yoki izohlaydi. Misol: *Abdulla Qodiriyning asarlarini hamma sevib o'qiydi.*

Keltirilgan misolda gapning barcha bo'laklari mavjud (*hamma* – ega, *o'qiydi* – kesim, *Abdulla Qodiriyning* – aniqlovchi, *asarlarini* - to'ldiruvchi, *sevib* - hol).

Gapning bosh bo'laklarga ega va kesim, ikkinchi darajali bo'laklariga aniqlovchi, to'ldiruvchi va hol kiradi.

Ega va uning ifodalanishi

Ega harakatni bajaruvchi shaxsni bildiradi. Gapda kesim fe'ldan boshqa so'z turkumlari bilan ifodalanganda, kesimdan anglashilgan jinsning turini ifodalydi. Misol: *Men Toshkentda yashayman. Suv tiniq. Daraxtlar ko'm-ko'k. Onam - terimchi. Biz talabamiz.*

Ega doim kesim bilan shaxs va sonda mos bo'ladi. Masalan: *Men o'qidim (Men o'qiding yoki men o'qidik emas).* Ega, asosan, bosh kelishigi shaklida keladi. Ega quyidagi so'z turkumlari bilan ifodalanadi:

1. Ot bilan : *Milliy his* – Vatan oldidagi mas'uliyatdir. (SHukrullo) *Dilbar* o'qishga ketishga tayyorgarlik ko'ra boshladi.

2. **Olmosh bilan:** *Men dengiz safarini juda yaxshi ko‘raman. U ariq ustidagi taxta ko‘prikchadan yugurib o‘tdi. (O‘.Hoshimov)*

3. **Son bilan :** *Ikkovi xonadan chiqib ketishdi. Ularning biri o‘qituvchi, ikkinchisi esa shifokor ekan.*

4. **Sifat bilan:** *Yaxshilar ko‘paysin, yomon qolmasin.*

5. **Sifatdosh bilan :** *O‘qigan o‘zar, o‘qimagan to‘zar (Maqol).*

6. **Harakat nomi bilan:** *Yurish foydalidir. Ishlamog ishtaha ochar. O‘qimoq ulg‘aymoqdir va hokazo.*

Mashq. Nuqtalar o‘rniga o‘zingiz ega vazifasida kelishi lozim so‘zlarni qo‘yib, ularning qanday so‘z turkumiga oid ekanligini tushuntirib bering.

1. Bir kuni Munisxondan ... keldi. 2) Bu ... Saidiyning yozishga bo‘lgan ishtiyoqini yangiladi. 3) ... qo‘lidagi jurnal ichidan bir varaq qo‘zoqni olib Abbosxonga uzatdi. 4) ... uni avval tanimadim. 5) ... bu ishni qilmang, keyin pushaymon bo‘lasiz. 6) ... O‘zbekistonning eng chiroyli va obod shaharlaridan biri. 7) ... Sizga tarjima qilinadigan besh-oltita maqola tayyorlab qo‘ydim. 8) ... oldin musht ko‘tarar. 9) ... tariq ekmas. 10) ... topib gapirar, ... qopib gapirar. 11) Kasalni yashirsang, ... oshkora qiladi.

Eganing birikmali qo‘llanishi. Ega bir so‘z bilan ifodalanganidek, ba‘zan ikki va undan ortiq mustaqil so‘zlarning birikuvidan hosil bo‘lgan birikma orqali ifodalanishi mumkin. Bunday birikmali bo‘laklar o‘z ichida ma‘lum sintaktik aloqa mavjud bo‘ladi. Masalan: 1. *Ma‘naviy barkamollik buyuklikning aynan o‘zidir.* 2. *Chumchuqdan qo‘rqan tariq ekmas.* 3. *Inson orzularining amaliy manbai mehnatdir.* Berilgan har uchala misolda ega birikmali holda kelib, birinchi gapda aniqlovchi+aniqlanmish; ikkinchi gapda to‘ldiruvchi+sifatdosh («kesim» vazifasida), uchinchi gapda aniqlovchi+aniqlovchi + aniqlovchi + aniqlanmish tipidagi sintaktik aloqalar mavjud.

Mashq. Matndagi bir so‘z bilan ifodalangan egalarni aniqlang. Birikmali egalar tarkibidagi sintaktik aloqani ko‘rsating.

Tagida mashinasi bor student ko‘p emas. Tez orada Sirojiddin tanilib qoldi. Qizlar o‘rtasida ham, domlalar orasida ham ko‘zga ko‘rinadi. Fakul’tetda hamma Domla deb ataydigan kafedra mudiri unga ayniqsa mehribonlik qilar, Sirojiddin ham nafsoniyati har qancha o‘qimasin, bu domlaga aravakashlik qilishga majbur edi. Uning institutga kirishida xuddi shu Domla jon kuydirganini, bu odam dadasining yoshlikda birga o‘sgan do‘sti ekanini endi u bilardi. Domla Sayfi Soqievichnikiga tez-tez boradigan, Sirojiddinni o‘g‘il o‘rnida «o‘g‘limsiz» deydigan bo‘ldi. (O‘.Hoshimov)

Uslubiy talabga ko‘ra ba‘zan gapda ega qo‘llanmasligi mumkin. Bu xildagi egalar kesimdagi shaxs-son ko‘rsatkichlariga ko‘ra aniqlanadi. Misol: *Sizlarga ko‘maklashish uchun keldik (Biz keldik). Yaxshi kitoblarni doim o‘qib yuraman (Men o‘qib yuraman).*

Mashq. Berilgan misollardagi qo‘llanmagan egalarni aniqlab, kesim bilan moslanmaganligini tushuntiring.

1. Bu jarlikda faqat qushlarning chirqillashi-yu, shamolning g‘uvillashi eshitildi, xalos. (S.Ahmad) 2. U adabiyotimizning xazinasiga o‘nlab roman, doston, drama, she‘riy to‘plamlar qo‘shdi. (S.Ahmad) 3. So‘zlari ham, ko‘zlari ham merganning o‘zginasi. (O.Yoqubov) 4. Yashirganing seniki emas, birovga berganing seniki. (maqol) 5. O‘qish maqsadida yurt oshib kelganlar qalbida shum niyat bo‘lmasa kerak. 6. Qishloq ko‘chalari naqadar go‘zal, orombaxsh... 7. O, jondan aziz Vatanim! Sen bilan og‘ir jonu jadal kunlarda uchrashish nasib bo‘ldi! (Ch.Aytmatov).

23-DARS: Kesim, uning ifodalanishi va turlari.

Kesim bosh bo‘lakning biri bo‘lib, u ega haqidagi hukmni bildiradi. U predikativlikni ifodalovchi asosiy bo‘lakdir.

Kesim ifodalanishiga ko‘ra ikki yirik guruhga bo‘linadi: **ot kesimlar va fe‘l kesimlar.**

Ot kesimlar ot, olmosh, son, sifat, ravish, harkat nomi bilan ifodalanadi. Misol: *Biz talabamiz. Mening tug‘ilib, o‘sib-ungan erim – Samarqand. Bizning ahdimiz - shu. Shu ulug‘ diyor – barchamizniki. Birniki mingga. Ikki o‘n besh – bir o‘ttiz. Shahrimiz juda ko‘rkam. Bu erda daraxtlar ko‘p. O‘qish yaxshi, o‘qish undan ham yaxshi. Bo‘sh erlar oz. Umidim yaxshi inson bo‘lmoq.*

Ot kesimlarning tarkibida ularning shaxs, son va zamonga munosabatini ko‘rsatish uchun bog‘lamalar (*bo‘lmoq, sanalmoq, emoaq, dir*) ishlatiladi. Masalan: *Biz kechagina yosh edik. Hozir talaba hisoblanamiz, yaqin kunda yaxshi o‘qituvchi bo‘lamiz.*

Mashq. Matndagi ot kesimlarni aniqlang. Ularning qaysi so‘z turkumi bilan ifodalanganini ayting. Bog‘lamalarni ajratib ko‘rsating.

Yoz saxovat bilan dunyoni sharbatga to‘ldirdi. Kechagina chumak ura boshlagan chillaki uzumlar dasturxondan arib, o‘rnini qahrabo husaynilarga bo‘shatib berdi... Hammaning og‘zida, harakatida to‘y. Nahotki, to‘y qiz bola uchun shu kadar larzali bo‘lsa! Yuragi goh ivishib, shirin g‘ivirlaydi, goh vahimaga tushib, xunuk visiraydi. Qaysi biriga quloq solsin? Nega endi vahm? Uyda to‘y taraddudi, yurakda g‘uv-g‘uv. Otasi kelyapti. Xo‘sh, yana nechuk betoqatlik? Balki To‘tiqiz oshiqayotgandir? Balki yuragidagi vahm emas-u, vahm bo‘lib ko‘ringan shodlik hayajonidir? (M. Ismoiliy)

Mashq. Berilgan misollardagi tushirib qoldirilgan so‘zlar o‘rniga o‘zingiz gapning mazmuniga mos holda kesimlarni qo‘yib ko‘chiring. Kesimlarning ega bilan shaxs-songa ko‘ra mosligini tushuntiring.

1. Men qishlog‘imizdagi yangi maktabda... 2. Maktab hovlisi o‘quvchilar bilan... 3. Men qo‘ng‘iroq chalinishi bilan birinchi sinf o‘quvchilari xonasiga, bolalar bilan ... 4. Ular mening olib borgan suhbatimdan ... 5. Oilamizda hammamiz o‘qituvchilik kasbini ... va shu kasb bilan ko‘p yillardan buyon... 6. Do‘stimning onasi tibbiyot institutini ikki yil avval ... va hozir vrach bo‘lib...

Fe‘l kesimlar fe‘l va uning shakllari bilan ifodalanadi.

Misol: *Biz o‘z vatanimizni sevamiz. Talabalar Samarqand shahriga borishmoqchi.*

Mashq. Berilgan matndagi fe‘l kesimlarni ajrating. Fe‘l kesimlarning qaysi zamon shaklida kelganini belgilang.

Dahshatli gumburlashdan tank silkinib ketdi. Boshim lyuk qopg‘ogiga urilib, hushimni yo‘qotdim. Xayolim joyiga kelganida beixtiyor engashib, pastga qaradim. O‘ng tomondagi zanjir uzilib ketgan, tank mina portlaganda paydo bo‘lgan chuqurga yonboshlab qolgan edi. Narigi tank minadan qanday o‘tib olgani-yu, nega bizniki portlaganiga aqlim etmasdi. O‘sha zahoti chakalakzor tomonda avtomat tarilladi. Boshim ustidan o‘qlar vizillab o‘tayotganini eshitib, beixtiyor lyuk qopqog‘ini yopdim. Tank yana bir silkindi. (O‘.Hoshimov)

Kesimlar tuzilishiga ko‘ra uch guruhga bo‘linadi:

1. Sodda kesimlar
2. Tarkibli kesimlar
3. Murakkab kesimlar.

Sodda kesimlar birgina so‘zdan tashkil topgan bo‘ladi. Sodda kesim vazifasida fe‘l, ot, sifat, olmosh, son, ravish va *bor*, *yo‘q* so‘zlari keladi. *Men ikki yildan buyon shu oliy o‘quv yurtida o‘qiyapman. Ukam hali yosh. Uning maqsadi – shu. O‘nning yarmi besh. Respublikamizning poytaxti – Toshkent. Mening umidlarim ko‘p. Yozma ishingizda ayrim juz‘iy kamchiliklar bor.*

Mashq. Berilgan misollar orasidan sodda kesimli gaplarni ajratib yozing. Sodda kesimlarning qaysi so‘z turkumi bilan ifodalanganligini belgilang.

1. Bir necha daqiqa davom etgan g‘uv-g‘uvdan keyin olisdan qizning yurakka g‘uluv soluvchi hayajonli, titroq ovozi eshitildi. (O.Yoqubov) 2. Tor joyda osh eguncha, keng joyda musht e. (maqol) 3. Qishloq ko‘chalari naqadar orombaxsh, obod! 4. Er to‘ysa, el to‘yadi. (maqol) 5. Endi mullaka, muhr bosib qo‘ya qolay «Ota buvamiz ham muhr bosgan. (A.Qahhor) 6. Xafa bo‘lmang, Qodirjon, sizni ayblayotganim yo‘q. (Shuxrat) 7. Saidiy dastlab tortindi, nimalardir uni bu do‘konlardan ajratib turardi. (A.Qahhor)

Tarkibli kesimlar ikki yoki undan ortiq so‘zning birikuvidan tuziladi. Bunday kesimlar, asosan, qo‘shma so‘zlardan tashkil topgan bo‘lib, ularning tarkibida hech qanday sintaktik aloqa mavjud bo‘lmaydi. Chunki ular bir yaxlit so‘z (bir gap bo‘lagi) sifatida olinadi.

Tarkibli kesimlar fe‘l+‘fe‘l shaklida qo‘llanishi bilan birga fe‘ldan boshqa yuz turkumlarining birikuvidan hosil qilinadi. Misol: 1. *Men yaxshi hikoyani o‘quvchilarga so‘zlab berdim.* 2. *O‘qituvchilar bizdan mamnun bo‘lishdi.* 3. *Yangi taklifni aytgan men edim.* 4. *Sharoitimiz yaxshi bo‘lib qoldi.*

Keltirilgan misollarning birinchisida ikkita fe‘l (so‘zlamok va bermoq) birgalikda fe‘l+‘fe‘l shaklidagi tarkibli kesim bo‘lib kelgan. Qolgan misollarning hammasida ham (ikkinchi, uchinchi va to‘rtinchi misollar) tarkibli kesimlar birdan ortiq so‘z bilan ifodalanib ular ot+fe‘l, olmosh+fe‘l va sifat+fe‘l shaklida tarkibli kesim bo‘lib kelgan.

Yuqoridagilardan ko‘rinadiki, bunday kesimlar ikki yoki uch so‘zdan tuzilgan bo‘lsa ham ular orasida hech qanday sintaktik aloqa yo‘q.

Mashq. Matndagi tarkibli kesimlarni aniqlang. Ular qaysi so‘z turkumlaridan tuzilganini va qanday so‘roqqa javob bo‘lishini ayting.

Oppoq qorga burkanib olgan azim tog‘ cho‘qqilari, qir-adirlar, archazor yonbag‘irlari xuddi yana qaytadan uyquga ketgandek jim yotibdi. Bunday kezlarda tabiat o‘z salobati, hech kimga bo‘ysunmaydigan o‘ziga xos qonuniyatlari bilan butun borliqni ana shunday jimjitlikda ushlab turgandek tuyuladi kishiga. Daraxtlar bo‘lsa, ustidagi qor ko‘rmasini silkitib tushirib yuborsa sovuq urib ketayotganday o‘zini tutib turardi... qishloq betinch. Qayerdadir, odamlar oyog‘i etishmaydigan tog‘ yonbag‘irlarida bosmachi to‘dalari yashirinib olib, vaqti-vaqti bilan atrofdagi aholini betinch qilgani qilgan. Ular Bog‘idaryo aholisidan olganini olib, endi bu erlarning odamlariga tegmay qo‘yishgan... Birdaniga tushgan sovuq yupun beva-bechoralarni dovdiratib qo‘ydi. (M.Qoriev)

Mashq. Keltirilgan misollar orasidan fe‘l+fe‘l shaklida tuzilgan tarkibli fe‘l kesimli gaplarni ajratib ko‘chiring.

1. Bu durni men ilgari ko‘rmaganman va men uni sotib olib bermaganman. (O‘.Umarbekov) 2. Munisxon bo‘lmasa, boshqa bir odamni topardi. (U.O‘marbekov) 3. Bu xabarni eshitgan rais shamoldan tez uchib borar edi. (A.Qahhor) 4. Hayratdan sarrayib turib qolgan Asqarali, uni o‘nglab qulfi ochiqmi, yopiqligini bilmoqchi bo‘ldi. (S.Ahmad) 5. Xartunning bozoridan bir qadoqqina sedana opkelib bering. (S.Ahmad) 6. Baxt tushunchasini o‘ylaganimda, dastavval nomus, vafo ko‘rinadi. (S.Ahmad) 7. Yuzlari, ko‘zlari doim kulib turardi. (S.Ahmad) 8. Ertalab ishga ketayotganlar, avtobusdagilar, mashinadagilar unga ajablanib qarashadi. (S.Ahmad)

Mashq. Misollar orasidan ot+fe‘l yoki sifat+fe‘l shaklidagi tarkibli kesimlar ishtirok etgan gaplarni ajratib ko‘chiring. Shu gaplardagi egani ham aniqlang.

1. Biz talabalarning bilimdonligi, sezgirligi va ko‘p narsani bilishga intiluvchanligidan mamnun bo‘ldik. 2. Ular bizni ertangi yig‘ilishda ishtirok etishga taklif qilishdi. 3. Qishlog‘imiz yanada obod bo‘ldi. 4. Talabalarning taklif qilgani biz uchun yaxshi bo‘ldi. 5. Qarindosh urug‘lari, qo‘ni-qo‘shnilari, yor-birodarlari Sharipovning ota-onalarini tabrik qilishdi. (S.Ahmad) 6. Bu mustahkam devorlar tikanli simlar hech narsani ko‘rmagandek gung-soqov bo‘lib qolishdi. (S.Ahmad) 7. Afsuski, shunday odam Gulchehra bo‘lib chiqdi. (O‘.Umarbekov)

Kesimlarning tuzilishiga ko‘ra uchinchi turi – *murakkab kesim* deb nomlanadi. Bunday kesimlar ham tarkibli kesimlar kabi ikki, uch va undan ortiq mustaqil so‘zlardan tashkil topadi. Murakkab kesim tarkibidagi so‘zlar (bo‘laklar) orasida turli sintaktik aloqa (moslashuv, boshqaruv, bitishuv) mavjud bo‘lib, ular o‘zaro sintaktik munosabatga kirishsa ham sodda kesimlar kabi bitta so‘roqqa javob bo‘ladi.

Murakkab kesimlar tarkibida so‘z birikmalari kabi hokim va tobe bo‘laklar (ergash so‘z va bosh so‘z) mavjud bo‘lgani va ular turli birikmalarni tashkil qilgani uchun ularni birikmali kesim deb ham atash mumkin.

Masalan, *Navoiy g'azal mulkining sultonidir* gapida *Navoiy* so'zi ega vazifasida kelgan bo'lib, shu ega uchun *sultonidir* so'zini kesim deb bo'lmaydi, *mulkining sultonidir* deb ham ega va kesim munosabatini ko'rsatuvchi predikativ birikmani hosil qilib bo'lmaydi. *g'azal mulkining sultonidir* so'zlarini birga olib gapdagi ega vazifasida kelgan *Navoiy* so'zi bilan birga *Navoiy g'azal mulkining sultonidir* deb qo'llasak, ega va kesim munosabati to'liq anglashiladi. Demak, bu gapda *Navoiy* so'zi ega hisoblansa, *g'azal mulkining sultonidir* so'zlari birgalikda murakkab kesimni tashkil qiladi. Ko'rinadiki, kesim vazifasidagi uchta mustaqil so'z o'zaro sintaktik aloqaga kirishib, yaxlit holda bitta kesim vazifasini bajargan.

Yana misol keltiramiz:

1. Do'stlik – xalqimizning xulqi, odati,
Do'stlik – naslimizning baxt-saodati.
2. Halollik buyuklikning aynan o'zidir.
3. Til millionlarcha avlodlar tomonidan yaratilgan tirik jondir.
4. U o'rta bo'yli, keng yag'rinli, quyuq jingalak sochli, 35-40 yoshlar chamasidagi kishi edi. (Oybek)
5. Yomon ish o'zingni oqlay bilmaslik,
Insonlik odobin saqlay bilmaslik.

Mashq. Matndagi kesimlarning qanday so'z turkumlari bilan ifodalanganini aniqlang. Tuzilishiga ko'ra qanday turga oidligini aytib bering.

Ayasi harsillab nafas olgancha par yostiqni karavot boshiga tashladi. Kattayu kichik barobar «Rais buva» deb ataydigan tajang rais Sherzodning ko'z o'ngiga keldi. Ayasining gapi to'g'ri. Rais buva kajbaxs odam. Ayasi karavotga imo qildi:

- Bir pas damingni ol, bolam. Halizamon kelganingni eshitib odam yopiriladi.

Ayasi chiqib ketishi bilan Sherzod karavotda yonboshlagancha uyni ko'zdan kechirdi. Uy to'rida bir surat turar, bu dadasi bilan onasining surati edi... Tokchalardagi yaltiroq mis samovaru, barkashlar ham devordagi eski gilamu, kapkirli soat ham - hammasi qadrdon edi unga. Faqat uy burchagida yangi servant paydo bo'пти. Shiftga qo'shaloq chiroqli nafis qandil osilibdi (O'.Hoshimov «Nur borki, soya bor»).

Mashq. Berilgan misollardagi bosh bo'laklarni aniqlang. Birikmali qo'llangan eganing tagiga chizib, uning qanday birikmalardan tuzilganini ayting.

1. Achchiq, izg'irinli shamol esardi (Sh.Xolmirzaev). 2. Kakliklarning ovozi onda-sonda eshitiladigan bo'lib qoldi (Sh.Xolmirzaev). 3. Cho'lda to'da-to'da to'rg'aylarning ovozi yoqimli yangraydi (O'.Umarbekov). 4. G'iybat qilingan odam, albatta, g'iybatchining so'zlarini eshitmay qolmaydi (Oybek). 5. Insonni inson qilib etishtiruvchi narsa – tarbiyadir. 6. Bir oqshom kutilmagan vaqtda, ko'chamizda tuyalarning baqirishi, havoni yangratgan qandaydir notanish ovozlari eshitiladi (Oybek). 7. Qop-qora qalin bulutlar orasidan mo'ralagan quyosh isitmaydi.

Mashq. Misollar bo'yicha avval tarkibli ot kesimlarni, so'ngra tarkibli fe'l kesimlarni aniqlang. Ularning tarkibi qaysi xil so'z turkumlaridan tashkil topganligini izohlab bering.

Namuna: *Talabalar erishgan yutuqlardan mamnun bo'ldik.*

(ot+fe'l = tarkibli ot kesim)

Keyingi vazifalarni belgilab berishdi.

fe'l+fe'l = tarkibli fe'l kesim.

1. U qo'yday yuvosh, kiyikday hurkak, lekin qahri kelganda, yarador yo'lbarsday beomon kishi edi. 2. U bu ishni nabirasi Muhammad Tarag'ay xavfsizligini ta'minlash uchun qilgan edi (Xurshid Davron) 3. Rusiyadan qaytganlar bilan qo'shib, majlisbozlik, va'zxonlik qilib yurgan (Oybek). 4. Uning tovushidan quloqlar yorilguday bo'ldi (Oybek). 5. Go'zallik nafasat olamining mag'zidir. 6. Inson eng oliy qadriyatdir. 7. Bobom bozordan opam uchun turli narsalar sotib oldilar (Oybek). 8. Kelin, darhaqiqat, yosh va sodda bo'lgan ekan.

Mashq. Keltirilgan misollardagi murakkab (birikmali) kesim ishtirok etgan gaplarni aniqlab, ulardagi kesimlarning murakkab kesim deb olinishga asos nimalar ekanini tushuntiring.

1. Umringda samovarning jo'mragini buramagan bo'lsang ham, ko'p to'qim tabiat samovarchilarga ibrat bo'ladigan ish qilibsang. (A.Qahhor). 2. Yellar, bir daqiqa to'xtang esishdan, Sernavo bulbullar sayramang bir oz! (E.Vohidov). 3. Bu kishi qirq yoshlar chamasi, qonsiz yuzlik, siyrakkina soqollik, qo'y ko'z, qotma, uzun bo'ylik odam edi (A.Qahhor). 4. Demak, o'z qadrini topdi desa bo'ladi (Shuxrat). 5. Soy bo'yida o'sguvchi yulg'unzoru, eski chashma biz uchun aziz edi (Sh.Xolmirzaev). 6. Ko'zlari odamni zo'rg'a ko'radigan qisiq, lekin ko'ngillari daryoday keng (Sh.Xolmirzaev). 7. Uning butun harakati dushmanidan o'chini olish ekan (A.Qodiriy).

24-DARS: GAPNING IKKINCHI DARAJALI BO'LAKLARI

Yuqorida aytilganidek, gaplar bosh bo'laklar (ega va kesim) va ikkinchi darajali bo'laklardan tashkil topadi. Bosh bo'laklar gapning asosini tashkil qilsa, ikkinchi darajali bo'laklar bosh bo'laklarni to'ldirib, aniqlab, izohlab keladi. Ikkinchi darajali bo'laklarga aniqlovchi, to'ldiruvchi va hol kiradi.

Aniqlovchi, uning ifodalanishi va turlari.

Aniqlovchi predmet belgisini ifodalovchi, ya'ni predmetning qandayligini, kimga qarashli ekanini bildiruvchi ikkinchi darajali bo'lakdir.

Misol: 1. *Yozuvchining* vazifasi go'zallik yaratishdir (A.Qahhor). 2. *Yaxshi* fazilatlaridan biri tilni tiyib so'zlashdir. 3. Uzoqdan *baland bo'yli, ozg'in* kishi ko'rindi. 4. *O'n beshta* kitob o'quvchilarga tarqatildi. 5. *Shu* kitoblar Toshkentda nashr qilingan.

Yuqoridagi misollarda ajratilgan so'zlar predmetning kimga qarashlilikini (birinchi misol), shaxs predmetning qandayligini – belgisini (ikkinchi va uchinchi misol), miqdorini (to'rtinchi misol) va ko'rsatishli belgini (beshinchi misol) ifodalangan.

Aniqlovchilar qo'yidagi so'z turkumlari orqali ifodalanadi:

1. *Sifat bilan ifodalanadi:* *Yaxshi niyat – yarim mol* (maqol)

2. *Son bilan ifodalanadi:* *Yig'ilishda uchta talaba so'zladi.*

3. *Olmosh bilan ifodalanadi:* *Uzoqdan ko'ringan ana shu binoga bizning universitetimiz joylashgan.*

4. *Ot bilan ifodalanadi: Fakul'tet talabalari hamma ishda namuna bo'lishdi.*
5. *Ravish bilan ifodalanadi: Ko'p odamlar shu maydonga yig'ilishdi.*
6. *Sifatdosh bilan ifodalanadi: Aytilgan so'z otilgan o'q* (Maqol).

Mashq. Matndagi predmet belgini ifodalovchi aniqlovchilarni aniqlang. Ularning qaysi so'zga, qaysi xil aloqada sintaktik munosabatga kirishganini ayting.

Shoira navbatchilik qilmagan kun kam bo'lardi. U goh birinchi qavatda, goh bemorlarni qabul qiladigan bo'limda ishlardi. Sherzod darrov ko'zini olib qochdi. Uning qiziq odati bor edi: birovning ovqatlanishiga nazar solishni uyat hisoblardi. U tez-tez yurib, burchakdagi titan oldiga bordi. Sherzod paxta gulli choynakka shoshib-pishib qaynoq suv to'latdi. Zum o'tmay ikkinchi choynak ham to'ldi. Sherzod ikkala qo'li band bo'lgani uchun jo'mrakni burashga ulgurolmay qoldi. Qaynoq suv choynakdan toshib, tog'oraga to'kila boshladi. Bug' ko'tarilib Sherzodning qo'li achishdi. Shu ondayoq Shoiraoning yangroq qah-qahasi xonani to'ldirdi. U yugurib kelib jo'mrakni buradi. Sherzod har ikkala choynakni yaqinroqdagi stol ustiga qo'ydi. (O'.Hoshimov)

Aniqlovchilar ikki turga bo'linadi: sifatlovchi aniqlovchilar va qaratqich aniqlovchilar. *Sifatlovchi aniqlovchilar* predmetning rang-tusini qandayligini, miqdorini, o'rin va paytga munosabati va hokazo shunga o'xshash xususiyatlarini ifodalaydi.

Misollar: 1. *Ko'm-ko'k daraxtlar engilgina tebranmoqda.* 2. *Daladagi ishlarni bitirib qo'ydik.* 3. *Kechagi yig'inda hamma qatnashdi.* 4. *Birinchi kurs talabalari zalda to'planishdi.* 5. *Mana shu er bizning tug'ilib o'sgan zaminimiz.* 6. *G'ir-g'ir shamol esib turibdi.* 7. *Yozilgan xat shu edi.*

Misollarning birinchisida rang-tus, ikkinchisida o'rniga nisbatan belgi, uchinchisida paytga nisbatan belgi, to'rtinchisida tartib, beshinchisida ko'rsatish va oltinchida tovushga taqlid qilingan belgi xususiyatlar va eng oxirgisida harkat bilan bog'liq belgi ifodalangan.

Misollardan ko'rinadiki, sifatlovchi aniqlovchilar sifat, son, olmosh, ravish, sifatdosh, ot, taqlidiy so'z kabi turli so'z turkumlari bilan ifodalanadi, aniqlanmish (sifatlanmish) bilan birga sifatlovchili birikmani hosil qiladi va ular o'zaro bitishuv aloqasida bir-biri bilan birikadi.

Mashq. Berilgan misollardagi sifatlovchi aniqlovchilarni ajrating. Ularning qaysi so'z turkumi bilan ifodalanganini tushuntiring.

1. Qizil, ko'k sariq, zangori ninachilar tinimsiz uchib turardi (Said Ahmad).
2. To'g'riso'z, halol odam hammaga yoqa bermas ekan.
3. Nahotki, shunday obro'li, dono odam o'z bolasiga tarbiya bera olmasa?!
4. Baland bo'yli, baquvvat matroslar kemadan ruda tushirishar edi (S.Ahmad).
5. Teppamda eski, uniqib ketgan chit ko'ylakda Minavvar turardi (O'.Hoshimov).
6. Zunnunning uyi juda chiroyli qilinib yig'ishtirilgan edi (Cho'lpon).
7. Bu so'qmoq yo'ldan shayx afandining uyiga boriladi.. («Choliqushi»).
8. Yana qor. Oq kafan o'raldi, yana, Yana ko'k quydi erga parlarin (Cho'lpon).
9. Anchagacha jim o'tirganimizdan keyin sekin xo'rsindi. (O'.Hoshimov).

Mashq. Yozuvchi Said Ahmad asarlaridan olingan matndagi birikmali sifatlovchi aniqlovchilarni aniqlang. Ularning tuzilishi va qaysi gap bo‘lagi bilan qanday sintaktik aloqaga kirishganini tushuntiring.

1. Abdulla Qahhor insonni beburd qiladigan, obro‘cini to‘kadigan, qadr qiymatini erga uradigan jamiki narsalardan xazar qilardi. 2. O‘zidek sodda, do‘lvor mirishkorlar suhbatida yayrab ketardi. 3. Aslini olganda, bu mehribon, qayg‘ungga qayg‘udosh bo‘ladigan odamga Polvonning mehri tushib qolgandi. 4. O‘yga tolasiz: tahqirlangan, quvg‘inga uchragan, qamoq kameralarida xor-zor bo‘lib, umrini poyoniga etkazgan, olis yurtlar tuprog‘ida qolib ketgan jigarbandlaringizni eslaysiz. 5. U elkalari keng, bilaklaridan mushaklari bo‘rtib chiqib turgan, ochiq kaftiga bitta odam bemalol o‘tirsas, ikkita barmog‘i ortib qoladigan bo‘z yigit edi. 6. Qandoq beozor, bearmon kunlar edi Andijondagi kunlarim!

Qaratqich aniqlovchilar predmetning kimga yoki nimaga qarashlilikini ifodalaydigan aniqlovchilarning bir turidir, ya‘ni aniqlovchining bu turi qarashlilikni bildiradi.

Misollar: Aslini olganda, shu odamga *Polvonning* mehri tushib qolgan edi (S.Ahmad) U *minglab o‘quvchilarning, ixlosmandlarining* yuragiga chiroq yoqib ketdi (S.Ahmad). Men *Abdulla Qodiriy va Abdulla Qahhorning* romanlarini berilib o‘qiganman (S.Ahmad). *Uning* peshonasida ikki qator ajinlar paydo bo‘lgandi (H.G‘ulom). Mavlono Fazliddin *uyining* qaerdaligini Tohirga batafsil tushintirdi. (P.Qodirov) *Umrining* eng yaxshi mavsumi yoshlik bahori o‘tib ketdi.(O.Yoqubov) *Onasining* ovozi eshitib, badaniga shirin bir narsa o‘rmlab ketdi. (S.Ahmad).

Qaratqich aniqlovchilar ot, olmosh, sifat, son, sifatdosh, harakat nomi bilan ifodalanadi: Maktabning hovlisi yaxshi bezatilgan. Uning har bir burchagiga gullar ekilgan. Bunga hammaning havasi keldi. O‘nning yarmi besh. Piyoda yurmoqning foydasi ko‘p. Yomonning bir qiligi ortiq.

Qaratqich aniqlovchi o‘zi toblangan bo‘lak- qaralmish bilan shaxs-sonda mos buladi va shuning uchun ular moslashuv aloqasi orqali sintaktik munosabatga kirishadi. Qaratqichli birikma turlicha shakllanadi: a) qaratqich va qaralmish belgili qo‘llanadi (Bizning rejalarimiz, Uning quvonchi kabi) b) qaratqich belgisiz, qaralmish belgili keladi (Universitet talabalari, shahar ko‘chalari kabi) v) qaratqich belgili, qaralmish belgisiz keladi.(Bizning uy kabi).

Mashq. Matndagi qaratqich aniqlovchilarni belgilang. Ularning qaysi so‘z turkumi bilan ifodalanganini ayting. Fe‘l+fe‘l tipida kelgan kesimlarni ajratib ko‘rsating.

Ko‘chada ot tuyoqlarining tovushi eshitildi. Dehqonboy eshik tomon yugurdi. Cho‘lpon bilan onasi ham uning ketidan yugurib chiqishdi. Otiqlar qayoqqadir ketishayotgan edi. Cho‘lponning ko‘zi yana o‘sha, qorabotir mingan yigitga tushdi. U go‘yo otga yopishib, singib ketganidek edi. Ko‘zi Cho‘lponga tushdi-yu, otningyolidan ushlab, kulimsirab qo‘ydi. Qiz birdan ko‘chaning narigi betidagi qiya ochiq turgan eshikdan qarab turgan tanish basharani ko‘rib qoldi... Cho‘lpon uning yuzini bu safar aniq ko‘rib qoldi... Xuftonga yaqin Dehqonboyning eshigi taqillab qoldi. Malla chopon kiygan yapaloqdan kelgan notanish odam eshik yonida turardi. (M.Qoriev).

Mashq. Keltirilgan misollardagi qaratqich aniqlovchilarni aniqlang. Qaratqich kelishigisiz (belgisiz) qo‘llangan qaratqich va qaralmishni aniqlang va ularning izohini bering.

1. Quyosh, havo, er, suv barcha jonivor va ko‘katlarga ozuqa berganidek, xalq hayoti yozuvchiga ilhom beradi (A.Qahhor). 2. Biz tushgan poezd sostavi Qashqadaryo, Surxondaryo, Buxoro, Samarqand oblasti vakillari bilan to‘lgan edi (S.Ahmad). 3. Kemada suzib, Hind okeani tagidagi giyohlarning, jongivorlarning suvratini oldi (S.Ahmad). 4. Ehson ayamagandan keyin, Saidiyning ham ayagusi kelmadi va shu topda ko‘ngliga kelgan gapni ochiq ayta boshladi (A.Qahhor). 5. CHinakam badiiy adabiyotni ilhomsiz yaratib bo‘lmaydi (A.Qahhor). 6. Bir oqshom, kutilmagan vaqtda tuyalarning baqirishi eshilib qoldi (Oybek). 7. Men bo‘larning qishloqdan, dadamning oldidan kelganini payqadim (Oybek). 8. Sirojiddin beixtiyor Qilich Valievga qarab qo‘ydi. U tirsagini stol qirrasiga qo‘ygancha hamon indamay o‘tirardi (O‘.Hoshimov). 9. Adabiyot haqidagi ilmim G‘ofur G‘ulomning to‘rtta, Abdulla Qahhorning oltita hikoyasi bergan ilm edi (S. Ahmad).

Izohlovchilar, ularning turlari

Izohlovchilar shaxs yoki predmetni boshqacha nom bilan atash orqali izohlaydi, aniqlaydi. Izohlovchilar aniqlovchilarning boshqa turlaridan farq qiladigan alohida turidir. Izohlovchi bilan izohlanmish orasida tobelanish aloqasi emas tenglanish aloqasi mavjud bo‘ladi. Izohlovchilar laqab, kasb, tur, jins, mashg‘ulot, lavozim, millat kabi ma’nolarni ifodalaydi. Misol: Yo‘lchi o‘zidan nariroqda, odamlar orasida temirchi Qoratoyni, eski do‘sti **qirg‘iz** O‘rozni ko‘rib qoldi (Oybek). Bu erda **sotuvchi qiz** Dilbar ham, **keksa bo‘lim boshlig‘i** Sayfullo aka ham uni yaxshi tanib qolishgandi (O‘.Hoshimov). Ertasiga **ellikboshi** Qobil **boboni** boshlab, **qaynotasi** – Egamberdi **paxtafurushning** oldiga olib bordi (A.Qahhor). **Dotsent** Muxtorxon Mansurov nihoyatda istarasi issiq, nihoyatda dilkash chol (A.Qahhor).

Yuqorida ko‘rsatilgan so‘zlar (temirchi, qirg‘iz, sotuvchi qiz, keksa bo‘lim boshlig‘i, ellikboshi, qaynotasi, paxtafurush, dotsent so‘zlari) izohlovchi sanalib, kasb-hunar, lavozim, qarindoshlik, millat kabi ma’nolarni ifodalagan.

Mashq. Berilgan misollardagi izohlovchilarni aniqlang. Ularning qanday ma’no ifodalaganini ayting. Sifatlovchi aniqlovchilarni aniqlab, ularning aniqlanmish bilan qanday aloqada birikkanligini tushintiring.

1. Avvalgi qahvaxonada yangi xizmatchi paydo bo‘lganini sezmedi, to‘g‘rirog‘i durust razm solmagan ekanman (O‘.Hoshimov). 2. Dilshod ayolining tug‘ilgan kunida katta qizil ko‘zli tilla uzukni sovg‘a qildi. 3. Uning hujrasida batrak – Yo‘lchiboy o‘tirar edi (A.Qahhor). 4. Rohat buvi pechkaning eshigini yopdi, borib divanga cho‘zildi (A.Qahhor). 5. Sobir boqqol ohangdor-mayin ovoz bilan meni erkalab qo‘yadi (Oybek). 6. Xon atlas ko‘ylagi baland bo‘yiga yarashgan, ikki o‘rim to‘sdek qora, qalin sochi beligacha tushib turgan, oyog‘iga o‘rta poshnali tufli kiygan qizni ko‘rgan Obidjon haykalday qotib qoldi. 7. O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi, Beruniy nomidagi Davlat mukofotining laureti, professor Zarifa Saidnosirova uyda Oybekning shaxsiy kotibasi va xonadon sohibasi edi (S. Ahmad).

Mashq. Berilgan misollardagi izohlovchilarni va qaratqich aniqlovchilarni aniqlang. Ularning qaralmish va izohlanmish bilan qanday aloqaga kirishganini ayting.

1. Ustoz yozuvchilarimizdan G'ofur G'ulomning, Abdulla Qahhorning, Shayxzodaning shogirdlari ko'p bo'lardi (S.Ahmad). 2. Shu tobda men ana shu allomalar, adibu udabolar davrasida o'tirgandekman (S.Ahmad). 3. Dadam Toshmuhammad baland bo'yli, sariqdan kelgan, soqol-muylovli qora, usti boshi qo'polgina kishi (Oybek). 4. Bu erda miskar Zokir ota, taqachi Obid aka, qassob Mavlon akalar yashar edi. 5. Ayasi uni bag'riga bosgan edi, boshi Sherzodning elkasiga ham etmadi. Uning ro'moli elkasidan sirg'anib tushdi. Shunda Sherzod ayasining sochlarida oq ko'payib ketganini sezdi (O'.Hoshimov).

Mashq. Quyida keltirilgan misollarda birdan ortiq izohlovchilar ishtirok etgan gaplarni ajratib, ularning ma'nosini tushuntiring.

1. Vafo va sadoqat timsoli bo'lgan Mohlar oyim Farg'ona xoni shoir Amir Umarxonning umr yo'ldoshi, benazir maslahatchi, sha'riyat osmonida chaqnagan yulduz Nodirabegim edi (S. Ahmad). 2. Ular orasida G'ofur akaning supurgichi o'rtog'i Hoji aka, «chechachi tog'a» laqabli chol, ulardan keyn xalq hofizlaridan Jo'raxon Culonov va Ma'murjon Uzoqovlar kirib kelishdi. (S.Ahmad). 3. U doimo: «Ibn Sino faqat tabib emas, tarixchi, tabiatshunos, kattakon shoir, hatto jahonda birinchi bo'lib notani ijod etgan zo'r bastakor» derdi (S.Ahmad). 3. Saroymulxonim bobomiz sohibqiron Amir Temurning sodiq rafiqasi, dono kengashchisi, tayanchi, buyuk Turonning go'zal malikasi Bibixonim edi (S.Ahmad).

Aniqlovchilar ham boshqa gap bo'laklari kabi birikmali qo'llanadi.

Misol: 1. Ota-bobolarimizdan o'tib kelgan asriy udumlarni abadiy saqlaylik. 2. Yashil palak yopingan ishkamlar quyosh taptini ho'plab erga olov purkardi (Oybek). Klubni, uning quyoshda toblangan tunuka tomini uzoqdan ko'rdim. (O.Yoqubov).

Keltirilgan misollarning birinchisida birikmali sifatlovchi to'ldiruvchi (ota-bobolarimizdan) va sifatdosh, «kesim» (o'tib kelgan)dan tashkil topgan, ikkinchi misol sifatlovchi (yashil)+ to'ldiruvchi (palak) + sifatdosh «kesim» (yopingan) shaklida tuzilgan. So'nggi misolda birikmali aniqlovchi vositali to'ldiruvchi (quyoshda) sifatdosh «kesim» (toblangan) tarzida ifodlangan.

Mashq. Misollardan birikmali aniqlovchilar ishtirok etgan gaplarni ajrating. O'tli so'z birikmalarini belgilang.

1. Kun isishini kutish haqida gap bo'lishi ham mumkin emas. (O.Yoqubov). 2. Bu baxt, bu yoshlik oldida uning yuragini qimtiyotgan g'am o'tkinchi bir narsa, halizamon undan qutiladi; zavqli, ilhom va iqbolga to'la sahiy hayot uni o'z quchog'iga oladi. (O'.Umarbekov) 3. Kapitan u bilan xayrlashdi-da, sekretarni chaqirdi. (O'.Umarbekov). 4. Tilga e'tibor - elga e'tibor. 5. Dilda borini tilda bayon eta bilish katta san'atdir. 6. Bilmaganni so'rab o'rgangan odam olimdir. 7. Kitobning shavq bilan o'qilishi uning latofatlaridan biridir. (A.Qahhor). 8. Kitobni badiiy qilib, mahorat bilan yozish ijodiy jasorat ko'rsatish demakdir. (A.Qahhor). 9. Ilmiy saviyasini muttasil oshirib bormaydigan o'qituvchi qarovsiz qolgan daraxtga o'xshaydi.

To'ldiruvchi, uning ifodalanishi va turlari

To'ldiruvchi fe'l kesim bilan boshqaruv yo'lida birikadigan, harakat ob'ektini ko'rsatadigan ikkinchi darajali bo'lakdir. Misol: Do'stimdan ko'p kitoblarni so'rab oldim. Bu misolda *do'stimdan* so'zi *so'rab oldim* fe'l kesimi bilan boshqaruv yo'lida sintaktik munosabatga kirishgan. *Kitoblarni* so'zi ham fe'l kesim bilan boshqaruv usulida birikkan va ular fe'l kesim orqali ifodalangan harakatning ob'ektini ko'rsatgan.

To'ldiruvchilar tushum, o'rin-payt, chiqish va jo'nalish kelishigidagi so'zlar, shuningdek *bilan*, *uchun* kabi ayrim ko'makchilar bilan birga kelgan so'zlar orqali ifodalanadi. Misol: Yaxshi *xabarni* eshitdik. *Sizdan* ko'p minnatdormiz. *Bizga* yaxshi maslahatlar berdingiz. *O'quvchilarga* yangi kitoblar tarqatildi. *Xalqimizda* juda yaxshi urf-odatlar bor. Talabalar yangi *ko'rsatmalar bilan* tanishtirildi.

To'ldiruvchilarning ifodalanishi. To'ldiruvchilar ot, olmosh, sifat, son, ravish, sifatdosh, harakat nomi, taqlidiy so'zlar va modal so'zlar bilan ifodalanadi. Misollar: 1. Biz rostgo'ylikni, halollikni, mehnatsevarlikni ardoqlaymiz.

1. O'nni kessang, mingni ek. (maqol).
2. Yaxshidan ot qoladi, yomondan dod. (maqol)
3. Qo'rqqanga qo'sh ko'rinar.
4. Bizdan bilimdon, bizdan ko'ra kuchli bo'ling.
5. Ko'pni ko'rgan ko'pni bilar.
6. Ko'chaning g'ovur-g'uvuriga quloq soldik.
7. Dilda borini gapirdik.

Mashq. Matndagi to'ldiruvchilarni aniqlang Ularning kesim bilan qanday sintaktik aloqaga kirishganini ayting.

Tabiat oq yopinchi'ini tashlar-tashlamas, kurtaklar ko'z uqalay boshladi. Bahor mayin ellari bilan kirib keldi. U qish bo'yi qaydadir dimiqib, yuragi siqilib yotgan-u, mana endi o'z mayliga qo'ymaganidan xursanddek keng dalalarda yayraydi, bog'-rog'larda quv naydi, goh qizlarning durralarini tortqilab o'ynaydi, goh yuzlarini muloyim silaydi. To'tiqiz ana shunday bahorlarning o'n ettitasini ko'rdi. Bu bahorlar uni ko'klam chechagi kabi ochib, o'n besh kunlik oyday to'ldirib bordi. So'nggi yillarda har yangi bahor unga yangi bezakda, yangi jozibada ko'rinib yuragini nimaningdir talpintiruvchi shirin intizorligi bilan yondiradi. (M.Ismoilij).

Mashq. Berilgan misollardagi to'ldiruvchilarning qanday so'z turkumi bilan ifodalangani va qaysi xil grammatik ko'rsatkich bilan qo'llanganini belgilab bering.

1. Shu zaylda kulgi bilan, qo'shiq bilan ish davom etadi (S.Ahmad). 2. Boshingga qilich kelsa ham, to'g'ri so'zla (Maqol). 3. Men opamning jildidan kitobni olib pala-partish varaqlayman (Oybek). 4. Musulmonqul Normuhammad qushbegiga besh ming sipoh qo'shib Toshkand ustiga jo'natqan (A.Qodiriy). 5. Yoshlik! Seni kuylamagan kim! Ertaklaring so'ylamagan kim! (E.Vohidov). 6. Qismati azalni manglayga yozib, O'zing yana nechun qilasan so'roq? (Cho'lpon) 7. Zebi esa dutorchilar va ashulachilar bilan birga engil yallalar qilib turdilar (Cho'lpon).

To'ldiruvchilarning turlari. To'ldiruvchilar vositasiz to'ldiruvchi, vositali to'ldiruvchi deb ikki turga ajratiladi.

Vositasiz to'ldiruvchilar harakatni o'ziga qabul qilgan, harakat bevosita o'ziga yo'nalgan predmetni bildiradi.

Vositasiz to'ldiruvchilar tushum kelishigidagi so'zlar bilan ifodalanadi va kimni? nimani? qaerni? kabi so'roqlarga javob bo'ladi. Misol: YAxshiliklaringizni unutmaymiz. Talabalarni majlisga taklif qilishdi. Ular Samarqandni, Buxoroni sayohat qilishmoqi.

Vositasiz to'ldiruvchilar ba'zan belgisiz qo'llanadi: Xat yozdik (xatni yozdik). Kitob o'qidik (kitobni o'qidik).

Vositali to'ldiruvchilar harakat biror vosita orqali o'ziga qaratilgan predmetni bildiradi.

Vositali to'ldiruvchilar o'rin-payt, chiqish, jo'nalish kelishiklari affikslarini olib yoki ayrim ko'makchilar bilan birga ifodalanib, shu xil formadagi kim? nima? o'zakli so'roqlarga javob bo'ladi. Misol: *Bildirilgan yaxshi tilaklar sizga qaratilgan. Uyat o'limdan qattiq. Dilbar hayoda, kamtarlikda juda tengsiz. Ertaga o'tkaziladigan yig'ilish kun tartibi haqida gaplashib oldik. Boshqalar bilan ham maslahatlashdik.*

Mashq. Berilgan matndagi vositasiz to'ldiruvchilar ishtirok etgan gaplarni aniqlang, ularning kesim bilan qanday aloqada birikkanligini ayting.

Shu payt mashina cho'zib, qattiq signal berdi. «Voy yaramas-ey» deb o'yladi u boshini keskin ko'tarib. Sirojiddinning to'rt yashar o'g'ilchasi mashinaga o'ch edi. Hozir ham Sirojiddin «Volga»ning ikkala oldingi eshigi lang ochiq turganini ko'rib yugurdi. Sochi peshonasiga tushgan, bosh yalang o'g'li rul' chamberagini ushlab, u yoq-bu yoqqa aylantirar, lablarini cho'chchaytirgancha, og'zini «motor» qilib g'uvillatar edi. U tuflichasi bilan o'rindiqqa chiqqan bo'lsa kerak, qizil chiyduxoba g'ilof loy bo'lib ketgandi... Bola ko'zlarini katta-katta ochib negadir iljayib qo'ydi-da, nari ketdi... Sirojiddin katta ko'chaga chiqishi bilan gazni bosdi. (O'.Hoshimov).

Mashq. Berilgan misollar ichidan vositali to'ldiruvchili gaplarni ko'chiring. Fe'lli so'z birikmalarini aniqlang.

1. To'rt roman, to'rt qissa, qator dostonlar, dramalar, tom-tom she'lar, hisobsiz adabiy-tanqidiy maqolalar mana shu oltmish yilning ijod bilan o'tgan qirq yili davomida yaratildi (S.Ahmad). 2. Jo'rabek bular oddiy kishilar emasligiga endi to'la ishonch hosil qildi. Demak, ularning hammasida ham qurol bor (M.Qoriev). 3. Jo'rabek Cho'lpondan xavotir ola boshladi (M.Qoriev). 4. Yugurib vannaxonaga kirdi. Paqirga limmo-lim suv to'ldirdi. Deraza oldiga borib, pastga engashdi-da, sepib yubordi (O'.Hoshimov). 5. Oldingi uyda ko'tarilgan qattiq kulgi tovushi muharrirning g'ashiga tegdi, sekretarga xo'mrayib qaradi (A.Qahhor).

Mashq. Matndagi to'ldiruvchilarning turlarini belgilang. Otli so'z birikmalarini izohlab bering.

Saidiy hujrasiga yarim kechada qaytib ketdi. U lanj edi, ertasiga fakul'tetda ham shunday bo'lib yurdi, to ko'nglini undan ham badtar g'ash qiladigan yangi tashvish ortguncha shunday bo'lib yura berdi. Bu kunlarda markaziy gazetalar yirik-

yirik sarlavhalar bilan turli joylarda er islohotiga tayyorgarlik ishini boshlashgani, uning borishi to'g'risida xabarlar bosar va ularning ichida yoshlarning she'rlari, ocherklari ham ko'rinar edi. (A.Qahhor).

Mashq. Badiiy asar bo'yicha kelishikli to'ldiruvchi ishtirok etgan gaplarga ikkita, ko'makchili to'ldiruvchi ishtirok etgan gaplarga ikkita misol toping va tahlil qiling.

To'ldiruvchilar ham Yuqoridagi gap bo'laklari kabi birikmali qo'llanadi. Misollar: 1. Vatanni qadrlamaydigan kishini xalq ham qadrlamaydi. 2. Kishi unib o'sgan ona yurtiga, voyaga etkazgan ota-onasiga va ta'lim bergan ustoziga har qancha ta'zim qilsa oz. 3. O'qituvchining pedagogik mahorati o'zi tarbiyalagan shogirdlarining axloq, odobi va bilimdonligi bilan o'lchanadi. 4. Chumchuqdan qo'rqan tariq ekmas.

Hol, uning ifodalanishi va turlari

Hol ish-harakatning qay holda yuzaga kelishi, o'rin va paytga munosabati, sabab yoki maqsadi, miqdori kabi belgilarni ifodalovchi ikkinchi darajali bo'lakdir. Hol doim fe'l kesimga tobelanadi. Hol quyidagi so'z turkumlari bilan ifodalanadi:

1. Ravish bilan: U sekin ishladi. Biz tez yurdik.

2. Ravishdosh bilan: Kulib so'zladı. Turtinib yurdi.

3. Sifatdosh bilan: Qizargan holda kirib keldi. Yugurganicha uyiga ketdi

4. Sifat bilan: Yaxshi tushuntirdi. Muloyim gapirdi.

5. Son bilan: Bir qaradi-yu, ikkinchi qaramay qo'ydi.

6. Olmosh bilan: Shu-shu ko'rinmay ketdi.

7. O'rin kelishklari (o'rin payt, chiqish, jo'nalish kelishklari) **affikslarini olgan otlar bilan:** Samarqandga bordik. Uydan keldim. Toshkentda yashaymiz.

8. Ayrim ko'makchilar bilan birga kelgan otlar bilan: Zavq bilan o'qidi. Diqqat bilan eshitdik.

9. Mimemalar bilan: Shamol g'ir-g'ir esyapti. Yomg'ir shatir-shutir yog'ardi!

Mashq. Misollar orasidan hollarni aniqlang va hol vazifasini bajargan shu so'zlarni otlarga bog'lab, ularning sifatlovchi-aniqlovchi bo'lib kelganini izohlang.

Namuna: Oz so'zlang - hol bo'lib kelgan. Oz gapni yoqtiramiz – sifatlovchi aniqlovchi bo'lib kelgan. Biz yaxshi ishladik – yaxshi so'zi hol bo'lib kelgan. Yaxshi odamlarni doim maqtaydilar - yaxshi so'zi sifatlovchi aniqlovchi bo'lib kelgan.

1. Dag'al buyumlarni tozalash kerak. Bizga bunchalik dag'al gapirmang.

2. Kishilarga manzur bo'ladigan ko'p ishlarni bajardik. U ariq bo'yida o'tirib kelgusidagi rejalari haqida ko'p o'yladi.

3. Hayotimizdagi baxtli kunlarni ko'p esladik. Shuncha mehnat qildinglar, endi baxtli yashanglar.

4. Shu kungacha ancha gaplar eshitildi. Bu haqda ancha o'yladik.

Mashq. Matndagi ravishdosh, sifatdosh va otlar hol vazifasida kelgan gaplarni ajratib ko'chiring.

Hoji bir kun turib ertasiga Muxtorxon bilan markazga ketdi. Muhammadrajab Hoji kelguncha turishi kerak edi. Ikki kunda kelishni va'da qilgan Hoji bir haftadan

so‘ng yana bir hafta kechikish ehtimoli bor ekanini bildirib telegramma berdi... Oradan bir necha kun o‘tdi – Muhammadrajab jim, Mirza Muhiddinni og‘ziga ham olmadi. Saidiy ishda ekanida kun bo‘yi uyda o‘tiradi-da, Saidiy kelishi bilan chiqib ketganicha, saharga yaqin kelardi... Ehson o‘z vazifasida qoldi. Nosirov toqatsizlana boshladi. Ehson bularning ko‘pi bilan chiqishadi, yordam so‘raydi, qo‘lidan kelsa yordam qiladi (A.Qahhor).

Mashq. Misollar orasidan ravish, sifat va taqlidiy so‘zlar hol vazifasida kelgan gaplarni ajratib ko‘chiring.

1. Biz universitetda o‘qigan vaqtimizda, ularning yoniga tez-tez borar, yangi-yangi fikrlar eshitar edik. 2. Qizlar ichida ayniqsa, Dilorom qisqa, mazmunli gapirar edi. 3. Bolalar, bu xabarni eshitib, og‘zimiz lang ochilib, dag‘-dag‘ titray boshladik. 4. Sobir bizning fikrimizga qo‘shilib, ma‘nodor kulib qo‘ydi. 5. Ekinlar asta-asta rivojlana boshladi. 6. Biz bundan ko‘p xursand bo‘dik. 7. Oz so‘zlang, lekin soz so‘zlang.

Holning turlari. Hollar quyidagi turlarga bo‘linadi: ravish holi, payt holi, o‘rin holi, daraja-miqdor holi, sabab holi va maqsad holi.

Ravish holi ish-harakatning qay tarzda bajarilishini bildiradi.

Ravish hollari holat (tarz) ravishi: (*Ohista qarab qo‘ydi. Tez ketib qoldi*) sifat (*chiroyli so‘zladi, qisqa gapirmang*), ravishdosh (*shoshib ishladi, bora-bora charchadi*) ot (*qunt bilan o‘qidi, sabr-toqat bilan chidadim*), sifatdosh (qoniqqan holda qaradi, qizargan holda kirdi), taqlidiy so‘z (*mimema*)lar (*suv shotir-shutir oqdi*) bilan ifodalanadi.

Payt holi ish-harakatning bajarilish paytini bildiradi (*Ertalab turdim. Kechqurun dam oldik*). Payt hollari payt ravishlari, ba‘zi olmoshlar (*o‘sha-o‘sha do‘stimdan xat olmadim*), payt bildiruvchi otlar (*yozda dam olamiz. Bahorda ishlaymiz*), son (*soat ikkida mashg‘ulot boshlanadi*) bilan ifodalanadi.

Mashq. Matndagi ravish hollarini aniqlang va uning qanday so‘z turkumi bilan ifodalanganini izohlang.

Maktabga tez-tez borib turaman. Machit orqasidagi tor hovlida, tollar orasida oqqan muzday suv bo‘yida o‘tiran. Hammamiz chuvvos bilan o‘qiymiz. Domlam bir chetda po‘stak ustiga to‘rt qavat taxlab solingan eskigina ko‘rpacha ustida qo‘shni boy ota bilan sekingina gaplashib o‘tiribdi. Boy gavdasi semizgina, ustida yarqiragan yalang to‘n, boshida katta salla, qulog‘iga bir atirgul qistirgan, chap qo‘li bilan qalin soqolini o‘ynab-o‘ynab, o‘ng qo‘lidagi tasbehni tinmay aylantirardi. Ularga yaqin o‘tirganim uchun suhbatlarini yaxshi eshitaman. Domlam piyolaga quyuq, famil choyni quyib, ehtiroim bilan boyga uzatdi. (Oybek).

Mashq. Keltirilgan misollar orasidan payt holini aniqlang. Ularning qanday so‘z turkumi bilan ifodalanganini tushuntiring.

1. O‘qlar yog‘ilib turgan, hayot-mamot janglari bo‘layotgan paytlarda ular bilan gaplashdi (S.Ahmad). 2. Qirq etti, qirq sakkizinchi yillarda, «Sharq yulduzi» jurnalida ishlayotgan paytlarimda Oybek uyushmamizning raisi edi (S.Ahmad). 3. Ayriqliq, iztirob damlarida inson bitta maqsad bilan yashaydi (S.Ahmad). 4. Bobo,

nega egilib yurasiz? Nimani izlaysiz?—Yoshligimni (Sh.Xolmirzaev). 5. Yursang doim piyoda, umring bo‘lar ziyoda. 6. Har kuni ertalabdan kechgacha shu erdamiz. 7. Talabalar yozgi imtihon davrida o‘qish zalidan chiqmas edilar. 8. Onam birpasda oshxonadan bir kosa kepakni ko‘tarib chiqdilar (Oybek).

Mashq. Matndagi payt holi va ravish hollar ishtirok etgan gaplarni ko‘chiring. Shu gaplar tarkibidagi bosh bo‘laklarni aniqlang.

Ertalab samovar burqirab qaynadi. Xurjundan bir kulcha olib burdaladim-da, ishtaha bilan edim, ustidan issiq choyni ho‘plab-ho‘plab ichdim. Tezda oftob ham chiqdi. Birin-ketin yo‘lovchilar kela boshladi. Bir vaqt qaragam «Assalom» deb, otini etaklab Qosim aka ko‘rinib qoldi. Men suyunganimdan irg‘ib o‘rnimdan turdim-da, unga qarab yugurdim. «E, tovba, sho‘tdamisan» deydi Qosim aka yoqasini ushlab. ...«Yanglishibman-da, oydin ekan, tong otibdi debman, qoq yarim kechada yo‘lga tushibman. Yo‘lda biram dahshatli voqea bo‘ldiki, hozir aytib beraman». Men bugun bo‘lgan voqeani Qosim akaga so‘zlab berdim (Oybek).

Mashq. Keltirilgan misollar ichidan ravish va payt hollari ishtirok etgan gaplarni ko‘chiring. Ular qanday so‘z turkumi bilan ifodalanganini ayting. Tanlangan gaplar tarkibidagi sifatlovchi va qaratqich aniqlovchilarni ajratib ko‘rsating.

1. Taqachilar terlab, azob bilan otlarning oldida ishlaydilar. (Oybek). 2. Bir pas sukutdan keyin gapira boshladim (Oybek). 3. Erta bahor edi o‘shanda. Maysalar endi bosh ko‘tarib sabza bo‘lgandi (Maqsud Qoriev). 4. Tog‘-toshlardan urilib-surilib, vodi tomon shoshilib kelayotgan sho‘x daryo shalolalari g‘oyat go‘zal bo‘lsa ham, bugun kishiga yoqimsizdek tuyuladi (M.Qoriev). 5. Viloyatlardan kelgan qizlar normani bemalol bajaradi. Avval ham qilib yurgan ishi (O‘.Hoshimov). 6. Ular bir etakni to‘ldirguncha peshin bo‘ladi. yayrat qilmasa bo‘lmaydi. Bir kuni jon-jahdi bilan ishlashga qasd qilishdi. Birinchi etak ancha tez to‘ldi (O‘.Hoshimov). 7. Qo‘rquv ichida molxona eshigini ochdi ...Qor kechib bostirma oldiga bordi. Pastak eshikni tortgan edi, negadir ochilmadi (O‘tkir Hoshimov).

O‘rin holi ish-harakatning bajarilish o‘rnini bildiradi. O‘rin hollari o‘rin ravishlari (*Allaqaerdan musiqa ovozlari eshitilib turardi. Oldinroq yuraylik, keyinda qolmaylik*), o‘rin kelishliklari (o‘rin-payt, chiqish, jo‘nalish) affikslarini olgan otlar bilan (*Universitetda o‘qiyman. Maktabdan kecha keldim. Yaqinda Marg‘ilonga jo‘naymiz*), ko‘makchilar bilan birga qo‘llangan otlar bilan (*Anhor bo‘ylab yurdik. Beshyog‘och bekatiga dovur piyoda ketamiz.*), **-gacha** affiksi bilan birga qo‘llangan otlar bilan (*Mustaqillik maydonigacha so‘zlashib bordik.*) ifodalanadi.

O‘rin hollari qayerda?, qayerga?, qayerdan?, qayergacha? kabi so‘roqlarning biriga javob bo‘ladi.

Mashq. Berilgan misollar orasidan o‘rin hollarini ajratib ko‘rsating. Ularga tegishli so‘roqlarni qo‘yib ko‘chiring.

1. Ayollarni hovli etagidagi xonaga, erkaklarni kiraverishdagi mehmonxonaga olib kirishdi (S.Ahmad). 2. Uni Farg‘ona, Andijon, Sirdaryo viloyatlariga ko‘p chaqirishardi (S.Ahmad). 3. Go‘zallik nafasat olamining mag‘zidir. 4. Bobom bozordan opam uchun turli narsalar sotib oldilar (Oybek). 5. Bolaligimda bu

nom qulog'imga kirgan. O'sha vaqtda parkning mana shu o'ng qanotlaridagi tepalik - hozirgi teatr binosi tushgan joy – go'riston edi (A. Qahhor). 6. Zuhra azaning to'qqizinchi kuni kirib keldi (A.Qahhor). 7. Hovlida, derazaning tagida turgan ikkita xotin tik holda gaplashib turib, gapni mingboshi dodho va Zebi to'g'risiga ko'chirdilar (Cho'lpon). 8. Aytishlaricha, kapalak vafoni bilmagani uchun guldangulga qo'naverar ekan (A. Qahhor).

Mashq. Matndagi o'rin va payt hollarini aniqlang. Ularning farqini tushuntiring.

To'tiqiz ertalab qo'lga olgan do'ppisining gulini tikib bo'lib, bog'chasidagi shaftoli tagiga bordi, keyin nashvatilarni tomosha qildi. U erdan o'tib, behilarni ko'rdi... To'tiqiz so'nggi vaqtlarda tinchini tamom yo'qotib qo'ydi. Uyga kirsam uyda, hovliga chiqsam - hovlida betoqat bo'ladi. Nazarida kunlar oldinga emas, orqaga ketayotgandek, bosgan izi manzilga yaqinlashtirmay uzoqlashtirayotgandek tuyiladi. U ilgari hech qachon bu qadar betoqatlik sezmasdi. Hammasining og'zida, harakatida to'y. Nahotki to'y qiz bola uchun shu qadar larzali bo'lsa! (M.Ismoiliy).

Mashq. O'zingiz badiiy asarlardan o'rin hollari ishtirok etgan gaplarga oltita misol to'plang va qanday so'z turkumlari bilan ifodalanganini izohlang.

O'rin hollari ham holning boshqa turlari kabi birikmali qo'llanishi mumkin: *Ahillik bor joyda* hamma ish soz ketadi. *Talabalar yashaydigan xonalarda* doim ozodalik va saranjomlik saqlanishi kerak.

Mashq. Matndagi birikmali hollarni aniqlang. Qaysi turdagi hol ekanligini aytib bering.

Sherzod salom berib, ostonadagi eski stulga o'tirdi... Zulayho pildiragancha hovli to'riga yugurdi. Yong'oq shoxiga ilib qo'yilgan ikki quloch arqondan yasalgan arg'imchoqqa osildi. Uydan naridagi supa ustida xontaxta turar, xontaxtada qolgan shisha idishdagi murabboni ari talar edi... Sherzod pastak darvozadan kirishi bilan dimog'iga rayhon isi urildi. Chap tomondagi gulzorda rayhonlar barq urib yotar, hovli yuzi iflos, hamma yoqda shox-shabbalar sochilib yotardi (O'.Hoshimov).

Daraja-miqdor holi ish-harakatning miqdorini, darajasini bildirib qancha? qay darajada? kabi so'roqlarga javob bo'ladi.

Misollar: Gapni *kam* so'zla, ishni *ko'p* ko'zla. Daraja– miqdor hollari *ko'p*, *oz*, *biroz*, *bir muncha* kabi miqdor ravishlari bilan (*oz* ishladim, *ko'p* o'qidim, uning ahvoli *biroz* yaxshilandi), *marta* so'zi bilan birga kelgan sonlar bilan (kitobni *uch marta* o'qib chiqdim) ifodalanadi. Misol: Darvoza oldida turib talabalarning mashg'ulotdan chiqishini *ancha* kutdik. Bu fil'mni *ikki marta* ko'rdim.

Daraja-miqdor hollari ham boshqa turdagi hollar kabi birikmali kela olishi mumkin.

Mashq. Matndagi daraja-miqdor hollarini aniqlang. Qaysi so'z turkumi bilan ifodalanganini ayting.

Meva bozorda sust ketadi. Tilanchilar va devonalar, boshqa hech kim deyarli ko‘rinmaydi. Vaqt peshindan biroz oqqan. Biz tentirab yurib, unda-bunda to‘xtab olxo‘ri qidiramiz. Bozorda olxo‘ri ko‘p bo‘lsa ham ancha qimmatga sotishadi. Biz esa arzonini qidiramiz. Nihoyat topamiz, ammo dumbul, mayda. Sotuvchidan so‘rayman:

- Narxi qancha turadi? Arzonroq bersangiz olamiz, aka.

... Savdo zo‘r bo‘ladi. Talashib, tortishib qadog‘ini bir miri kam bir tangadan, jami o‘n ikki tangaga shaftoli sotib olamiz. G‘izillab bozordan chiqib Balandmachitga boramiz. Nafs o‘lgur yomon, bir pasda o‘nta shaftolini eb qo‘ydik (Oybek).

Mashq. Berilgan misollar orasidan ravish hollari va daraja miqdor hollari ishtirok etgan gaplarni ko‘chiring.

1. Oldimdan katta-kichik odamlar o‘tib turadi, lekin shaftoliga kimsa boqmaydi (Oybek). 2. O‘rtoqlarim bilan ko‘p o‘ynadik. 3. SHu voqeadan bir necha kun o‘tdi. Lazokat xolaning xonadoniga ancha fayz kirdi (M.Qoriyev). 4. El-yurt boshida yana qora bulutlar paydo bo‘la boshladi. Urushning sovuq shabadalari esib, sovuq xabarlar kela boshladi (M.Qoriyev). 5. Anchadan keyin buvim g‘imirsib o‘rnidan turdi-da tasbehini tokchaga qo‘yib, sekin oldimga keldi (M.Ismoilij).

Sabab holi ish - harakatning yuzaga kelish yoki kelmasligini bildiradigan holning bir turidir. Saba hollari nima uchun?, nima sabadan? kabi so‘roqlardan biriga javob bo‘lib, chiqish kelishigidagi so‘zlar bilan (*betobligidan mashQulotga kelolmadi, qo‘rqanidan qichqirib yubordi*), **-gani uchun** (sababli, tufayli) shaklini olgan so‘zlar bilan (*yosh bo‘lgani uchun ayrim xatolarga yo‘l quydi, mavzuni yaxshi tushunganimiz tufayli yuqori baho oldik*), **-(i)b, -may** affikslerini olgan ravishdoshlar bilan (*Onam xavotirlanib uxlay olmadilar. Xatni o‘qiy olmay qiynaldim*) ifodalanadi.

Mashq. Berilgan misollar orasidan sabab holi ishtirok etgan gaplarni ajratib ko‘chiring. Qavs ichiga so‘roqlarini quyib chiqing.

1. Derazamning ro‘parasidagi yuksak tog‘lar tepasida tumanning nafis pardalari tortilibdi (S.Ahmad). 2. Oyog‘iga kattakon etik, egniga qalin shinel’ kiyib olgan semiz bir harbiy doktor zina pog‘onasiga o‘tirib olib, bir nimalar yozar, qorong‘ida yuzi uncha yaxshi ko‘rinmagan bir necha kishi bilan ora-sira gaplashib qo‘yar edi (Shuhrat). 3. Normuhammadning ra‘yini deb hamma ixtiyor o‘z qo‘limizda bo‘lgani holda, Ummatboyni mingboshi belgilab yuborduk (A.Qodiriy). 4. Qo‘llari, oyoqlari, yuzi - hamma yog‘i loydakn qorayib ketgan edi. 5. Vodiyning odamlariga hech tushunib bo‘lmas ekan.

Maqsad holi ish - harakatning qanday maqsad bilan yuzaga kelishini bildiradi va qanday maqsadda?, nima uchun? (nima maqsadda?) kabi so‘roqlardan biriga javob bo‘ladi. Maqsad hollari fe‘lning harakat nomi shakli va uchun, maqsadida (niyatda) so‘zlari ishtiroki bilan (*Do‘rmonga dam olish uchun ketdik*), jo‘nalish kelishigi affiksini olgan fe‘lning harakat nomi shakli bilan (*Toshkentga o‘qishga, bilim olmoqqa kelganmiz*), ravishdoshning –gali (-gani) affiksini olgan shakli bilan (*Sizni ko‘rgani, axvolingizni bilgani keldim*).

Mashq. Keltirilgan misollar orasidan maqsad holi ishtirok etgan gaplarni ko‘chiring va so‘roqlarini belgilang.

1. Tog‘! Uning osmon barobar ko‘tarilib turishini ko‘rishning o‘ziyoq kishini zamindan bir darajada ko‘targandek bo‘ladi. 2. Bayramxonning o‘ttiz besh yoshlardagi turkman xotini, yana bir qancha kanizlar, xizmatkor ayollar shosha-pisha daryo tomonga yo‘l oldilar (P.Qodirov). 3. O‘ozir o‘zida bo‘lgan noxushlikni yo‘qotish uchun Rayimjol aka bilan suhbatlashmoqchi bo‘ldi (O‘.No‘mon). 4. Shodligidan qul Tarlon, To‘xtamadi yig‘idan (O‘.Olimjon). 5. Odiljon uyalganidan hech nima deya olmay, jim turdi. 6. Ko‘zlarini bir-biridan uzmay sekin-sekin dardlasha boshladilar. 7. Uzoq yo‘ldan charchab kelib uxlab qoldim (Oybek).

Mashq. Matnda qo‘llangan hollarni aniqlang. Ularning turini va qanday so‘z turkumi bilan ifodalanganini ayting.

Ehson sog‘liqni saqlash bo‘limining apparatida qoldi. Nosirov unga o‘zini xayrixoh tutar, apparatda shunday ishchan doktor ishlashiga juda xursand ekanini hammaga aytar edi. Ehson tayinlangan vazifada bir muncha vaqt ishlagandan so‘ng Nosirovni uchratdi... Nosirov o‘sha kunning o‘zidayoq Exsonni chaqirib boshqa ishga taklif qildi. Biroq Ehson o‘z vazifasida qoldi. Nosirov toqatsizlana boshladi. U o‘zini Ehsonga xayrixoh ko‘rsatishga tirishsa ham, bu xayrixohlik ostida boshqa narsa borligini boshqalar bilishardi (A.Qahhor).

BIR TARKIBLI GAPLAR

Tarkibidagi bo‘laklarning ishtirokiga ko‘ra bir tarkibli va ikki tarkibli gaplar mavjud.

Ikki tarkibli gaplarda ega va kesim o‘ziga qarashli bo‘laklari bilan birga keladi, ya‘ni ikki tarkib – ega tarkibi va kesim tarkibi ishtirok etadi. Masalan: *Hovlimizdagi mevalar erta pishdi.* Bu gapdagi ega (mevalar) o‘z aniqlovchisi (bog‘imizdagi) bilan birga ega tarkibini, kesim (pishdi) o‘ziga qarashli payt holi (erta) bilan kesim tarkibini tashkil qilgan. Demak, keltirilgan misolda ham ega tarkibi, ham kesim tarkibi – ikki tarkibi mavjud. Shuning uchun bu xildagi gaplar ikki tarkibli gap hisoblanadi. *Bu gapni sizga aytib bo‘lmaydi.* Bu misolda kesim (*aytib bo‘lmaydi*) o‘ziga qarashli to‘ldiruvchilar (*sizga va gapni*), birinchi to‘ldiruvchi (*gapni*) ga qarashli bo‘lgan (*bu*) bilan birga kesim tarkibini tashkil qilgan. Gapda ega tarkibi ishtirok etmagan. Shunga ko‘ra bunday gaplar bir tarkibli gaplar deyiladi.

Bir tarkibli gap turlari quyidagicha: shaxsi aniq gap, shaxsi noma‘lum gap, shaxssiz gap, shaxsi umumlashgan gap, atov gap va bo‘laklarga ajralmaydigan gap.

Shaxsi aniq gaplar tarkibida ega qo‘llanmagan, lekin kesim orqali egani topish mumkin bo‘ladi: *Ertaga universitetda uchrashamiz.* (*Biz ertaga universitetda uchrashamiz.*) *Yaqin kunlarda Samarqand, Buxoro va Xiva shaharlarini ziyorat qilgani boraman.* (*Men yaqin kunlarda Samarqand, Buxoro va Xiva shaharlarini ziyorat qilgani boraman.*)

Keltirilgan misollardan ko‘rinadiki, har ikki gapda ega qo‘llanmagan bo‘lsa ham, kesimdagi tuslovchilar orqali gapning egasi **men** va **biz** ekanligini aniqlash mumkin.

Shaxsi noma'lum gaplarda esa voqea-hodisaning, ish- harakatning bajaruvchisi noma'lum bo'ladi: *Mana shu joylarni sahroga o'xshatishadi.* Bu misolda sahroga o'xshatuvchilar (*bajaruvchi* - sub'ekt) borday ko'rinadi. Ular sahroga o'xshatishadi deb ega o'rnida ular so'zini qo'yib ko'rsak gapning mazmuniga mos kelmaydi. Chunki, gapning mazmunidan «*Mana shu joylar sahroga o'xshatiladi*» degan mazmun bor. Yana misollar keltiramiz: *Ukamni kollejga qabul qilishibdi. Radioda bugun yomg'ir yog'adi deyishibdi.*

Mashq. Keltirilgan misollardan shaxsi aniq va shaxsi noma'lum gaplarni ajratib ko'chiring. Shaxsi aniq gaplar uchun zarur bo'lgan ega vazifasidagi so'zni qavs ichida ko'rsating.

1. Kuz hayda, kuz haydamasang yuz hayda deydilar. 2. Otalikning farzi ayni – farzandga munosib ism qo'ymoq deydilar. 3. Yugurganniki emas, buyurganniki deb juda to'g'ri aytishgan ekan-da (A.Qahhor). 4. Rahmatilla Obidiyni kasalxonaga olib ketishdi (A.Qahhor). 5. Bemorlardan doim xabardor bo'lib turamiz. 6. Ilm deganni misqolab bobma-bob o'rganadilar. 7) Jo'jani kuzda sanaydilar. 8. Bu joylarni hozir ham Qoradaryo deydilar. 9. Ijizat bersangiz fikrimni bayon qilsam.

Shaxssiz gaplarda ega borday tasavvur qilinmaydi va umuman harakatni bajaruvchi shaxsni topib bo'lmaydi. Misol: *Xonada shovqin qilinmasin. Bu erdan tezda ketishga to'g'ri keladi.* Keltirilgan misollarda harakat bajaruvchisi – egani topib bo'lmaydi.

Mashq. Qiyoslab berilgan gaplar orasidan bajaruvchi shaxs qo'llanmagan, lekin uni topib gapni ega bilan birga qo'llash mumkin bo'lgan gaplarni alohida, harakatning bajaruvchisi (ega)ni topib bo'lmaydigan gaplarni alohida ko'chiring va ularni izohlab bering.

1. Hamma ishni birdan bajarib bo'lmaydi. 2. Baribir shunday ishlashga to'g'ri keladi. 3. Yig'lanmasin. Nega yig'lanadi? (A.Qahhor) 4. Singan ko'zani o'z holiga keltirib bo'lmaydi-ku. 5. Bu xarsang toshlarni emirib, bu metin devordan tuynuk ochib bo'lmas. 6. Ali Qushchining qutlug' boshini qutqarish uchun oltin javohirotlarni olmaslik lozim (O.Yoqubov). 7. Bu o'ktam, sohibtadbir yigitlarni ilgaritdan Samarqandda ekan chog'idan bilar, ularning omilkorligiyu, dovyurakligiga ishongani vajidan Xumoyun yoniga xizmatga qoldirgan edi (P.Qodirov). 8. Charlar ham o'tar, andining yuzini ham ko'rarsan. (A.Qodiriy).

Atov gaplar (nominativ) gaplar predmet yoki hodisaning majud ekanligini bildiradi. Bunday gaplarda ega va kesim munosabati aniq ko'rinmasa ham predikativlik va gaplarga xos bo'lgan nisbiy tugal intonatsiya mavjud bo'ladi.

Masalan: *Keng dala. Bu erda har qanday odam bahri dili ochilib yaxshi dam oladi. Ko'klam. Hammayoq yam-yashil libos kiygan.* Nominativ gaplardan keyin, albatta, uning izohi, aniq mazmunini ifodalovchi ikki tarkibli gaplar keltiriladi: *Tong. Quyosh erga oltin lentalar yoydi (O'.Hoshimov). O'qituvchi bo'lish. Bu juda katta mas'uliyat talab qiladigan kasb.*

Atov gaplar bitta so'zdan tuzilishi yoki birdan ortiq so'zlarning birikuvidan tuzilishi mumkin: *Mayning so'nggi kunlari.* Talabalar yozgi ta'tilga qizg'in

tayyorlanishmoqda. *Oddiy yoz tongi*. Quyosh kalkovuz suvi bo‘ylab o‘sgan qalin tollarning uchida o‘ynaydi (Oybek). Ayrim vaqtda atov gaplar birdan ortiq - qator kelishi mumkin. *Mart oyining oxirlari. Kunduz soat to‘rtlar chamasi. O‘quvchilarning qizg‘in munozaralari boshlandi*.

Mashq. Berilgan misollar ichidan atov gap ishtirok etgan qurilmani ajratib ko‘rsating. Shu gapdagi kesim qaysi so‘z turkumi bilan ifodalanganini belgilab chiqing.

1. Jimjitlik. Giyohlar shitirlaydi, shamol chodirni silkitadi (S.Ahmad). 2. Vafo va sadoqatni timsoli bo‘lgan Mohlar oyim Farg‘ona xoni shoir Amir Umarxonning umr yo‘ldoshi, benazir maslahatchisi, she‘riyat osmonida chaqnagan yulduz Nodirabegim edi (S.Ahmad). 3. Qish. Butun borliq oppoq choyshab bilan bezangan (Oybek). 4. Melodiy 1494 yilning yozi. Saraton issig‘ida Farg‘ona vodiysining osmoniga chiqqan quyruq bulutlar kun bo‘yi havoni dim qilib turdi-yu, kechki payt birdan jala quyib berdi (M.Ismoilijon). 5. Xazonrezlik payti. Hirot bog‘lariga suv beradigan Hirmiyrud daryosi va injil anhorining qirg‘oqlariga za‘faron yaproqlar to‘kilgan (P.Qodirov). 6. Shu choldevor hovlimiz, shu tirikchilik ko‘zimga har qanday boylarning sersavlat uylaridan yaxshi ko‘rinadi (Oybek). 7. Hozir shu hamsuhbatlarining ko‘zlari daraxt yaproqlari ortida qoldi (T.Malik). 8. Niyoz hech bir mulozamatsiz mashinaning oldingi eshigini ochdi-da, o‘rindiqning changini qoqdi. 9. Ikkalamiz pushtada cho‘kkalab qoldik. 10. Kun sovuq. Quyosh dam ochilib ko‘ngillarni yoritib yuboradi, dam yopiladi-da, tumshayib oladi (Oybek). 11. Kech. Kun qoraygan. Temir yo‘l ustaxonasida majlis o‘tmoqda (Oybek).

Shaxsi umumlashgan gaplarda ko‘pincha nasihat, maslahat, odob o‘rgatish kabi mazmun anglashiladi.

Bunday gaplarda ba‘zan ega mavjud bo‘lsa yoki uni topish mumkin bo‘lsa ham gapdagi mazmun o‘sha ega vazifasidagi so‘zga emas umumga qaratilgan bo‘ladi: Nimani eksang, shuni o‘rsan. Bu gapda qo‘llanmagan (yoki «tushib qolgan») ega *sen* so‘zi bo‘lsa ham mazmun umumga (hammaga) qaratilgandir. Shuning uchun bunday gaplar shaxsi umumlashgan gap hisoblanadi.

Shaxsi umumlashgan gaplar ko‘pincha maqollarda uchraydi: Birni kessang, o‘nni ek (Maqol). Dangasaga ish buyursang, senga aql o‘rgatar (Maqol). Aytar so‘zni ayt, aytmas so‘zdan qayt (Maqol). Otang bolasi bo‘lma, odam bolasi bo‘l (Maqol). Kuz hayda, kuz haydamasang yuz hayda (Maqol).

Mashq. Berilgan misollar orasidan shaxsi umumlashgan gaplar ishtirok etgan bo‘lsa, ularni ko‘chirib yozing.

1. Yomonga yaqin yursang balosi yuqar. 2. Dangasaga ish buyursang, senga aql o‘rgatar. 3. Sherzod bayramni o‘tkazish uchun o‘ziga yuz so‘m olib qoldi-da, qolgan pulning hammasini qishloqqa – singlisining nomiga jo‘natdi. Ayasi qanchalik quvonishini, qanchalik duo qilishini ko‘z o‘ngiga keltirib, o‘ziyam suyunib ketdi. 4. Ko‘z qo‘rqoq - qo‘l botir. 5. O‘g‘ri bo‘lsang ham, insof bilan bo‘l. 6. Otang bolasi bo‘lma, odam bolasi bo‘l. 7. Yetti o‘lchab bir kes. 8. Ko‘pdan quyon qochib qutilmas.

Bo'laklarga ajralmaydigan gaplar. Bunday gaplar tarkibida ishtirok etgan so'zlarni gap bo'laklariga ajratib bo'lmaydi. Agar bunday gaplar bir so'zdan tuzilgan bo'lsa, u so'z hech qanday gap bo'lagi nomi bilan atalmaydi. Ko'pincha bu xildagi gaplar modal so'z, undovlar yoki ma'no jihatdan boshqa turkumga ko'chgan *qani rost, to'g'ri* kabi so'zlardan tuziladi.

Bo'laklarga ajralmaydigan gaplar, asosan, dialoglarda qo'llanadi va shu dialogda uning mazmuni to'liq ochiladi.

Bo'laklarga ajralmaydigan gaplar tasdiq (*mayli, xo'p, albatta, ha, to'g'ri, darhaqiqat* kabi) inkor (*yo'q, zinhor*, kabi), so'roq (*to'g'rimi, rostdanmi, a* kabi), his-hayajon, taajjub (*iya, voy, voy bo', nahotki* kabi) rasm-odat (*salom, xayr, ko'rishguncha* kabi) ma'nolarini ifodalaydi.

Misol: - Ertaroq ketsak maylimi?

- Mayli.
- Kech qolmay tezroq qayting.
- Xo'p.
- Fikrimizga tushundingizmi?
- Xa.
- Ertaga uchrasharmiz.
- -A?
- Bu ishni uch kunda bitiramiz.
- Nahotki!

Mashq. Berilgan misollar orasidan bo'laklarga ajralmaydigan gaplarning aniqlang. Ular qanday ma'no ifodalab kelganini tushuntiring.

1. Sharif u bilan do'stlarcha ko'rishdi.

-Xo'sh? - dedi Sharif. – Ehsondan hech xat olasizmi?

-Yo'q.

2. – Uyga borishga yurak yo'q. Kampirga ro'para bo'lgani toqatim qolmabdi.

-Menda ozroq bor, - dedi Saidiy yonini kovlab.

-Yo'... yo'q.

-Yo'q, bemalol. Menda uch so'm bor. Ikki so'mi etib turadi.

-Mayli. (A.Qahhor).

3. – Bozor yaxshi-da. Odam qalin, misoli daryoyi kabir, - deydi halfa.

-Bas! - deydi bobom charmdan boshini ko'tarmay. (Oybek)

4. Tog'alarim, halfalar ishlab o'tirganda to'satdan keksa halfa sukutni buzdi:

-Ertaga chorshanba bozorga boramiz-a?

-Ha (Oybek)

5. Bobom kulgidan kotib qoldi:

-Ey, tovba! (Oybek)

6. Oyim yana o'ylanib o'ylanib qoldi:

- To'g'ri, - dedi anchadan keyin. (O'.Hoshimov).

7. U sekin burildi:

-E, - dedi qo'l siltab. - Har xil odam bor ekanda bu dunyoda (O'.Hoshimov).

Bo'laklarga ajralmaydigan gaplar **so'z-gap** deb ham nomlanadi. Bunday so'z-gaplar to'liqsiz gaplardan farqlanadi.

To'liqsiz gaplar ham so'z-gaplarga o'xshash, asosan, dialoglarda qo'llanadi, uning mazmuni o'zidan oldin yoki keyin kelgan gaplardan to'liq anglashiladi. Farqi shundaki, to'liqsiz gaplar biror gap bo'lagi vazifasini bajaradi. So'z-gaplar esa, gap bo'lagi vazifasida qo'llanmaydi.

Qiyoslaymiz:

To'liqsiz gap

- Bugun yig'ilishga kelasizmi?
- *Kelaman (kesim)*

So'z-gap

- Bugun yig'ilishga kelasizmi?
- *Ha*

- Yig'ilishga qachon kelasiz kelasiz?
- *Yo'q*

- *Ertaga (payt holi)*

- Kimlarni chakiryapsiz?
- *Uyga kirsam maylimi*
- *Talabalarni (vositasiz to'ldiruvchi)*
- *Mayli*

Misollardan ko'rinadiki, to'liqsiz gaplar bir so'z bilan ifodalangan bo'lsa ham, ma'lum gap bo'lagi vazifasini bajaradi. O'ng tomonda keltirilgan so'z-gaplar esa gap bo'lagi nomi bilan atalmaydi, gap bo'lagi vazifasini bajarmaydi.

Agar so'z-gap vazifasidagi bunday so'zlar gap ichida (gapning boshida, o'ntasida va oxirida) kelsa, ular so'z-gap emas, kirish so'z hisoblanadi.

Quyidagi misollarga e'tibor bering:

- Siz Samandarovmisiz? - dedi qo'ng'iroqday ovoz.
- Ha, Sherzodman, - dedi bosiq ovozd.
- Sizni topib bo'ladimi o'zi?
- Kechirasiz, yana Farg'onaga ketishga to'g'ri keladi...
- Ie, sizmisiz, Shoiraxon?...
- Oldingizga kirmoqchi edim.
- Mayli, hozir ruxsatnoma yozib berishadi (O'.Hoshimov).

Mashq. Matndagi to'liqsiz gap, so'z-gap (bo'laklarga ajralmaydigan gap)larni ajratib ko'rsating. Ularning qo'llanishidagi o'xshash tomonlari va farqli tomonlarini tushuntiring.

...Dutor erga urildi... qars etdi. Tamom! Kuy ham, qo'shiq ham tindi-qoldi.

- Sindi! – dedim ovozim titrab.

Vali yugurib tepamga keldi:

- Voy-y-y! Endi dadang o'ldiradi! Ikkalamiz qo'limiz titragancha g'ilof bog'ichini yechdik. Qarasam, dutorning ip tortadigan qulog'i sinib tushibdi.

- Endi nima qilamiz? – dedi Vali ko'm-ko'k ko'zlarini jovdiratib.

- Yur! – Vali qo'limdan tutib, uyiga boshladi.

... Vali qutini titkilab zanglab ketgan temir topdi.

- Mana! – dedi u tantana bilan. – Endi hech ham sinmaydi.

Kechqurun oyimga nima bo'lganini aytib bergandim, rangi o'chib ketdi... Uch kundan keyin sir ochildi. Dadam hujradan turib jahl bilan qichqirib qoldi:

- Dutorga kim tegdi?...
- Zebi opa chaluvti, - dedi oyim sekin. Sumalakka chiqqanimizda... bir chalib beray devdi. Qiziq, dadam birdan hovuridan tushdi.
- Mayli, - dedi birdan ovozi pasayib, - Zebi chalsa mayli. (O'.Hoshimov).

25-DARS: UYUSHIQ BO'LAKLI GAPLAR

Gapda ba'zan ayrim bo'laklar birdan ortiq kelishi mumkin. Birdan ortiq kelgan bunday bo'laklar bir xil shaklda kelib bir xil so'roqqa javob bo'ladi. Shu xilda qo'llangan bo'laklar uyushiq bo'lak hisoblanadi. Tarkibida uyushiq bo'laklar ishtirok etgan gaplar uyushiq bo'lakli gap sanaladi.

Misol: 1. Shu payt Qosim aka patnisda *xurmo, anor, olma* olib chiqdi (S.Ahmad). 2. Umarali *tollar, majnuntollar, teraklar* tagida asta sayr qilib, sabrsizlik bilan kezardi (Oybek). 3. Aytganlarim rost: *bordik, o'tirdik, bahslashdik* (Oybek).

Yuqoridagi misollarning birinchisida vositasiz to'ldiruvilar (*xurmo, anor, olmani*), ikkinchisida o'rin hollar (*tollar, majnuntollar, teraklar* tagida) va uchinchisida esa kesimlar (*bordik, o'tirdik, bahslashdik*) birdan ortiq bir xil shaklda, bir xil so'roqqa javob bo'lib kelgan - uyushib kelgan.

Birdan ortiq kelgan bir xil bo'laklar doim uyushiq bo'lak hisoblanavermaydi. Misollarni qiyoslaymiz:

Men sportni, muzikani sevaman.

Men sizga kitobni sovg'a qilmoqchiman.

Misollarning birinchisida ikkita vositasiz to'ldiruvchi bir xil so'roqqa javob bo'lib, birdan ortiq kelgani uchun uyushiq to'ldiruvchi hisoblanadi. Ikkinchi misolda ikkita to'ldiruvchi kelgan bo'lsa ham ular ikki xil shaklda – jo'nalish kelishigi va tushum kelishigi affikslerini olgan holda qo'llangan va ikki xil so'roqqa (kimga? nimani?) javob bo'lgan. Shuning uchun ular uyushgan bo'lak sanalmaydi.

Xuddi shunga o'xshash holatni quyidagi misollarda ham ko'rish mumkin: *Ko'klamning mayin shamollari esmoqda.* Bu gapda ikki xil aniqlovchi (qaratqich va sifatlovchi) ishtirok etgan. Doim Samarqandda yashadik. Bu gapda ikki xil hol (payt holi va o'rin holi) ishtirok etgan. Bu har ikki misoldagi birdan ortiq qo'llangan aniqlovchi va hollar uyushgan bo'lak hisoblanmaydi.

Gapning barcha bo'laklari uyushib keladi.

Egalar uyushadi: *Bu musobaqaning o'z g'oliblari, o'z «chempion»lari bor edi. Unga Buxoroning tillasi, qora ko'li, pillasi, gazi kerak edi (S.Ahmad). Uning do'stlari, shogirdlari, muxlislari benihoya ko'p edi (S.Ahmad.)*

Kesimlar uyushadi: *Ko'zini oladi, yana qaraydi, iljayadi. U faqat yozardi, o'qirdi, mashina tuzatardi. (S.Ahmad) Yalindimi, yolvordimi, bo'lib o'tgan ishlarni bir umr unutilib yuborganligimni aytdim, bo'lmadi (S.Ahmad)*

Aniqlovchilar uyushadi: *Qandoq beozor, bearmon kunlar edi Andijondagi kunlarim. Abdulla Qahhor insonni beburd qiladigan, obro'sini to'kadigan, qadr-qimmatini erga uradigan narsalardan hazar qilardi (S.Ahmad). Qodiriy, Qahhor romanlarini berilib o'qiganman. Lekin u ming-minglab o'quvchilari, ixlosmandlari, shogirdlari yuragiga chiroq yoqib ketdi. (S.Ahmad).*

To'ldiruvchilar uyushadi: *Endi ular kitoblarda, shoirlarning nazmida, bastakorlarning dilni o'rtovchi kuylarida qolgan. (S.Ahmad). Terini, junni va*

go'shtni davlatga sotishadi. Abdulla, Erkin, O'lmas, Ne'mat, O'tkir, Nosir, Xudoyberdi, Anvarlarni o'z ukasidaek ko'rardi. (S.Ahmad.)

Hollar uyushadi: Yomonligi uchun betiga qora surtib, eshakkka teskari mindirib qishloqdan chiqarib yuborishadi. Oyim shikasta ovoz bilan g'azallarni juda ravon, mayin o'qir edilar. Kampir bu tovushlarga bir dam quloq tutib, boshini tebratib, kulib qo'ydi. (S.Ahmad) Uning tergovchilari Farg'onada, Xorazmda, Buxoroda ish olib borardi. (S.Ahmad).

Mashq. Matndagi uyushiq bo'lakli gaplarni aniqlang. Gapning qaysi bo'laklari uyushganligini belgilang.

Yozgi ta'tilda Munisxon akasi bilan Qrimga ketib, Saidiy shaharda yolg'iz qoldi. Uning boradigan eri, so'zlashadigan kishisi yo'q: kuni bilan hujrasida o'tirib turli yozuvchilarning maqtalgan asarlarini o'qish va hikoya yozish bilan vaqtini o'tkazar edi. Yana birmuncha she'r va hikoyalarni o'sha jurnalga yubordi.

Bu jurnal yozuvchilarni uch turga bo'lib, asarlarini taqdim qilardi: talantli shoirlar, tarbiya va kengashga munosib yosh qalamkashlar va havaskor yozuvchilar. Saidiy esa so'nggisiga ham kirmas, uning ismi mudom oxirgi sahifada «bosilmaydi» so'zi bilan zikr qilinardi. Saidiy umidsizlanmadi, chunki o'zi yolg'iz emas, yana boshqa yigirmalab ismlar ham bor edi. U o'zini tarbiya va kengashga munosib darajaga ko'tarish uchun juda ko'p kitoblar o'qidi, bir necha oy ichida ikki yuzdan ortiq badiiy asarlarni o'z ichiga olgan kutubxonaga ega bo'ldi (A.Qahhor).

Mashq. Berilgan misollar orasidan uyushiq bo'lakli gaplarni ajratib, ular qaysi bo'lak ekanligini ayting.

1. Qashqarcha kumush obdasta ko'tarib kelayotgan semiz oftobachi har o'n qadamda bir to'xtab qolardi (P.Qodirov). 2. Deraza oldiga ekilgan olchalar va giloslardan shovullab xazon to'kildi (P.Qodirov). 3. Mahalla machitining minorasidan bobomning baland, toza, yangragan ovozi eshitiladi (Oybek). 4. Sobir baqqolning do'koniga bir zum ag'rayapman, eski, pachoq qul torozini o'ynagim keladi (Oybek). 5. O'zi Samarqandga qarab yo'lga chiqish oldidan tiniqib olish maqsadida daryo bo'yidagi chorbog' tomon ketdi (X.Davron). 6. Muqaddas teskari qarab turgan bo'lsa ham, men uni darrov tanidim (O.Yoqubov). 7. Yomonlikka adolat, yaxshilikka yaxshilik bilan javob berishga to'g'ri keladi (X.Davron).

Uyushiq bo'lakli gaplardagi uyushgan bo'laklarni yaxlitlab, umumlashtirib ko'rsatish uchun ba'zan **umumlashtiruvchi birliklar** birga qo'llanadi.

Bunday birliklar birgina so'z yoki so'z birikmasi shaklida keladi. Masalan: *bu ishni oz fursatda bitirish uchun quruvchilar, olimlar, o'qituvchilar - hamma bosh qo'shdi. Insonning hamma narsasi: yuzi ham, qalbi ham chehrasi ham, kiyimlari ham go'zal bo'lmog'i kerak.*

Keltirilgan misollardan ko'rinadiki, birinchi gapda umumlashtiruvchi birlik vazifasida birgina so'z (*hamma*), keyingi gapda esa, umumlashtiruvchi birlik vazifasida so'z birikmasi (*insonning hamma narsasi*) bilan ifodalangan. Umumlashtiruvchi birlik vazifasida ko'pincha jamlovchi olmoshlar *hamma*, *bari*, *barcha*), *otlar* yoki boshqa so'z turkumlari kela oladi: Ko'rib chiqdi uni *barcha*: Odil, Toshmat, Halima. (P.Mo'min). Ibrohim otaning *o'g'illari*: Sobir, A'zam, va

Dilshodlar ham ana shu erda edi. Qushlarning rangi ajoyib: oq, pushti, qora, qizil. O'tliqlardan *uchtasini*: Ergashni, Obidni va Ahmadni tanidim. *Tabiat hodisalari*: shamol, qor, yomg'ir, do'l o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. Ko'rganlarim, eshitganlarim – *hammasi* esimda.

Uyushiq bo'laklar *orasida va ham, ammo, biroq lekin, goh-goh, dam-dam, nana* kabi teng bog'lovchilar ishlatiladi yoki tenglanish ohangi qo'llanadi.

Mashq. Yozuvchi Said Ahmad asarlaridan uyushiq bo'lakli gaplarga keltirilgan misollarni tahlil qiling.

1. Ayriliq, cheklanish, iztirob damlarida inson bitta maqsad bilan yashaydi. 2. Shu zaylda kulgi bilan, qo'shiq bilan ish davom etadi. 3. Mirtemir jon-tani bilan, vujud-vujudi bilan, sabr-bardoshi, o'y-tuyg'ulari bilan shoir edi. 4. U erta bilan Ko'kcha bozoriga borib bolalarga qatiq, qaymoq, issiq non xarj qilib kelardi. 5. Ularning ijod jarayonlarini, xususiyatlarini, xalq og'ziga tushib qolgan qo'shiqlarini, har bir xonadonning mulki bo'lib qolgan kitoblarining qay tariqa yaratilganini tarixga qoldirishimiz kerak. 6. Bu she'r ulkan shoirning falsafiy qudratini, so'z san'atkorligini, hayot hodisalarini nihoyat chuqur bilishini namoyish qilgan edi. 7. O'.Umarekovning fikr doirasi kengligi, ko'p o'qiganligi, o'zini tutishi, odobi unga yoqdi.

Mashq. Berilgan misollar orasidan uyushgan aniqlovchi va uyushgan to'ldiruvchilarni ajrating. Bu uyushgan bo'laklar qanday vositalar orqali bir-biri bilan birikkanligini tushuntiring.

1. O'ktam O'zbekistonning tabiatini, paxtasini va xilma-xil mevalarini ta'rif etar edi (Oybek). 2. Ko'katlar, gullarning hidi dimoqqa gup etib urar edi. 3. Tip-tiniq, musaffo Andijon osmonini to'ldirib yulduzlar porlardi (P.Qodirov). 4. Baland teraklar, serquloch qayrag'ochlarning uchlarida yulduzlar chaman-chaman yonadi (Oybek). 5. Hamidaxon goh singlisiga, goh To'tiqizga qarab quvonar edi. 6. U kosiblar, kambag'allar, soatsozlar, kulollar bilan suhbat qiladi; sulhdan, hayotdan, ishdan so'zlaydi (Oybek). 7. Ko'klamning mayin shabadalari ko'm-ko'k yaproqlarni asta tebratmoqda.

26-DARS: UNDALMALI GAPLAR

So'zlovchi o'z fikrini shaxs yoki predmetga qarata bayon qiladi. Ya'ni so'zlovchining fikri ma'lum shaxs yoki shaxslarga qaratilib aytiladi. So'zlovchining fikri qaratilgan shaxs yoki predmet undalma hisoblanadi. Undalma ishtirok etgan gap esa undalmali gap deyiladi. Misol: *Zaminni, zamonni, yashartir, Navro'z! Gulla, yashna, hur o'lkam! Aziz o'lkam O'zbekiston, aziz yoshing muborak!*

Undalmalar gap tarkibidagi bo'laklar bilan grammatik aloqaga kirishmaydi. Ya'ni undalmalar ma'lum gap bo'lagi vazifasini bajarmaydi. Shuning uchun ham undalma gapdagi bo'laklar bilan mazmunan bog'lansa ham, ular bilan sintaktik aloqaga kirishmaydi.

Undalma gapning boshida, o'rtasida va oxirida keladi. Misol: *Onajon, men sog'-salomat yuribman, mendan hech xavotir olmang. Muxtaram, otalar, onalar, sizga murojaat qilamiz. Ko'zimizning go'zalligini ko'rganmisiz, og'aynilar!* (Q.Muhammadiy). *Kuylangiz, xonim qizlar, chevar qizlar* (Mirtemir). *Bor, bolam,*

bor! (A.Qodiriy). Undalmalar, asosan, otlar bilan ifodalanadi. Ayrim vaqtda undalma hoy, hey, ey kabi undalmalar bilan birga qo‘llanadi. Misol: Hoy ukam, men sizni anchadan buyon axtarayapman. Hoy qarg‘avoy, endi sen gapir-chi! Ba‘zan bunday gaplarda ot bilan ifodalangan undalmalar tushib qolib, undov so‘zlarning o‘zi undalma vazifasida keladi. Misol: *Hoy, nega gapirmayapsiz? Hoy, bu erdan tez ketaqolaylik.*

Undalmalar bir so‘z bilan yoki birikmali holda kelishi mumkin.

Misollar:

Kuylangiz *xonim qizlar, chevar qizlar,*
Boshlarida ipak ro‘mol hilpillasin,
Kuylangiz *asl qizlar, dongdor qizlar*
Ko‘kraklarda yulduzlar yaltillasin. (Mirtemir)

Bo‘stonimning guli! Bog‘imning bulbuli! Ko‘zingni och, oltinim! Qo‘li qo‘li gullar, dard ko‘rmasin qo‘lingiz. O‘lmang, ey qo‘li gul, jafokash bog‘bon!

Undalmalar birdan ortiq holda, uyushib kelishi mumkin:

Surayyo, Muhayyo, Ra‘no, Muqaddas!
Ko‘zimni yashnatib kiyibsiz atlas.

Tiz cho‘kmas, gard yuqmas g‘oyamisiz,
Ey baland cho‘qqilar, qoyalar. (Z.Obidov)

Suyukli qiz, qorako‘z Navro‘z,
Badaxshonning nozli kaptari,
Sen haqingda yuritaman so‘z. (Mirtemir)

Mashq. Matndagi undalmalarni ajrating, ularning qaysi so‘z turkumi bilan ifodalanaganini ayting.

Bobom allaqanday chuqur xayol og‘ushida, boshini quyi solib, jim o‘tiribdi.

Oyog‘im bilan asta eshikni itaraman, bobomga moshxo‘rda olib kiraman.

-Moshxo‘rda... Qaynoqqina oling, buva, - deyman kosani uzatib va tanchaga tiqilaman.

Bobom g‘ivirlab, ko‘rpacha tagidan bir narsa oladida-da, menga uzatadi.

-Ma, ol! Lekin buving bilmasin, o‘qdingmi, bolam, deydi yuzlariga tabassum yoyilib.

Bobomning qo‘lidan bir hovuch popuk va qand olaman. –Sevinganimdan entikib ketaman. Bobom ham mamnun holda boshini asta qimirlatib deydi:

- Kalitni topib, sandiqni sekin ochdim-da, shu popuklarni senga deb oldim. Lekin zinhor buving bila ko‘rmasin, bolam. Kampir ziqna, - deydi bobom yog‘och qoshiq bilan moshxo‘rdani shopirib. - Buva gapiring o‘tgan zamonlardan,- yalinaman qandni chaynab.

- O‘g‘lim, tek o‘tir. Cho‘pchaklar esimdan chiqib ketdi, ko‘p bilardim,- deydi buvam soqollarini silab. (Oybek «Bolalik»).

27-DARS: KIRISH VA KIRITMA QURILMALI GAPLAR

Soʻzlovchi oʻz fikrini bayon qilish jarayonida baʼzan gapdagi fikrga turli munosabatini ishonch, gumon, taxmin, ishonchsizlik kabi turli modal maʼnolarni qoʻshib ifodalaydi.

Bunday vazifada ayrim soʻzlar, soʻz birikmalari kela oladi.

Bular quyidagi modal maʼnolarni ifodalashi mumkin:

– **tasdiq, ishonch** maʼnolarini bildiradi: *albatta, haqiqatan, darhaqiqat* kabi.

– **gumon** maʼnosini bildiradi: *ehtimol, chamasi, balki* kabi.

– **shodlik, xursandchilik** maʼnosini bildiradi: *xayriyat, shukurki, nihoyat, baxtimga* kabi.

- **afsuslanish** maʼnosini bildiradi: *afsus, attang, essiz* kabi

- **taajjub** maʼnosini bildiradi: *hayhot, ajabo, voajab* kabi.

- **fikrning kimga qarashlilikini** bildiradi: *menimcha, uning aytishicha* kabi.

- **fikr tartibini** bildiradi: **birinchidan, ikkinchidan, uchinchidan** kabi.

- **fikrni xulosalash** maʼnosini bildiradi: *demak, xulosa qilib aytganda* kabi.

Modal soʻzlar, sifat, son, ot, undovlar, kirish qurilma vazifasida keladi.

Bunday soʻzlar ikki xil vazifada ishlatiladi:

1) **faqat kirish qurilma vazifasida qoʻllanadi**: *albatta, balki, attang, afsus, birinchidan, demak* kabi.

2) **ham kirish qurilma, ham gap boʻlagi boʻla oladi**: *toʻgʻri, rost* kabi.

Kirish qurilmalar tuzilishiga koʻra sodda va birikmali holda qoʻllanadi.

Sodda kirish qurilmalar bir soʻzdan tuzilgan boʻladi. Albatta, chamasi, ehtimol, shubhasiz kabi.

Birikmali kirish qurilmalar birdan ortiq soʻzlardan tashkil topgan boʻladi: uning aytishicha, mening fikrimcha, qisqasini aytganda kabi.

Kiritma qurilmalar soʻzlovchi bayon qilinayotgan fikrning izohini, toʻliqroq mazmunini ifoda qilish uchun ishlatiladi. Misol: Otabek (Yusufbek Hojining oʻgʻli) juda aqlli, hushli yigit. (A.Qodiriy)

Biz maqtonchoqlarni (ayniqsa, oʻzini oʻzi maqtaydiganlarni) hech yoqtirmaymiz. Daraxt koʻchatlari (bu yil ekilgan daraxtlarni nazarda tutyapmiz) juda tez avjiga oldi.

Mashq. Keltirilgan misollardagi kirish qurilmali gaplarni ajrating. U gaplarda kirish qurilma qanday maʼno ifodalash uchun qoʻllanganini ayting.

1. Baxtga qarshi, Saida uning hohishini payqamadai (A.Qahhor). 2. Hay attang, qani oʻrtoq Odilov, siz gapiring, shu gaplar rostmi? (A.Qahhor) 3. Haqiqatan, sheʼrlar samimiy, yosh qalbdan yozilgan edi. 4. Bizningcha, maʼruzachi koʻp narsalarni chuqur mushohada qiladigan olim boʻlsa kerak. 5. Shubhasiz, koʻprik shu yerga yaqin joyda. 6. Xullasi kalom, sabr-qanoatni ham unutib qoʻydi. 7. Qishloqdan chiqib ketganiga, ehhe, qancha boʻldi! (Oʻ.Hoshimov) 8. Qirq oltinchi yil. Toshkentda Navoiy teatri qurilgan kezlar.. Tepaqoʻrgʻondagi yetti yillik maktabda gʻalati voqea sodir boʻldi (Oʻ.Hoshimov). 9. Peshonangizga yozib qoʻying, uka! Ilm kishisi avvalambor odam boʻlmogʻi kerak, ana undan keyin olim! (O.Yoqubov) 10. Hoy, noinsof, sizga gapirayapman, bola qiynalib ketdi (Shuhrat). 11. Tavba, sira kattalarga oʻxshamaysiz-a, shundoq odam oʻzimizga oʻxshab, joʻngina gaplashasiz-a! (S.Ahmad)

29-DARS: QO'SHMA GAPLAR

Qo'shma gap ikki va undan ortiq sodda gapning birikuvidan tuziladi. Qo'shma gap tarkibidagi qismlar (gaplar) quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi kerak:

1. Ular mazmun jihatidan bir-biriga bog'lanishi kerak. Masalan, quyidagi gaplarni yonma-yon quyib qo'shma gap hosil qilib bo'lmaydi: «*Qor yog'di, gullar ochildi*» yoki «*Kunlar soviy boshladi, ko'klam keldi*». Bu gaplarda mazmunga ko'ra bog'lanish yo'q. Agar bularni «*Qor yog'di, kunlar soviy boshladi*» va «*Ko'klam keldi va gullar ochildi*» deb qo'llasak, har ikki juftlikda ham mazmunga ko'ra bog'lanish bo'lgani uchun ular ikkita qo'shma gapni tashkil qiladi.

2. Qo'shma gapning tarkibidagi har bir qismda predikativ munosabat bo'lishi kerak, ya'ni har bir gapning o'zini alohida ega va kesimlari bo'lishi kerak. Masalan : «*Tirishib o'qisang, ko'p narsani bilasan*» gapida ikkita kesim (o'qisang, bilasan) bor bo'lsa ham, har ikki kesim uchun alohida ikkita ega emas, bitta ega (sen) mavjud. Shuning uchun bu gap qo'shma gap emas sodda gap hisoblanadi.

«Taklif qilsak, albatta, kelarsiz» gapida esa, ikkita kesim va shu har ikki gap uchun alohida egalar mavjud. Biz taklif qilsak, albatta, siz kelasiz». Shunga ko'ra bunday gaplar qo'shma gap sanaladi.

3. Qo'shma gaplarning har bir qismidan keyin gaplarga xos bo'lgan nisbiy tugal ohang (intonatsiya) qo'llanadi. Intonatsiya gaplar orasida nisbiy tugal bo'lsa ham, qo'shma gap oxirida tugalli xarakteriga ega bo'ladi.

Demak, qo'shma gaplar ikki yoki undan ortiq qismlarning (gaplarning) mazmun jihatidan, grammatik xususiyati va intonatsiyaga ko'ra birikuvidan tashkil topadi. Misol: Ko'klamning mayin shamollari g'ir-g'ir esa boshladi, bulbullar ham ularga ha- mohang bo'lib sayray boshladi. 2) Chechaklar to'lg'anib, qushlar sayrab tong ellari g'ir-g'ir esadi. 3) Bahor kelishi bilan, kunlar isiydi, daraxtlar ko'karadi va mevalar pisha boshlaydi.

Keltirilgan misollarning birinchisi ikkita gapdan tashkil topgan – ikkita ega va kesimli birikma ishtirok etgan, ikkinchisi uchta qismdan (gapdan) tuzilgan, uchinchisi esa to'rtta qismdan (gapdan) tashkil topganligi uchun har uchta gap ham qo'shma gap hisoblanadi.

Mashq. Berilgan misollar orasidan qo'shma gaplarni ajratib ko'chiring. Qo'shma gaplar nechta gapdan tuzilganligini aytib bering.

1. Haydar ariq labiga cho'nqayib, muzday suvga yuz-ko'zlarini yuvdi, biroq ko'nglidagi g'uborni muzday suv ham tarqata olmadi (O.Yoqubov). 2. Beruniy boshi garang, tili lol, churq etmay o'tirar edi (O.Yoqubov). 3. Cho'lpon oyog'i ostida daryodek oqayotgan suvga qarab, vahmi kelar, otining jilovini bo'sh quyib, yo'ldoshi ketidan orqama-orqa ehtiyotlik bilan borardi (M.Qoriev). 4. Po'lat qoplangan zalvorli eshik asta g'ichirlab ochildi-yu, qorong'i bo'shliq ko'rindi (O.Yoqubov). 5. Kuchli bo'ron daraxtlarning shoxlarini tebratdi va ko'kdan bahorning marvarid tomchilari toma boshladi (H.G'ulom). 6. Avgust oyi tamom bo'lishi bilan, qisqa muddatli kurslar yopila boshladi (A.Qahhor). 7. Bizda hissiz yozilgan, nuqul aql sotadigan, kitobxonni adabiyotdan bezdiradigan sovuq kitoblar oz emas (A.Qahhor). 8. Fosih afandi podshoh xazinasini o'g'irlagan dovkor o'g'rini tutib kelayotgandek, samanda kekkayib kirib bordi (M.Ismoilij).

Qo'shma gaplar tuzilishiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: ikki qismli qo'shma gaplar va ko'p qismli qo'shma gaplar.

Ikki qismdan tashkil topgan qo'shma gaplar tarkibida ikkita gap mavjud bo'ladi: 1. *O'qituvchilar kelishdi va mashg'ulotlar boshlandi.* 2. *Hamma yig'ilsa, yig'ilishni boshlaymiz.* Misollarning har ikkisi ham ikki gapdan (qismdan) tuzilgan. Lekin ularning mazmun munosabati va biriktiruvchi yordamchilarning qo'llanishi har xil: birinchi gapda tenglanish munosabati mavjud, shuningdek, uning qismlari teng bog'lovchi –*va* orqali birikkan. Ikkinchi gapda tobelanish munosabati mavjud bo'lib, xar ikki gap fe'lining shart mayli shakli orqali birikkan.

Shunga ko'ra bunday qo'shma gaplar ikki turga bo'linadi:

1. Bog'langan qo'shma gaplar.
2. Ergashgan qo'shma gaplar.

30-DARS: BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR

Bunday qo'shma gaplar ikki teng huquqli gaplarning birikuvidan tuziladi. **Bog'langan qo'shma gaplarda** uyushiq bo'laklardagidek, tenglanish ohangi (intonatsiyasi) qo'llanadi. Bog'langan qo'shma gap qismlari teng bog'lovchilar yoki shu bog'lovchilar vazifasini bajaruvchi –*da, -u (-yu)* yuklamalari orqali birikadi.

Misollar: *Pastak eshik ochildi va elkasiga sumka osgan pochtachi xotin engashib ichkari kirdi. Ichkariga qor aralash shamol yopirilib kirdi-yu, kampirning qo'lidagi sham birdan o'chdi. Qobilboy Anvarning dastbandini kesdi va ikkisi uyga kirib ketishdi. Shu payt Bektimirning yuragida go'yo bir nima uzilganday bo'ldi-yu, komandir bir oz taraddudlanib labini qimirlatganini sezdi.* (Oybek)

Bog'langan qo'shma gaplar mazmun munosabatiga ko'ra to'rt turga bo'linadi:

- 1) Biriktiruv munosabatli tur
- 2) Ayiruv munosabatli tur
- 3) Zidlov munosabatli tur
- 4) Inkor munosabatli tur

Biriktiruv munosabatli bog'langan qo'shma gaplarda voqea-hodisa bir vaqtda yoki ketma-ket yuzaga kelgan bo'ladi. Bunday bog'langan qo'shma gap qismlari orasida *va, ham (hamda)* biriktiruv bog'lovchilari yoki shu bog'lovchilar vazifasida kelgan *-u, -yu, -da* kabi yuklamalar ishlatiladi.

Misollar: *Shamol esar va uning shovqini daraxtlarni mayingina silkitar edi. Dutor «Ifor» kuyini chaldi va childirma ham nozik yo'l bilan unga qo'shila bordi* (A.Qodiriy). *Daryo tomondan guvillab esib turgan shabada yo'l bo'yidagi o'to'lanlarni tebratar hamda sarg'ayib borayotgan arpalar undan mavj urar edi. Odamlar qo'li tegdi-yu, tashlandiq erlar obod bo'lib ketdi.*

Bunday bog'langan qo'shma gaplar biriktiruv bog'lovchilari orqali birikkan uyushiq bo'lakli sodda gaplardan farq qiladi. Bu farq shundan iboratki, bog'langan qo'shma gapda ikki sodda gap mavjud bo'ladi. Ya'ni ikki ega va kesimli markaz ishtirok etgan qismlardan tuziladi. Biriktiruv bog'lovchisi ishtirokida tuzilgan uyushiq bo'lakli sodda gaplarda esa birgina ega va kesimli markaz (predikativ markaz) ishtirok etadi.

Quyida berilgan misollarni qiyoslang:

1. Shayx Yusuf afandini qalin yaproqli bir yong'oq daraxtining tagiga keltirib o'tqazishdi va qo'liga tanbur tutqazishdi.
2. Shirin xayollar og'ushida qiz bog'dagi

o't-o'lanlarni, chiroyli gullarni, sayroqi qushlarni ko'rib quvondi. 3. Darvoza eshigi ochildi va ichkaridan galstuk taqkan bola chiqdi. 4. Buni ko'rgan xaloyiq ichida shovqin-suron ko'tarildi va har tomonda hayqiriqlar yangradi.

Keltirilgan misollarning birinchi va ikkinchisida bitta predikativ markaz (ega va kesimli markaz) ishtirok etgan bo'lib, biriktiruv bog'lovchisi *va* uyushgan bo'laklar tarkibida kelgan. Uchinchi va to'rtinchi misollarda esa ikkitadan predikativ markaz ishtirok etib, ular *va* bog'lovchisi orqali bog'langan.

Mashq. Berilgan misollar orasidan biriktiruv bog'lovchisi yoki *-u, -yu, -da* yuklamalari ishtirokida bog'langan qo'shma gaplarni ajrating.

1. Ko'p demak so'zda mag'rurlik, Va ko'p emak nafsga mamurlik (A.Navoiy).
2. O'zbek oyim gapirib turgan so'zini yarim yo'lda qoldirib, o'rnidan turdi va mehmonlar ham unga ergashdilar (A.Qodiriy).
3. Sakson etti yil olov oldida mehnat qildim, to'pponcha yasamadim, qilich yasamadim, pichoq yasamadim (S.Ahmad).
4. Bu she'r ulkan shoirning falsafiy qudratini, so'z san'atkorligini va hayot hodisalarini nihoyatda chuqur bilishini namoyish qilgan edi (S.Ahmad).
5. Qutidor Otabekdek bir yigitni kuyov qilishi bilan tabrikladi va shu takallufsiz sovchilik ila umr savdosi bitkan hisoblandi (A.Qodiriy).
6. Eshik ochildi-yu, Qalandarovning ozg'in yuzi ko'rindi (A.Qahhor).
7. Jinoyatchi sudga keldi va o'z aybiga iqror bo'ldi.
8. Shu payt Qosim aka pastida xurmo, anor va olma olib chiqdi (S.Ahmad)
9. Oyim dadamning kayfiyatini buzmaslik uchun ko'chada bo'layotgan har xil gaplarni va mish-mishlarni etkazmaslikka harakat qilardi (S.Ahmad).

Mashq. Misollarda tushirib qoldirilgan bog'lovchi, yuklamalarni aniqlab, o'z o'rniga qo'ying va qanday gap ekanligini ayting.

1. Xurshida eshikdan kirib keldi ... Anvar unga nimadir demoqchi bo'ldi.
2. Dimog'imga quruq beda, yalpiz va allaqanday gullarning taxir hidi urildi ... ajoyib yoz oqshomlari esimga tushdi (O.Yoqubov).
3. Eshikning bir tavaqasi ochildi... kimdir Olimjonni yoqasidan changallab uloqtirib yubordi.
4. Ubaydulla tushgan hovli madrasaning qarshisida bo'lgan ... u erda uning bobosi mudarrislik qilgan.
5. Ubaydulla Chor hukumatining dushmani deb qaraldi ... bu gumon butun hukumatni vahimaga solib qo'ydi.
6. Odamlar G'ayrat qildi... bu erlar obod bo'ldi.

Ayiruv munosabatli bog'langan qo'shma gaplarda ikki gapdagi voqea-hodisa galma-gal yuzaga kelgan bo'ladi yoki ikki voqea-hodisadan birininggina yuzaga kelishi ifodalanadi.

Bunday bog'langan qo'shma gaplarda galma-gal yuzaga keladigan voqea-hodisa ifodalangan bo'lsa, bunday qo'shma gap komponentlari goh-goh, ba'zan-ba'zan, dam-dam, bir-bir kabi ayiruv bog'lovchilari orqali birikadi. Misol: *SHiddatli jang maydonidan dam yarador jangchilarning ingragan ovozi eshitilar, dam Bektimirning og'ir so'lqin yuzi ko'rinardi* (Oybek). O'sha mash'um kun goh savalab, yomg'ir yog'ardi, goh qor hamma aybni bekitmoqchi bo'lgandek, qalin yog'ardi (Shuhrat). Ba'zan sho'x musiqa yangraydi, ba'zan zo'r qah-qaha olamni buzadi.

Bog'langan qo'shma gapda ikki voqea-hodisadan birininggina bajarilishi ifodalangan bo'lsa, bunday qo'shma gap komponentlari yo-yo (yoki), hoh-hoh kabi ayiruv bog'lovchilari orqali bog'lanadi. Misol: Yo ko'k unga o'z sirlarini ochishni

tilamas, yo uning aql ko'zgusi xiralashib qolgan. Berilgan vazifani hoh o'zingiz bajaring, hoh birovga topshiring.

Mashq. Berilgan misollar orasidan ayiruv bog'lovchilari orqali birikkan qo'shma gaplarni ajrating.

1. Uning fikri beqaror edi, dam u gapini gapirar, dam bunisini tasdiqlab turar, hech bir to'xtamga kela olmay, boshi garang. 2. Havo tez-tez o'zgarib turar, dam kuchli shamol tursa, dam sharillab yomg'ir yog'ardi. 3. Ichkaridan goh o'tin yorib o'choqqa o't qalash harakatlari eshitar, goh xotin kishining tovushi ham kelib turar edi (A.Qodiriy). 4. Goh shamol o'kirar, goh osmonning bir burchida chaqmoq charaqlab ketardi. 5. Uni goh Abusaid Mirzo huzuriga chaqirardi, goh hazrat Nizomiddin xomush xufiyalar yuborardi (O.Yoqubov). 6. Nuri goh sevinib, shirin xayollarga botadi, goh butun vujudini qo'rquv bosardi (Oybek). 7. Oltinoy goh qult-qult yutinib, goh sal o'pkasini bosib, bo'lgan voqeani gapirib berdi. 8. Yo qansharidan o'q eb er tishlaydi, yo evini qilolsa abjirlik bilan ro'para kelgan eshikka o'zini uradi.

Mashq. Berilgan misollardagi tushirib qoldirilgan o'rinlarga teng bog'lovchilarni qo'yib, qanday qo'shma gap ekanligini ayting.

1. Kimsanning xayolidan ... jang dahshatlari o'tar, ... uning ko'z oldida gospital' gavdalanardi. 2. Uni ... tergovchi tergov qiladi, ... ovqat bermay ne qiynoqlarga solishadi. 3. Katta hovuzlardagi suvlarda ko'lankalar va shu'lalar jim-jit o'ynashadi, ... ko'lankalar yonib ketadi, ... shu'lalarni ko'lankalar yutadi. (Oybek) 4. Narigi uydan ... yigitlarning gangur-gungur suhbatini eshilib turar ... ora-chora qah-qah kulgi sadosi ham yangrab turar. 5. ... to'qimachilik kombinatida montyor etishmasdi, ... o'zi yaxshi ishlardimi, harqalay uni olib qolishdi. 6... Serafima Fedorovanning lablari Qalati titrab ko'zidan yosh oqar, ... Larisa qog'ozga qayta-qayta tikilar edi. 7. ... bu narsa haqiqatga aylanadi, ... men mansabimni tashlab ketaman («Choliqushi»). 8. ... jahlim chiqadi, ... kulgim qistaydi.

Zidlov munosabatli bog'langan qo'shma gaplarda ikki komponentdagi voqea-hodisa bir-biriga zid, qarama-qarshi qo'yilgan bo'ladi. Bunday bog'langan qo'shma gap komponentlari zidlov bog'lovchilari va shu bog'lovchilar vazifasida qo'llangan **-u (-yu), -ku, -da** yuklamalari orqali birikadi.

Misol: 1. Haydar ariq labiga cho'nqayib, muzday suvga yuz-ko'zlarini yuvdi, *biroq* ko'nglidagi Quborni muzday suv ham tarqata olmadi (O.Yoqubov). 2. Osmonni birdan qora bulut qopladi, *lekin* yomg'ir yog'ishidan darak yo'q. 3. Zaynab ham Kumushga qo'shildi, *ammo* Kumush yuzini chetga o'g'irgan kuyi o'tirar edi (A.Qodiriy). 4. Bu mulohazang tuzuk-ku, *biroq* men bilan achchiqlashgan bir kishinikida mehmon bo'lish boshni qotiradir (A.Qodiriy).

Zidlov munosabatli bog'langan qo'shma gap komponentlarini biriktiruvchi **-u (-yu), -da** kabi yuklamalar biriktiruv munosabatli bog'langan qo'shma gaplar tarkibida ham qo'llanishi mumkin. Bularni farqlash uchun qo'shma gap tarkibidagi yuklamalarni va bog'lovchisi yoki *lekin* bog'lovchisi bilan almashtirib qo'llash lozim. Bundan tashqari, biriktiruv munosabatli bog'langan qo'shma gap ikkita tasdiq gap yoki ikkita inkor gapdan tuziladi.

Misol: *Ko'rsatma berildi-yu, ish boshlanib ketdi – Ko'rsatma berildi va ish boshlanib ketdi.*

Keltirilgan misol ikki tasdiq gapdan tashkil topgan bo'lib, har ikki gap biriktiruv bog'lovchisi (va) vazifasidagi –yu yuklamasi orqali birikkan. Zidlov munosabatli bog'langan qo'shma gapga misol keltiramiz: Havo bulut bo'ldi-yu, yomg'ir yog'madi. – Havo bulut bo'ldi, lekin yomg'ir yog'madi. Keltirilgan misoldan ko'rinadiki, -yu yuklamasi tasdiq va inkor gap orasida qo'llanib, zidlov munosabatini bildirgan va shuning uchun ham zidlov bog'lovchisi (lekin) bilan almashinib qo'llana oladi.

Ayrim vaqtda yuklama va zidlov bog'lovchilari birga kela olishi ham mumkin. Misol: Mashrab bir ikki marta ko'nglidagi bor gapni aytib yuborishga jazm qildi-yu, lekin yuragi dov bermadi (O.Yoqubov).

Mashq. Keltirilgan misollarning qanday turga kiradiganligini aniqlang. Undagi biriktiruvchi vositalarni ajratib ko'rsating.

1. Yaxshidir achchiq haqiqat, Lek shirin yolg'on yomon. 2. Toshni maydalab qumga aylantirish uchun bir lahza kifoya, lekin qum toshga aylanishi uchun ming yil ham etmaydi. 3. Aytish oson, lekin mone'likni bartaraf etmoq mahol. 4. Odamlar oldida uyalishing yaxshi fazilat, ammo bundan ham afzali o'zing o'zingdan uyalishingdir (L.Tolstoy). 5. Oz yeyish badanga davodir har kez, Va lekin davoning asosi parhez. 6. U birdan ketishga shaylandi, lekin shu damning o'zida bu fikridan qaytdi. 7. Qarshisidagi uyning har ikki darchasi ham yopiq, ammo tirqishlaridan sham yorug'ligi ko'rinar edi (A.Qodiriy). 8. Men ulug'larga qarshi emasman, ammo o'z fikrlash salohiyatimizni ham ishga solishimiz kerak. 9. Saroy qop-qorong'i, tinch uyquda, ammo bu tinchlikni atrofdagi xo'rozlarning qichqirishlarigina buzar edi (A.Qodiriy). 10. Dugonalar ish bilan band bo'lishdi, lekin suhbat qovushmadi (H.G'ulom).

Mashq. Keltirilgan misollardan bog'langan qo'shma gaplarni ajrating va ular bog'langan qo'shma gapning qaysi turiga kirishini aniqlang.

1. Hech kim kamsitayotgani yo'q bu odamni, biroq ortiqcha maqtov har qanaqa odamniyam yo'ldan uradi. (O.Yoqubov) 2. Ali Qushchi kaftini qoshlari ustiga tutib, navkarlarni yaxshiroq ko'rishga urindi, lekin navkarlar boshlari uzra mash'alalarini baland ushlab turishar edi (O.Yoqubov). 3. Odamlar qo'li tegdi-yu, tashlandiq yerlar obod bo'lib ketdi. 4. Gap chindan ham yigitlarga ko'chdi-yu, ularni eslab, osmonda yongan G'uj-g'uj yulduzlarga tikilib uxlab qolishdi (O.Yoqubov). 5. U ro'parasida qaqqayib turgan bu odamning goh qahr tulporiga minib, goh egardan tushib gapirayotgan gaplarini hech ilg'ab ololmasdi. 6. Yo ko'k unga o'z sirlarini ochishni tilamas, yo uning aql ko'zgusi xiralashib qolgan edi. 7. Saida goh afsuslanib kuyib, goh kulib gapirib berdi. 8. G'iyosiddin Kichkina o'g'lini sevar edi, lekin Alisherning yoshiga nomunosib darajada yetuk va idrokli bo'lishi uni tashvishga solardi (Oybek).

Inkor munosabatli bog'langan qo'shma gaplarda har ikki komponentda inkor mazmuni ifodalangan bo'ladi. Bunday qo'shma gaplarda *na-na* bog'lovchisi biriktiruvchi vosita bo'lib keladi. Bunday qo'shma gaplardagi ikki komponent tasdiq gap shaklida kelib kesimlari bo'lishlilikni ifodalovchi so'zlar bilan ifodalangan bo'lsa

ham, inkor bog'lovchisining qo'llanishi bilan ularda inkor mazmuni ifodalanadi. Agar ikki gap inkor shaklda bo'lsa, undagi inkor mazmuni kuchaytiriladi. Misol: 1. *Unga na saroybon nazar soldi, na posbon ichkariga taklif qildi. (O.Yoqubov).* 2. *Uchrashish uchun bizda na joy bor, na vaqt bor.* 3. *Na yomg'ir yog'maydi, na quyosh chiqmaydi.*

Inkor munosabatli bog'langan qo'shma gaplarning ikkinchi komponentida kesim ba'zan qo'llanmasligi mumkin: Davolanish uchun na dori bor, na darmoni. Dard ustiga chipqon deganday Kimsandan na xat bor, na xabar.

Mashq. Keltirilgan misollar orasidan inkor munosabatli bog'langan qo'shma gaplarni ajrating.

1. Otabek na otasi bilan, na onasi bilan ochilib gaplashmadi (A.Qodiriy). 2. Mevali bog' jim-jit edi: na qushlar sayraydi, na daraxtlar ovoz chiqaradi. 3. Bir hovuch na uyimda g'allam bor, Ikki gaz na boshimda sallam bor (Maxmur). 4. Uning qalbida na bir qo'rquv bor, na bir hayajon (O.Yoqubov). 5. Na g'urur bor bizda, na izzat-nafs (O.Yoqubov). 6. Yaxshilik qilmoqqa menda na yo'l bor, yomonlik qilmoqqa na ixtiyor bor. 7. Mana shunday aqlsiz hayot kechirgani uchun uning na yaqin do'sti bor, na bir yaqin kishisi bor. 8. Bu qanday sinov: na adolat bo'lsa, unda, na haqiqat (O.Yoqubov) 9. O'g'lining gapini na otasi eshitdi, na onasi. (A.Qodiriy)

Bog'langan qo'shma gaplar tarkibida uslubiy talabga ko'ra ba'zan bog'lovchilar qo'llanmasligi mumkin. Misol: Qo'ng'iroq chalindi, mashg'ulot boshlandi. (Qo'ng'iroq chalindi va mashg'ulot boshlandi) Havo bulut bo'ldi, yomg'ir yog'madi. (Havo bulut bo'ldi-yu, yomg'ir yog'madi. Havo bulut bo'ldi, lekin yomg'ir yog'madi.)

Bog'langan qo'shma gaplarning yordamchilarsiz birikishi

Bog'langan qo'shma gap komponentlari yuqorida qayd etilganidek, teng bog'lovchilar yoki shu bog'lovchilar vazifasini bajaradigan yuklamalar orqali biri-biriga birikadi.

Ayrim vaqtda bu yordamchilar qo'llanmay bog'langan qo'shma gap qismlari tenglanish intonatsiyasi orqali birikishi mumkin. Misol: 1. *Quyosh botib borar, qizg'ish nurlar to'lqin yuzida chil-chil sinar edi (O'.Hoshimov).* *Quyosh botib borar va qizg'ish nurlar to'lqin yuzida chil-chil sinar edi.*

2. *Zum o'tmay yana shamol o'kirar, ketidan yana jimlik cho'kardi (O'.Hoshimov).* *Zum o'tmay yana shamol o'kirar va ketidan yana jimlik cho'kardi.*

3. *Yodgorning boshi g'uvillar ko'zlari achishar edi – Yodgorning goh boshi g'uvillar, goh ko'zlari achishar edi.*

4. *Zamonning sur'ati tez, shiddati baland. – Zamonning sur'ati tez, lekin shiddati baland.*

Keltirilgan misollardan ko'rinadiki, teng huquqli komponentlardan tuzilgan bog'langan qo'shma gaplar tarkibidagi biriktiruvchi vositalar ba'zan qo'llanmasa ham, u bog'lovchilarni qo'yib ishlatish mumkin: birinchi va ikkinchi misolda *va* biriktiruv bog'lovchisini, uchinchi misolda *goh-goh* ayiruv bog'lovchisini, to'rtinchi misolda *lekin* zidlov bog'lovchisini qo'yib ishlatish mumkin.

Mashq. Berilgan gaplar orasidan teng bog'lovchilar orqali birikkan bog'langan qo'shma gaplarni ajratib ko'chiring. Har bir komponentdagi bosh bo'laklarni aniqlang. Bog'langan qo'shma gaplarning yordamchilarsiz birikkan turini ham belgilab, ularni alohida ko'chirib yozing.

1. Yaxshidir achchiq haqiqat, Lek shirin yolg'on yomon. 2. Onda-sonda mashinalar o'tib qolar, ularning ham ovozi bo'g'iqroq chiqayotganga o'xshardi (O'.Hoshimov). 3. Musaffo osmonda tog'larning har bir qirrasini ko'rinar, hamon iliq shamol esardi (O'.Hoshimov). 4. Toshni maydalab qumga aylantirish uchun bir lahza kifoya, biroq qum toshga aylanishi uchun ming yil ham yetmaydi. 5. Odamlar oldida uyalishing yaxshi fazilatdir, ammo bundan ham afzali o'zing o'zingdan uyalishingdir. 6. Elmurod avvalgidan ko'ra ancha engillashgan-u, ammo boshi hamon og'riydi. (Shukrullo) 7. Derazaning narigi yog'ida shapaloq-shapaloq yong'oq barglari ohista silkinib turar, tashqaridan qaldirg'ochlarning shodon sayragani eshitilib turardi (O'.Hoshimov). 8. Bulbul sayraydi gulda, havas qaynaydi dilda (Qo'shiq).

31-DARS: ERGASHGAN QO'SHMA GAPLAR

Ergashgan qo'shma gaplar ikki teng bo'lmagan qismlardan tuzilib, bir gap ikkinchi gapga tobelanib, undagi biror bo'lakning ma'nosini konkretlashtirib keladi. Misol: 1. *Shuni bilingki, biz doim halollikni qadrlaymiz.* 2. *Kim adolatli bo'lsa, u doim qadr topadi.*

Keltirilgan misollarning birinchisida ergash gap (biz doim halollikni qadrlaymiz) bosh gapdagi to'ldiruvchi (-shuni so'zi)ning ma'nosini konkretlashtirib kelgan. Ikkinchi misolda esa ergash gap (kim adolatli bo'lsa) bosh gapdagi ega (u so'zi)ning ma'nosini konkretlashtirib kelgan.

Ergashgan qo'shma gaplar bosh gap va ergash gaplardan tashkil topadi. Ergash gap bosh gapga tobe bo'lib, uning biror bo'lagini yoki butun bir gapni izohlaydi, konkretlashtirib keladi.

Ergash gaplar bosh gapga ergashtiruvchi bog'lovchilar fe'lning ravishdosh, sifat-dosh, harakat nomi shakllari; fe'lning shart, buyruq mayli shakllari; ayrim yuklamalar va ko'makchilar orqali birikib keladi.

Ergashgan qo'shma gapning turlari: ega ergash gapli qo'shma gap, kesim ergash gapli qo'shma gap, aniqlovchi ergash gapli qushma gap, to'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gap, ravish ergash gapli qo'shma gap, payt ergash gapli qo'shma gap, o'rin ergash gapli qo'shma gap, sabab ergash gapli qo'shma gap, maqsad ergash gapli qo'shma gap, shart ergash gapli qo'shma gap, to'siqsiz ergash gapli qo'shma gap, natija ergash gapli qo'shma gap.

Ega ergash gapli qo'shma gaplar

Bunday qo'shma gaplarda ergash gap bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan eganing ma'nosini ochib beradi.

Misol: *Kimki zo'r ishlarga layoqatli bo'lsa, u tilini tiygan bo'ladi. Kimki yomonlar suhbatidan qochsa, u yaxshilar suhbatiga erishur. Kimki bilimiga tayansa, u doimo kamol topadi.*

Misollardan ko‘rinadiki, ega ergash gap bosh gapda ega vazifasida kelgan olmoshning (*u* so‘zining) ma’nosini ochib bergan.

Ega ergash gap ba‘zan bosh gapda qo‘llanmagan «tushib qolgan» eganing ma’nosini konkretlashtirib keladi. Bunday holatda avval bosh gap, keyin ergash gap keladi.

Misol: *Yo‘lchiga shunisi qiziq tuyuldiki, bu erda hamma daraxtlar bir chiziq ustida saf tortib turardi.* (Oybek) *Qutbga tushida ayon bo‘lurki, Shayboniyxonning qilichini amir Zunnunbek sindirurlar.* (P.Qodirov) Bu har ikki misoldan ko‘rinadiki, ega ergash gap bosh gapdagi «tushib qolgan» eganing ma’nosini izohlagan.

Ega ergash gap bosh gap bilan fe‘lning shart mayli shakli va –ki yordamchisi orqali birikib keladi.

Misol: 1. *Kimki o‘rganishni uyat, or demas, Suvdan dur topadi, toshdan la‘l, olmos.* (Nizomiy Ganjaviy) 2. *Kim ravshan fikrlasa, u ravshan bayon etadi.* 3. *Kimki qanoat birlan shod bo‘lsa, u o‘lguncha aslo tashvish ko‘rmaydi.* 4. *Kimki o‘z yaxshiliklarini birovga minnat qilmasa, u haqiqiy jannat bandasidir.* 5. *SHunisi ko‘pdan ma‘lumki, ular doim beparvolik bilan yashaydilar.* 6. *Kim hunarni desa, u dono bo‘lur, Nodonlar qudrat deb boylikni bilur.* (A.Jomiy).

Mashq. Keltirilgan misollar orasidan ega ergash gapli qo‘shma gaplarni ajrating. Ergash gap bosh gap bilan qaysi xil biriktiruvchi vosita orqali bog‘langanini ayting.

1. Har kishi nafsining asiri bo‘lsa, u ojizlar mulkiga cho‘zadi qo‘lin. 2. Kimdakim sening aybingni yuzingga aytsa, u sening haqiqiy do‘sting. 3. Kimki o‘z vataniga sadoqatli bo‘lsa, u doim xalq olqishida bo‘ladi. 4. Kimki bilimdonligi va donoligini ko‘z-ko‘z qilsa, unda bilimdonlik ham yo‘q, donolik ham yo‘q. 4. Kim jumlani buzib gapirsa, uning fikri ham chalkash bo‘ladi. 6. Qaysi kishi maqtanchoq bo‘lsa, o‘sha kishining ko‘ngli harvaqt xijolatda bo‘ladi. 7. Kimki jinoyatning oldini olishga imkoni bo‘laturib, uni qilmasa, u jinoyatni raQbatlantirgan bo‘ladi. 8. Kimdakim ota-onasini rozi qilsa, unga tole yor bo‘ladi. 8. Kimki jinoyat qilsa, u albatta, jazosiz qolmaydi.

Kesim ergash gapli qo‘shma gaplar

Bunday qo‘shma gaplardan ergash gap bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan kesimning ma’nosini ochib beradi. Ko‘pincha kesim ergash gap bosh gapda kesim vazifasida kelgan *shu, shunda, shunday, shundan iborat* kabi ko‘rsatish olmoshlarining ma’nosini izohlaydi.

Misol: *Seni bu erga, chaqirishdan maqsad shuki, avvalo bu gaplardan xabardor bo‘lib qo‘ygin* (O.Yoqubov). *Yana bir maroqli tomoni shundaki, qizlar raqsini o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan shoir bu haqda ikkita she‘r yozgan. Bizda odat shundayki, o‘zidan kichikni ham sizsiraydilar.*

Kesim ergash gap, asosan, bosh gapdan keyin keladi va bosh gap bilan –*ki* yordamchisi orqali birikadi.

Misol: Muhim tomoni shundaki, Navoiy o‘zining aytgan gapiga hayotda o‘zi to‘la amal qilgan odam edi. (A.Hayitmetov) Qizig‘i shundaki, bunga dadam sabab bo‘lgan ekan. (O.Yoqubov) Olimning donoligi shundaki, u hech qachon bilmaganini bildim demasdi. Tilagimiz shuki, doim bir-birimizga mehrli va bag‘ri keng bo‘laylik.

Mashq. Berilgan misollarda kesim ergash gapli qo'shma gaplarni aniqlang va ular tarkibida qo'llangan biriktiruvchi vositalarning tagiga chizing.

1. Yana bir tilagimiz shuki, yaxshilarning ezgu niyati o'ziga yo'ldosh bo'lsin. 2. Afsuslanadigan joyi shuki, bu e'tirozni o'zimdanda boshqa hech kim bilmas edi. 3. Mavzu jihatdan Abdulla Qodiriy ijodi shundayki, yozuvchidan xalqimizning o'tmish tarixini saboq bo'larlik hollarni topib tasvirlashini istaymiz. 4. Mening farmonim shuki, Shamsibek Ismoil o'g'lining zavjasi tikkan falak tasviri barchaning uyida bo'lmoqlig'i darkor (T.Malik). 5. Yana ham qayg'uli tomoni shuki, mendan yashiriqcha ko'rishayotganini onasiga aytib qo'yishdan uyalgan («Choliqushi»). 6. Maqsadimiz shuki, yurtimiz bayrog'i doim porlab tursin. 7. Hayratlanarlisi shuki, bir vujudda to'plangan G'ayrat, aqlu farosat, sadoqat va hokazolar o'sha onda unga pand beradi. 8. Tilagimiz shuki, loqaydlik degan balodan tezda qutilaylik.

Mashq. Berilgan misollarni qaysi xil ergash gapli qo'shma gap ekanligini aniqlang. Qismlarni biriktiruvchi vositalarni belgilang.

1. Yaxshisi shuki, meni o'zingiz bilan safarga olib keting. 2. Qizig'i shuki, men uni ovozdanda ham tanimay qoldim. 3. Kimki halol mehnat qilsa, u rohat ko'radi. 4. Kimki zo'r ishlarga layoqatli bo'lsa, u doim tilini tiygan bo'ladi. 5. Talabimiz shuki, xonalar yorug' va keng bo'lsin. 6. Ilmga kimki, qo'lni ursa, minglab buloqni cho'l tomon burgan bo'ladi. 7. Har kimki vafo qilsa, vafo topgusidir. 8. Ahvolimning chatoqligi shunda ediki, Muqaddas ikkimizni yaqinlashtira oladigan, yakkayu yagona vosita hozircha imtihon edi. (O.Yoqubov) 9. Har kim tam'a yo'lin tutsa, agar pesh, oqibat bir kuni bo'lg'usi darvesh.

Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplar

Bunday qo'shma gaplarda ergash gap bosh gapdagi aniqlovchining mazmunini ochib beradi. Ko'pincha *shunday, ayrim, ba'zi* kabi so'zlar bosh gapda aniqlovchi vazifasida kelib, ergash gap ana shu so'zlarning ma'nosini izohlab keladi.

Masalan: *Shunday talabalar borki, ular hamma ishda barchaga namuna bo'ladilar.*

Keltirilgan misolda shunday so'zi bosh gapdagi ot oldida aniqlovchi bo'lib kelgan shunday so'zining ma'nosini ochib bergan. Shuning uchun bu xildagi gaplar aniqlovchi ergash gapli qo'shma gap hisoblanadi.

Aniqlovchi ergash gaplar ko'pincha bosh gapdan keyin keladi va bosh gapga – *ki* yordamchisi orqali birikadi.

Misol: 1. *Biz shunday kutubxona bino qilaylikki, u butun el qoshida manzur va mo'tabar bo'lsin.* 2. *Ba'zi talabalar borki, ular ham o'qishda, ham ham sportda barchani lol qoldiradilar.* 3. *Shunday ayollar borki, ular ishqni e'tiqod kabi muqaddas tutadilar.* 4. *Jamiyatimizda shunday muammolar borkit, bularni hal etish uchun but'un kuch- g'ayratimizni ayamasligimiz kerak.* 5. *Hayot shunday ajoyib mo'jizaki, o'lim uning evaziga berilgan arziyas bojdir.* 6. *Shunday orzuyim borki, uning kelgusi boblariga sening ham yaxshi ishlaring bitilgay.* (P.Qodirov)

Mashq. Berilgan misollarni qaysi xil qo'shma gap ekanligini aniqlang. Ular tarkibidagi biriktiruvchi vositalarni belgidlang.

1. Bizda shunday taassurot paydo bo'ldiki, bu odam go'yo hech kim echolmagan jumboqni echganlar. 2. Dugonamning shunday odati borki, u birovning yuziga hech qachon tik qaray olmaydi. 3. Shunday insonlar borki, ularga butun umr havas qilsang arziydi. 4. Shunday odamlar borki, ular boshqalarning mulkiga hasad qiladilar, ko'rolmaydilar (Oybek). 5. Ayrim savdogarlar borki, ular butun umr halol luqma bilan yashaydilar. 6. Ba'zi ota-onalar borki, ular farzandlarining taqdiri bilan etarlicha qiziqmaydilar. 7. Ular yaratgan san'atlarning shunday qulayligi bor ediki, tildan-tilga, eldan-elga, ko'chib yurardi (A.Avloniy). 8. Hech bir shahar yo'qki, unda ma'rifat maskanlari, oliy dargohlar bo'lmasa. 9. Navoiy she'riyati shunday xazinaki, buni o'rgangan sari yana o'rgangang keladi. 10. Ne mo'jiza yuz berdiki, bag'ri tosh Dilbar uning sog'lig'ini so'rab qoldi?! 11. Shu erdagi odamlar domlani qutqazmoqchi bo'lishsa, u qayrilib ham qaramaydi.

To'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gaplar

Bunday qo'shma gaplarda ergash gap bosh gapdagi ko'rsatish olmoshi bilan ifodalangan to'ldiruvchining ma'nosini ochib beradi.

Misol: 1. *Ma'lumotlar hammasi shuni ko'rsatadiki, Jomiyning pand-nasihat bilan bog'liq asarlari chinakam badiiy asarlardir.* 2. *Sizga shuni bildirib qo'yayki, Iskandar faqat men bilan boradi* (Oybek). 3. *Shuni ham aytib qo'yish kerakki, Anvarning dunyoga kelishini birdan-bir tabrik etib suyingan shu Nodira edi* (A.Qodiriy).

Misollardan ko'rinadiki, to'ldiruvchi ergash gap bosh gapdagi ko'rsatish olmoshi bilan ifodalangan *shuni* so'zini izohlagan.

To'ldiruvchi ergash gaplar ayrim vaqtda bosh gapdagi qo'llanmagan to'ldiruvchining ma'nosini ochib beradi.

Misol: 1. *Muyassar yaxshi biladiki, oson ishda lazzat bo'lmaydi.* 2. *O'ylaymanki, Zaynab to'g'ri aytadi* (A.Qodiriy). 3. *Mashrab hali-hali eslaydiki, Ashrafjon bir kun uning qo'lga allaqaysi kitobni tutqazib, Barnoga olib borib berishini iltimos qildi* (O.Yoqubov).

Misollardan ko'rinadiki, to'ldiruvchi ergash gap bosh gapda qo'llanmagan to'ldiruvchilarning ma'nosini konkretlashtirib kelgan.

To'ldiruvchi ergash gaplar bosh gap bilan ko'pincha **-ki** yordamchisi orqali birikadi. Misol: *Ishonamanki, u erda sizni yaxshi kutib olishadi* (Oybek). *Men qat'iy ishonch bilan aytamanki, biz ko'zlagan maqsadimizga, albatta erishamiz.*

Ayrim vaqtda to'ldiruvchi ergash gaplar bosh gap bilan **fe'lning shart mayli shakli, -mi yuklamasi** orqali ham birikishi mumkin. Misol: 1. *Siz nimani buyursangiz, biz shuni bajaramiz.* 2. *Bilasizmi, xo'jayinning Nuriy degan qizlari bor* (Oybek). 3. *Bilasizmi, ayol kishi ostona poylab jigarini kutadi.*

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, to'ldiruvchi ergash gap bosh gap bilan **-ki, -mi** yordamchilari orqali birikkanda bosh gapdan keyin keladi, fe'lning shart mayli orqali birikkanda esa, bosh gapdan oldin keladi.

Mashq. Keltirilgan misollar orasidan to'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gaplarni ajrating. Ergash gaplarni bosh gapga biriktiruvchi yordamchilarni aniqlang.

1. Tabiat oq yopinchig'ini tashlar-tashlamas, kurtaklar ko'z uqalay boshladi (M.Ismoiliy). 2. Maysalar endi bosh ko'tarib sabza bo'lgan, niholar nish ura

boshlagandi (M.Qoriyev). 3. Bilamanki, bu dardlar, voqealar sizni ko‘proq tashvishga solmoqdadir (Oybek). 4. Men shuni bildimki, oqsoqol Fotima kelin haqida gap boshlanishi bilan Zuhra kelinni esladi. (O‘.Hoshimov). 5. Siz o‘ylaysizki, go‘yo bosh olish bilan olam tinchiydir (A.Qodiriy) 6. Siz ham bilingki, sevgan narsangiz o‘zingiz uchun kulfatdir (T.Malik). 7. Farida boshqalardan shu bilan ajralib turadiki, u juda xushmuomala va kamgap qiz. 8. Unutmaslik kerakki, nodon bilan ulfatda bo‘lgandan ko‘ra dono bilan kulfatda bo‘lgan yaxshi. 9. Bilasizmi, bizning xotin-qiz zotining yuragi juda ajoyib, pok, sezgir bo‘ladi.

Mashq. Berilgan misollardagi tushirib qoldirilgan o‘rinlardagi biriktiruvchi yordamchilarni belgilang va ular qanday qo‘shma gap komponentlarini biriktirib kelganligini ayting.

1. Bizga shahanshohning iltifot va muruvvatlari baland, ammo unutmaylik..., podsho va Alisher bir qarich yoshdan boshlab do‘st bo‘lishganlar. (Oybek) 2. Go‘riston to‘g‘risida dodho nimalarni eshitgan bo‘l..., Unsin ham shuni eshitgan (A.Qahhor). 3. U shunday jozibali va ma‘sum edi..., ilk gullagan bodom niholini eslatardi. (O.Yoqubov). 4. Yana shuni sezdim..., u nari borsa o‘zim tengi yosh yigit ekan (O‘.Hoshimov). 5. Shuni biling..., o‘ziga qaramagan ayol uyiga ham yaxshi qaramaydi. 6. Bilaman... bu dardlar, voqealar sizni ko‘proq tashvishga solmoqdadir (Oybek). 7. Bilasan..., ona turfa yurtlarda (ularning ko‘pida bo‘lganman men ham) Ajoyib bir kun bor – Onalar kuni, Bu kunni hamma shod qiladi bayram. (R.Hamzatov) 8. Kimki o‘zi tug‘ilib o‘sgan kulbadan ton..., Kim elini mag‘lub ko‘rib quvon..., Uni bossin o‘zga kulbaning toshi, Tuproqning ostidan chiqmasin boshi.

Ravish ergash gapli qo‘shma gaplar

Ravish ergash gap bosh gapdagi voqea-hodisaning qay tarzda yuzaga kelishini bildiradigan ergash gaplarning bir turidir. Ravish ergash gap bosh gapga ko‘pincha ravishdoshning **-(i)b** affiksini olgan shakli orqali birikadi.

Misol: 1. *Buvim hikoyasini tugatmay turib, 5-6 yoshli bolalar ko‘rpa ichiga kirib uxlab qolishdi* (Oybek). 2. *Uning nafrati qo‘zg‘olib, o‘zini qo‘yarga joy topolmadi.* 3. *Qish uyqusidan uyg‘onib, yaproqlar sehrli shivirlardi.* 4. *Dilimizda bir toshqin tahsin gurkirab, Dehqon qo‘lingzga qilaman ta‘zim* (Zulfiya).

Ravish ergash gap ba‘zan bosh gapga ravishdoshning **-may (-masdan)** affiksini olgan bo‘lishsiz shakli orqali ham birikadi. Misol: 1. Otabekning suyunchi ichiga *sig‘may* o‘zini yo‘qotib qo‘yg‘on holda iljayar edi (A.Qodiriy). 2. Sevinchi ichiga *sig‘may*, kampir shang‘illab gapirardi (O‘.Umarbekov). 3. Otabekning labi *qimirlamasdan*, choy quyib o‘tirgan Hasanali javob berdi (A.Qodiriy). 4. Fikrlari *topmay* nihoya, Xayol uni ko‘kka uchirdi. (H.Olimjon) 5. Sabrim *chidamay* yuqoriga intildim.

Ravish ergash gap bosh gapdan oldin va bosh gapning ichida kelishi mumkin. Misol: 1. *Qish uyqusidan uyg‘onib, yaproqlar sehrli shivirlardi.* 2. *Uning nafrati qo‘zg‘olib, o‘zini qo‘yarga joy topolmasdi.* 3. *Qizcha sevinchi ichiga sig‘may, bizni quvonch bilan kutib oldi.* 4. *Qudrat qoshlari chimirilib katakni haydayotgan Botirovga qaradi.*

Keltirilgan misollarning birinchi va ikkinchisida ravish ergash gap bosh gapdan oldin kelgan. Uchinchi va to'rtinchi misollarda esa ravish ergash gap bosh gapning orasida kelgan.

Ravish ergash gapli qo'shma gaplarda ikkita ega va kesimdan tuzilgan markaz - predikativ markaz mavjud bo'ladi. Shu jihatdan bunday qo'shma gaplar yoyiq ravsh hollari ishtirok etgan sodda gaplardan farq qiladi.

Misollarga e'tibor bering:

I. 1) Mashrab vujudi qalt-qalt titrab, changal orasidan ohista mo'ralab qaradi (O.Yoqubov). 2) Usmon ota diydor ko'rishish ishtiyoqida sabri tugab, otiga qamchi bosdi (A.Qahhor). 3) Osmon targ'il tus olib, jala quya boshladi

II. 1) Husayin yangi ustoziga hurmat aralash hayrat bilan qarab, uning kasb-hunarini egallab olishga ahd qildi. 2) Musayev «maktub»ni maxsus po'lat idishgapsulga solib, qopqog'ini burab mahkamladi. (H.G'ulomov) 3) Mashrab uyilib yotgan bug'doy g'aramlarini aylana-aylana, buloq bo'yiga zo'rg'a etib bordi (O.Yoqubov).

Yuqoridan birinchi guruh (I)da keltirilgan har uch misolda ham ikkitadan ega va kesimli markaz mavjud bo'lgani uchun ular ravish ergash gapli qo'shma gap sanaladi. Ikkinchi guruh (II)dagi har uchta misolda yoyiq ravish hollari (I) «*Yangi ustoziga hurmat aralash hayrat bilan qarab*», 2) «*maktub*»ni maxsus po'lat idishgapsulga solib», 3) «*uyulib yotgan bug'doy g'aramlarini aylana-aylana* ishtirok etgan bo'lib, bu uchta misolning har birida bittadan ega va kesim markazi 1) Husayn ahd qildi 2) *Musayev mahkamladi*, 3) *Mashrab yetib keldi* mavjud. Shunga ko'ra bu gaplar ravish ergash gapli qo'shma gap emas, yoyiq ravish hollari ishtirok etgan sodda gap sanaladi.

Mashq. Keltirilgan misollardan ravish ergash gapli qo'shma gaplarni ajarating. Ular tarkibidagi biriktiruvchi vositalarni aniqlang.

1. Sutdek oppoq nur eru-ko'kni siypalab o'tib, ketidan momaqaldiroq gumburladi. 2. Husni to'lib, ochilur bahor. 3. Dono uyga kirib ketgach, Zokir bilan anchagacha gaplashib o'tirdik. 4. Yomg'irda cho'milgan daraxtlar xuddi to'yga yasangan qizlardek ochilib, havo xushbo'y hidlarga to'lib ketadi. 5. Ko'z yoshlari duv-duv oqib, Dildor suv yoqalab borardi (S.Ahmad). 6. Butun vujudiga ninalar tinimsiz sanchilib, Yo'ldoshning azobdan ko'zlari chaqchayib ketdi. 7. Baland tog'lardan jilg'alanib oqib kelib, soylar, daryolar, havzalarni to'ldirib yotgan ulkan suv omborlarining bag'rida obi hayot, ma'murchilik manbai bilan birga, katta xavf-xatar ham yashiringan (G'aybullat As-salom).

Mashq. Berilgan misollar orasidan avval ravish ergash gapli qo'shma gapni, so'ngra birikmali (yoyiq) ravish holini ajrating va ularni tushuntirib bering.

1. Husayin yangi ustoziga hurmat aralash hayrat bilan qarab, uning kasb-hunarini, egallab olishga ahd qildi. 2. Mashinalar katta yo'ldan bu tomonga burilib, Qoradaryoning chap sohili bo'ylab asta yurib keldilar (H.G'ulom). 3. Badanlariga harorat yugurib, aka-ukani birdan uyqu elita boshladi. 4. Quدرات qoshlari chimirilib, Botirovga qaradi. 5. Qushcha oyog'i singan holda, sekin-sekin sakrab yurardi. 6. Zuhra ko'zi jiqqa yoshga to'lib, qo'lidagi katak ro'molchasini siltadi (A.Qahhor). 7. Talaba bo'lish mukkadan tushib boshini sirtmoqqa ildirib o'qish, o'qish va yana

o'qish degan gap emas (G'aybulla As-salom). 8. Ubaydulla dili yayrab «Sadoi Turkiston»ning yangi soni bilan tanishib chiqdi (A.Qahhor).

Mashq. Taniqli yozuvchi S.Ahmad asarlaridan olingan misollarni sodda yoki qo'shma gap ekanligini, qo'shma gapning qaysi turi ekanligini aniqlang.

1. Uning rangi oqarib, bir nuqtaga tikilgan cha telbanamo alpozda o'tirardi. 2. Betiga qora surtib, eshakka teskari mindirib qishloqdan chiqarib yuborishdi. 3. Bironta roman o'qimay, adabiyot nazariyasini mutlaqo bilmay, atrofda bo'layotgan voqealarni tahlil qilmay yozuvchi bo'lmoqchimisiz? 4. U yuzlarini ikki qo'li bilan to'sib, o'ksib yig'lab yubordi. 5. Ko'rpani boshingga tortib, ezilib-ezilib yig'layman. 6. Men, umuman, Abdulla Qahhor haqidagi xotiralarimni biron hujjatga qaramay, misollarni kitobdan ko'chirmay jonlantirmoqchiman. 7. Kampir bu tovushlarga bir dam quloq tutib, boshini tebratib kulib qo'yadi. 8. Kon atrofidagi atrofi tikonli sim bilan o'ralgan maydonchada qorga ko'milib, och-nahor o'tirib tuman tarqalishini kutardilar. 9. Faqat Qahhorgagina xos bo'lgan, eshitgan odam bir umr esidan chiqarmaydigan qilib aytardi. 10. Qo'shni hovlilardan maktabga ketayotgan bolalarning injiqliklari, xarxashalari, onalarining yalinib-yolvorishlari eshitilib turibdi.

Payt ergash gapli qo'shma gaplar

Bunday qo'shma gaplarda ergash gap bosh gapdagi voqea-hodisaning bajarilish vaqtini bildiradi.

Payt ergash gap bosh gapga ko'pincha ravishdoshning **-(i)b, -gach, -guncha, -may** affikslarini olgan shakllari orqali birikadi.

Misol: 1. Hujra eshigi *ochilib*, ichkariga biri orqasidan biri - Qobilboy bilan Safarboy kirdilar (A.Qodiriy). 2. Humoyun qirg'oqqa suzib *chiqquncha*, Bobur ayonlari bilan yetib keldi (P.Qodirov). 3. Oradan ikki kun *o'tgach*, Siddiqjonning nomiga birdan uchta tabrik telegrammasi keldi (A.Qahhor). 4. Ular masjididan shomni o'qib *kirgach*, ichkaridan Oybodoq kechlik olib chiqdi (A.Qodiriy). 5. Oradan ko'p vaqt o'tmay dugonalar yana uchrashib qolishdi.

Payt ergash gap bosh gapga sifatdoshning **-gan** affiksini olgan shakli va kelishik qo'shimchalari yoki ko'makchilar bilan birga qo'llangan shakli orqali birikishi mumkin.

Misol: 1. Tolibjon ular oldidan *o'tganda*, unga e'tibor berishmadi (S.Ahmad). 2. Ali Qushchi Ko'ksaroyga etib *borganda*, Mirzo Ulug'bek o'zining sarkardalari bilan suhbatlashar edi. 3. Ular Olmozor etagidagi so'qmoq yo'lga *burilishganda*, quyosh tog' ortidan endigina mo'ralay boshlagan edi (O'.Umarbekov). 4. Men shu shaharga *kelganimdan* beri, bironta noxush hodisa yuz bergani yo'q.

Payt ergash gap bosh gapga fe'ning harakat nomi-shakli va bilan ko'makchisi, fe'ning shart mayli va boshqa turli yordamchilari orqali birikishi mumkin.

Misol: 1. Sedona Mirvalining mashinasi pastda to'xtashi bilan manti qozonni gazga qo'ygani yo'q (S.Ahmad). 2. Muhammad Jamol chiqib ketishi bilan, Ahmad Husayn Iskandarovning yoniga borib o'tirdi (Oybek). 3. Choyni ichib bo'lar-bo'lmas, mashinaning ovozi eshitildi (H.G'ulom). 4. Chevar qiz buyurilgan libosni tikib bo'lganicha yo'q ediki, buyurtmachi kelib qoldi (N.Aminov). 5. Xonaga kirsam, hech kim yo'q ekan.

Mashq. Misollardan payt ergash gapli qo‘shma gaplarni ajratib ko‘chiring. Payt ergash gap bosh gapga qanday yordamchi bilan birikkanligini aniqlang.

1. Ular chinni qasrga kirishganida, saroy ahli taxt mulozamatini bajo keltirmoqqa shaylanib turadi (T.Malik). 2. General haykallardan birining bog‘ichidan tortgan edi, boshiga ro‘mol tashlagancha uzoq-uzoqlarga mayus termilib o‘tirgan ona paydo bo‘ldi (O‘.Hoshimov). 3. Katta leytenant Sergeyning yordamida uni ayvonga olib chiqishlari bilan, u o‘zini Asad Qoriga tashladi (H.G‘ulom). 4. Uzun xiyobonning o‘rtasiga borganimda, chap tomondagi skameykalarning birida o‘tirgan ikkita qiz o‘rinlaridan turishdi. 5. Uning ovozi hali bosilmasdan ikkinchi g‘aramdan xuddi shu yo‘sinda Akmal boshlab chiqdi (O.Yoqubov). 6. Anvar mahdumning mahallasiga etganda, kishi tanimaslik darajada qorong‘u tushdi (A.Qodiriy). 7. Ibn Sino Registon maydoniga kelganida, ko‘nglini ezayotgan shubha haqiqat bo‘lib chiqqan edi. 8. Quyosh chiqqach, bulutlar tarqadi-ketdi. 9. Sinfidan chiqayotganimda, qizlardan biri yonimga kelib, mudir afandi nima uchun bunday deganligini tushuntirib berdi («Choliqushi»). 10. Saidiy boshqarmaga kelganda, indamas Yoqubjon allaqachon muharrirning yonidagi sersavlat bir stolda qog‘ozlar ichiga ko‘milib o‘tirar edi (A.Qahhor).

Mashq. Keltirilgan misollardagi payt ergash gapli qo‘shma gaplarda ikki komponentni birlashtirish uchun ishlatilishi lozim bo‘lgan tushirib qoldirilgan yordamchilarni topib yozing.

1. Saida kechqurun hujrasini berkitib olib xatni yozishga kirish..., Umida o‘rtoq Nosirov kelganligidan darak berdi (A.Qahhor). 2. O‘ychi o‘yini o‘yla..., tavakkalchi ishini bitirar (Maqol). 3. Masjid minorasidan ruhoniya yog‘dirib munglik azon tovushi eshitil..., uyqu quchog‘ida yotqon tabiat uyg‘onib javob bergan kabi jong‘irab ketdi (A.Qodiriy). 4. Bu dardkashni qoniqtirma..., hargez orom olma (Oybek). 5. Kitoblar ko‘rikdan o‘t..., Husayn Boyqaro majlisni ziyofatga taklif etdi (Oybek). 6. Kechqurun jamoat jam bo‘l..., g‘azabdan ko‘karib ketgan kampir etti pushtidan qolgan uch boylam vasiqani o‘rtaga ko‘tarib urdi (A.Qahhor). 7. Robiya oyimning qo‘llarini bo‘ynimdan ajratib olayot..., vujudim titrab ketdi (O‘.Hoshimov). 8. Bir mahal eshik g‘irchillab ochil..., Dadaboy amaki kirib keldi (O‘.Umarbekov). 9. Dildor suvdan chiqib kiyinayotgan..., Nizomjon uning yuziga qaramay ming‘illadi (S.Ahmad). 10. Dasturxon yozil..., tandirdan hozirgina uzilgan shirmoy non keltirib qo‘yildi.

O‘rin ergash gapli qo‘shma gaplar

Bunday qo‘shma gaplarda ergash gap bosh gapdagi ish-harakat yoki voqeaning bajarilishi o‘rnini bildiradi. O‘rin ergash gap bosh gapga, asosan, fe‘lning shart mayli orqali birikadi. Misol: Qayerda ahillik *bo‘lsa*, shu yerda fayz-baraka bo‘ladi. Qayerda fitna ko‘paysa, o‘sha yerda ish unumli bo‘lmaydi. Qayerda suv mo‘l bo‘lsa, o‘sha yerda tabiat chiroyli bo‘ladi. Shamol qay tomonga essa, maysalar ham shu tomonga boshini egardi.

O‘rin ergash gapli qo‘shma gaplar tarkibida o‘ringa munosabat bildiradigan *qayeda* – *shu yerda*, *qay tomondan*-*shu tomondan*, *qayerga* – *shu yerga*, shu tomonga

kabi soʻzlar ishtirok etadi. Misol: Qayerda yurt tinch boʻlsa, oʻsha yerda farovonlik boʻladi.

Mashq. Berilgan misollarning qaysi xil ergash gapli qoʻshma gap ekanligini aniqlang. Ergash gapni bosh gapga birlashtiruvchi vositani belgilab bering.

1. Qayerda yaxshi imkoniyatlar yaratilgan boʻlsa, hammamiz oʻsha yerga borib ishlashga intildik. 2. Koʻprik ustiga yetib kelganimizda, hech kim yoʻq edi (Oʻ.Hoshimov). 3. Qayerdagi isteʼdodlarga, baxillar zavol keltirilmasa, oʻsha yerda kamolot choʻqqisiga koʻtarilish oson (P.Qodirov). 4. Mingboshi qayerda boʻlsa, Fosih afandi ham shu yerda edi (M.Ismoilov). 5. Shuni unutmaslik kerakki, halollik, rostgoʻylik, bilangina maqsadga erishish mumkin. 6. Qayerda adolat, tinchlik, osoyishtalik hukmron boʻlsa, shu erda odamlar baxtiyor umr kechiradilar. 7. Shunday kunlar keladiki, sen oʻtkazgan umringdan mamnun boʻlasan. 8. Ostonaning qayerida it zotini koʻrsang, oʻsha yerda bu qora bayir otlar oʻtlashi dargumon. 9. Shu kundan boshlab oʻz ustida ishlab, yaxshilab ter toʻksa, bobosining orzulari roʻyobga chiqadi. 10. Sof vijdonli Iskandarov qayerda boʻlsa, uning doʻsti Ahmad Husayn ham shu yerda boʻlardir. 11. Qayerda bekorchilik boʻlsa, shu yerda noxush ishlar koʻp boʻladi.

Sabab ergash gapli qoʻshma gaplar

Bunday qoʻshma gaplarda ergash gap bosh gapdagi voqea-hodisaning yuzaga kelish sababini bildiradi.

Sabab ergash gaplar bosh gapga *chunki, nechaki, shuning uchun kabi bogʻlovchilar va -gani uchun, -gani sababli, -(i)b affiksli ravishdosh, shekilli* yordamchisi kabi grammatik vositalar orqali birlashtiriladi.

Misol: 1. Zaynab yalt etib qayinonasiga qaradi, chunki Oʻzbek oyimning boyagi gapi endi unga aglashilgʻon edi (A.Qodiriy). 2. Kun issiq boʻlgani uchun, traktorchilar koʻchma uygamas, maysazorga gilam toʻshadilar. (A.Qahhor) 3. Men vatanim, xalqim, yurtim ertasi, kelajagini saqlab qolmoqchi edim, shuning uchun qamamoqchimisizlar meni?! (A.Qahhor) 4. Qish kechalari juda uzun boʻlgani uchun, choyxonalar obod edi. 5. Qirqqa kirganingizga hecham ishonmayapman, negaki hali ham oʻsha-oʻshasiz. 6. Nurining fikri boshqa narsalar bilan band boʻlgani uchun, soʻzlari, javoblari bir-biriga qovushmas edi (Oybek). 7. Mavlono mana shu narsalarni oʻylab, taʼbi tirriq boʻlmoqda edi (P.Qodirov). 8. Oʻrtadagi stol ustiga yopilgan klyonkaga siyoh toʻkilgan shekilli, bir cheti koʻkarib qolgan edi (Oʻ.Hoshimov).

Sabab ergash gaplar, asosan, bosh gapdan oldin keladi. Chunki, negaki bogʻlovchilari orqali bogʻlanganda esa, bosh gapdan keyin keladi.

Misol: 1. Katta anhorga suv kelmagani uchun qizlar chelak koʻtarib boshqa anhorga ketishdi. 2. Kun issiq edi, shuning uchun paxtakorlar dalada oʻtirishni istamay uyga kirib oʻtirdilar. 3. Ishni choʻzib oʻtirishni hojati yoʻq, negaki yangi qurilmalar paydo boʻlyapti. 4. U markazni ataylab yovga ochiq qoldirmoqda edi, chunki hali harakatsiz turgan aravalar va toʻfanglar markazga quyilgan edi.

Keltirilgan misollarning birinchi va ikkinchisida sabab ergash gap oldin, uchinchi va toʻrtinchi misollarda esa ergash gap bosh gapdan keyin kelgan.

Mashq. Keltirilgan misollar orasidan sabab ergash gapli qoʻshma gaplarni aniqlang. Ergash gapni bosh gapga birlashtiruvchi vositalarni koʻrsating.

1. Kichik ariqqa suv kelmagani uchun Gulnor chelak ko‘tarib katta ariqqa jo‘nadi (Oybek). 2. Anvar Mahdumning mahallasiga etganda, kishi tanimaslik darajada qorong‘u tushgandi (A.Qodiriy). 3. Bular kimningdir uyiga kirishganda, Sobiraxon hatto to‘rga o‘tgani ham unamadi. 4. Mirzayev xonaga kirib ulgurganicha yo‘q edi, orqasidan Nasibaxon kirib keldi. 5. Har qanday o‘tkir shoirning ham hamma yozganlari yaxshi, ammo she‘rlari orasida uning butun ijodiy kuchini, san‘atkorlik cho‘qqisini belgilab beradigan bir necha she‘rlari bo‘ladi (S.Ahmad). 6. Otlq kirib kelganda, hayriyatki, Fosih afandi bilan Mamarayim afandi shu erda ekan (A.Qahhor). 7. U ijod olamining sirlarini tinmay o‘rganar edi, chunki ustozlarining «turtkisi» uni ijod sari undardi (S.Ahmad). 8. Hozir bir-ikki soat vaqtimiz bor ekan, shuning uchun g‘irt etib borib, Ayniy domlani ziyorat qilib kelayin. 9. To‘satdan uning ko‘ngli cho‘kib, chidab bo‘lmas iztirobda qoldi. (O‘.Hoshimov) 10. U zanjirni tushirishi bilan, notanish odam hovliga otilib kirdi. (O‘.Hoshimov).

Mashq. Berilgan misollardagi sabab holi ishtirok etgan sodda gaplarni alohida, sabab ergash gapli qo‘shma gaplarni alohida ajratib, ularni izohlab bering.

1. Yerda tuz ko‘payib, daraxtlar quriy boshladi. 2. G‘azabdan uning ko‘zlari qizarib ketgan edi. 3. Otasidan hayiqqani uchun biror marta Lazokatga hatto hazil ham qilmagan edi. 4. Vaqt allamahol bo‘lib qolgan, yotib uxlash kerak edi (S.Ahmad). 5. U o‘zining bu qilmishidan uyalganidan yuzini ters burdi. 6. Qaynonangiz yolg‘izlikdan qiynalayotgan bo‘lsa kerak. 7. U boshqa maktabdan o‘tgan «yangi» qiz bo‘lgani uchun, bir-birini sensirab gaplashadigan sinfdoshlarining hammasi uni sizzirab gaplashardi (O‘.Hoshimov). 8. Stadion darvozasidan kirishlari bilan, uzoqdan yigirma qabatli binoning azamat gavdasi ko‘rindi. 9. Anhor tip-tiniq bo‘lgani uchun suv tagidagi tol xazonlari aniq ko‘rinardi (O‘.Hoshimov).

Maqsad ergash gapli qo‘shma gap

Bunday qo‘shma gaplarda ergash gap bosh gapdagi voqea-hodisaning qanday maqsad bilan yuzaga kelishini bildiradi. Maqsad ergash gap bosh gap bilan ko‘pincha *deb* yordamchisi orqali birikadi.

Misol: 1. Uyga toza havo kirsin deb derazalarni ochib qo‘ydim. 2. Onam xavotir olmasinlar deb tezroq uyga qayta qoldim. 3. Qizginam xat-savodli bo‘lsin deb Zayniddin Maxsum uning ilm-tarbiya olishiga barcha imkoniyatlarni yaratib berdi. 4. Xat yozibdi ota-onang, Bolam omon bo‘lsin deb.

Maqsad ergash gap bosh gapga ba‘zan *uchun* ko‘makchisi orqali ham birikadi. Misol: 1. Inson yashamoqdan tolmasin uchun ko‘ngliga bir dunyo tilak berilgan (E.Vohidov). 2. Kampir xafa bo‘lmasin uchun Turg‘un u bilan borishga rozi bo‘ldi.

Mashq. Misollar orasidan maqsad ergash gapli qo‘shma gaplarni ajratib, ulardagi biriktiruvchi vositalarni belgilang.

1. Zora Farhodning ko‘ngli bir oz yozilsa deb, Suhaylo u bilan suhbatlashardi. 2. Uni uyg‘otib yubormay deb, tag‘in ko‘zimni yumib oldim. 3. Sherzod uni xafa qilmay deb asta gapira boshladi. 4. G‘o‘za suvni miriqib ichsin deb, qiz uni sekin, bir tekis jildiratishga tirishardi. 5. Sen otash ichida urasan javlon, Dushman qolmasin deb sevgan elimda. 6. Odam aqli odamning kuchi yaxshilikka qilsin deb xizmat, Yer ekuvchi, po‘lat quyuvchi obodlikka sarf etsin kuchin. 7. Yoshlikda yaxshi odam

bo'lsin deb, bolamizga mushtdakligidan tarbiya bera boshlaymiz. 8. Gulnoza xijolat bo'lmasin deb, Karim bu gapni aytmay qo'ya qoldi. 9. Sen, albatta, Ostonani ozod qilgin deb, uni ardoqlagin deb, bu yolg'onlar ta'rifini hech kimga so'zlamadim. 10. Yolg'iz bolam dunyoni ko'rsin deb, meni ham o'zlari bilan olib yurardilar. 11. Yon atrofimiz chiroyli, ko'rkam bo'lsin deb, turli xil gullar va ko'chatlar o'tkazib turamiz. 12. Terak yaxshi o'ssin deb, kampir uni ko'p parvarish qilibdi. 13. Buvijonim ertak aytib beradilar deb, sochlari jamalak qizlar yig'ilishdi.

Shart ergash gapli qo'shma gaplar

Bunday qo'shma gaplarda ergash gap bosh gapdagi ish-harakatning yuzaga kelishidagi shartni bildiradi. Shart ergash gap *fe'lning shart mayli shakli, -gan affiksini olgan sifatdosh+da (-ganda) yordamchisi, -(a)r affiksini olgan sifatdosh+ekan to'liqsiz fe'li va boshqa xil yordamchilar* orqali bosh gapga birikadi.

Misol: Ta'lim tizimini isloh qilish vazifalari muvaffaqiyatli hal *etilsa*, ijtimoiy, siyosiy iqlim keskin o'zgaradi. Elning, yurtning baxti barqaror *bo'lsa*, saltanat ham barqaror bo'lur (Abu Iso Termiziy). Ungur chuqurlashgan sari qoziqlar shu zaylda qoqib *borilsa*, yo'ldan adashmaymiz (M.Ismoiliy). Agar ayb faqat bir tomondagina *bo'lganda*, urushlar uzoq davom etmas edi. Agar aql *bo'lmaganda* edi, oyoqda tinim bo'lmasdi. Agarda siz *siqilar* ekansiz, hali ham Toshkanda qolmasligingiz menga ma'qul ko'rinadir (A.Qodiriy).

Ba'zi vaqda shart ergash gapdagi shart mazmunini yanada kuchaytirib ifodalash uchun *agar, bordi-yu, mabodo* yordamchilari qo'shib ishlatiladi.

Misol: Agar inson biror kasbni mukammal egallasa, mehnat unga huzur bag'ishlaydi, baxt keltiradi. Mabodo G'ozixon shikast yesa, ko'pchilik beklar bo'yun egurlar (P.Qodirov). Bordi-yu biz o'z vaqtida xabar yetkaza olmasak, albatta, o'zingiz yo'lga chiqarsiz.

Mashq. Keltirilgan misollar orasidan shart ergash gapli qo'shma gaplarni ajratib, ular tarkibidagi biriktiruvchi vositalarni belgilab bering.

1. Yer qattiq bo'lsa, ho'kiz ho'kizdan ko'rur (Maqol). 2. Dangasaga ish buyursang, senga aql o'rgatar (Maqol). 3. Shu shartlar bajarilsa, shoh Ismoilning beklari o'z qo'shinlarini Movarounnahrda olib chiqib ketishga ko'nar edilar (P.Qodirov). 4. Hurmat qilsang, hurmat topasan (Maqol). 5. O'qituvchilar xonasidan o'tib, yuragi po'killaganicha eshikni taqillatdi (O'.Hoshimov). 6. Tashqaridagi shamol kuchayib, deraza ortidagi tollarning shoxi qisirlab ketdi (O'.Hoshimov). 7. Lola daraxtining urug'lari bundan bir necha yil avval Amerikadan Toshkent-Botanika bog'iga keltirilgan edi. 8. Istagim shuki, jumhuriyatimiz xalqlari inson chehrasidagi bir juft ko'z kabi jon tomiri bilan bog'lanib yashasin. 9. Hosilimiz bo'lsa to'kin, Tuylarimiz to'xtamas (H.Sharipov). 10. Agar barloslar ham muvofiq topsalar, uni qozi tayin etmoqni va'da berdi (Oybek). 11. Yer haydasang, kuz hayda, kuz haydamasang, yuz hayda (Maqol).

Mashq. Misollar orasidan ergashgan qo'shma gaplarni topib, tushirib qoldirilgan o'rinlarga ergash gapni bosh gapga biriktiruvchi vositalarni qo'ying va gaplarni qaysi xil ergash gapli qo'shma gap ekanligini belgilang.

1. Agar butun qiyinchilik shu yolg'iz do'pillashni hazm qilishdan iborat bo'l..., Murodxo'ja domla «tosh yutdim» deb qo'ya qolar edi. 2. Oqibat yaxshi bo'l..., qo'limdan sira chiqarmayman (Oybek). 3. Muhabbati evaziga baxt quyoshi unga jilmayib boqdi..., butun dunyo yashnab ketgandek bo'ldi (O'.Hoshimov). 4. Oyoqlari titra..., ko'zlari g'azabdan qizarib ketdi (O'.Hoshimov). 5. Agar shu ko'rganlarini hikoya qilib ber..., Iskandarov bunga ishonmasligi mumkin. 6. Soxta kamtarlik manmanlik kabi qabohatdir, ... u manmanlikning eng pinhona nayrangidir. 7. Kim ravshan fikrla..., u ravshan bayon etadi. 8. Qanoat har kimning bo'l.. yo'ldoshi, G'am bilan egilmas hech uning boshi. 9. Donolar aytadilar..., badmastga xush davo bo'lar shapaloq. 10. Erta tur..., ishing rivoj topadi.

To'siqsiz ergash gapli qo'shma gaplar

Bunday qo'shma gaplarda ergash gap va bosh gaplardagi mazmunning zidlikka qaramay yuzaga keladigan voqea-hodisa ifodalanadi. To'siqsiz ergash gap bosh gapga *fe'lning shart mayli shakli+ham yoki -da (-sa+ham, -sayam, -sa+da) yordamchilari yoki qaramay, bilan ko'makchisi* orqali birikadi.

Misol: 1. Taklif qilmasam ham, ayvondan o'tib, uyga kirdi (O'.Hoshimov). 2. Odamlar seni bilmasa ham, sen odamlarni bil (Maqol). 3. Tizzalari qaltirasa-da, to'xtamay, Qo'chqor yotgan g'aramga qarab zipillab ketdi (O.Yoqubov). 4. Oriyat buvining chirqillashiga qaramay, Teshavoy bilan Mardonov kirib kelmoqda edi (J.Abdullaxonov). 5. U juda ko'p uringani bilan, ishining natijasi ko'rinmasdi. 6. Mobodo Kimsan akam yo'q bo'lganida ham, men borman-ku (O'.Hoshimov). 7. Har qancha qarshi turishimga qaramay, Jamilaning onasi sochimga ip taqib qo'ydi («Choliqushi»).

Mashq. Misollar orasidan to'siqsiz ergash gapli qo'shma gaplarni aniqlang va ular tarkibidagi biriktiruvchi vositalarni belgilang.

1. Yaxshiga qilsang yaxshilik, Ham aytadir, ham qaytadir. 2. Bosh omon bo'lsa, do'ppi topilar (maqol). 3. Shuncha qistasam ham, ovsinim tuz totmadi (O'.Hoshimov). 4. Hamid yana nimanidir so'ramoqchi bo'lsa ham, usta Farfi shoshib masjidga burildi (A.Qodiriy). 5. Kun botmagan bo'lsa ham, qosh qoraygan (A.Qahhor). 6. Hali hech narsa gullagan bo'lmasa-da, go'yo uzoqdan gul hidi kelardi. 7. Bu ayolga bir narsa deyishga menda madorning o'zi yo'q edi, lekin nima bo'lmasin iliq so'z aytib chiqib ketdim. 8. Tuyaning dumi kalta bo'lsa ham, Tulkidan dum so'ramas (maqol). 9. Quloqlarim shang'illab, ko'z o'ngim qorong'i bo'lib ketdi (O'.Hoshimov). 10. Muhabbati evaziga baxt quyoshi unga jilmayib boqdi-yu, butun dunyo yashnab ketgandek bo'ldi (O'.Hoshimov). 11. Yana takror aytamanki, o't qo'ygan, qon to'kkan jinoyatchini kechirib bo'lmaydi.

Mashq. Taniqli yozuvchi O'tkir Hoshimovning «Quyosh tarozisi» asaridan olingan quyidagi misollarning tuzilishga ko'ra qanday gap ekanligini aniqlang. Tushirib qoldirilgan o'rinlarga kerakli biriktiruvchi vositalarni qo'yib qanday qo'shma gap ekanligini ko'rsating.

1. Tabiatning hech kimga bo'ysunmaydigan, birovdan ruxsat ham so'rab o'tirmaydigan o'z qonuniyatlari bor. 2. U endi yo'lak tomon yur..., ichkaridan oq xalat kiygan notanish qiz yugurib chiqib qoldi. 3. Eshik taqilla..., uning xayoli

bo'lindi. 4. Yodgor sal tinchi... o'zini bosib oldi. 5. Bog', aftidan, soyga tutashib ket..., o'sha yoqda suv shuvillardi. 6. Bir vaqtlar gunoh ish qilib qo'y..., dadasi uni ayovsiz kaltaklar edi. 7. Sezdingiz..., mana bu binoda ham ko'zga yarq etib ko'rinib turadigan bir narsa bor. 8. Uning dilrabo ovozida ... vasl quvonchi yangrar, ... hijron iztiroblari ingrardi. 9. Gavhar beriroqqa – erkaklab ketgan yalpizlar ustiga etak yozib o'tirardi. 10. Chumchuqlar chirqillashar ... shamolga ergashgan terak xazonlari havoda pirpirardi.

Natija ergash gapli qo'shma gaplar

Bunday qo'shma gaplarda ergash gap bosh gapdagi voqea-hodisaning natijasini bildiradi. Natija ergash gap bosh gapga, asosan, **-ki** yordamchisi orqali birikadi.

Bunday qo'shma gaplarning bosh gap qismida ko'pincha fe'l kesimga taalluqli bo'lgan (fe'l kesim oldida kelgan) **shunday, chunonam** kabi so'zlar ishtirok etadi. Ayrim vaqtda ergash gap tarkibida **natijada, oqibatda** so'zlari ham ishlatiladi.

Misol: 1. Ular **shunday** inoqlashishdiki, Ahmadjon bir masala to'g'risida u bilan ochiq gaplashdi (A.Qahhor). 2. Quدرات **shunday** baqirib yubordiki, qo'shni stoldagilar hangu-mang bo'lib qolishdi (J.Abdullaxonov). 3. Ular ikkovlari **shunday** qalinlashdiki, hatto bir juma kuni Murodxo'ja domlaning mehmonxonasida bo'lgan o'tirishda so'z boyligini tezda aytib tamom qildi (A.Qahhor). 4. Kelgusi yili **shunday** uloqlar yutayki, hamma meni «Turg'un chavandoz» desin. 5. U boshini shunday tez va kutilmagan vaqtda burdiki, Saidiy ko'zini ololmay qoldi (A.Qahhor). 6. U **shunday** muloyim gaplashdiki, Gulsum yana bir oy o'ylab, o'yining tagiga etolmadi (O.Yoqubov).

Yuqoridagi misollardan ko'rinadiki natija ergash gap bosh gapdagi fe'l kesimga tobelanib kelgan **shunday** so'zining mazmunini konkretlashtirib kelgan va bosh gapdagi voqea-hodisaning natijasini bildirgan.

Mashq. Berilgan misollardan natija ergash gapli qo'shma gaplarni ajratib, ergash gaplar bosh gapga qanday vosita orqali birikkanligini tushuntirib bering.

1. Atrof tinch, qushlarning sayrashi tiniq havoda baland yangrardi. (O'.Hoshimov). 2. U talabalarni joylashtirguncha ancha qiynalgan bo'lsa kerak, chehrasi horg'in edi (O'.Hoshimov). 3. Rais unga shunday qo'pol, ters javob berdiki, Otaboyev chidab turolmay xonadan chiqib ketdi. 4. Uning bu qadar sovuq muomalasi shunchalik qattiq tekkan ediki, alam va xo'rlikdan ko'z yoshlarimni zo'rg'a tiyib turardim. (O.Yoqubov). 5. Fikrlari topmay nihoya, xayol uni ko'kka uchirdi. (H. Olimjon). 6. Har qanday xalq orasida yaxshi, yomon odamlar topiladi, ammo xalqning yomoni bo'lmaydi. 7. Har kimsa nafsining asiri bo'lsa, ojizlar mulkiga cho'zadi qo'lin. 8. U shu qadar g'lati bir hayrat bilan og'zimga tikilib qoldiki, o'zimni tutolmay kula boshladim. («Choliqushi»). 9. Bu sho'rlik xaltacha hozir shu qadar engillashib ketdiki, ichidagilarni sanashga yuragim betlamaydi. («Choliqushi»). 10. Bu safar momaqaldiroq shu qadar shiddatli gumburladiki, osmonni ikki bo'lakka tilimlab tashlagandek bo'ldi.

Mashq. Keltirilgan misollardan aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplarni alohida ko'chiring, natija ergash gapli qo'shma gaplarni ham alohida ko'chiring.

1. Chunon bexato, chunon zo‘r gapirdimki, hatto orada bir-ikki nozikroq gap ham o‘tib ketdi. 2. Bu erlarning oftobi shunday saxiyki, osmoni haftalar, oylar davomida bulut ko‘rmaydi. 3. Muhammad Jamol hayajon bilan stolni shunday urdiki, natijada dudli lampaning yolqini lovillab ketdi. 4. Men shu qadar chaqqon, epchil harakatlar qilardimki, xonimlar hayron bo‘lishib, menga er ostidan qarab qolardilar («Choliqushi»). 5. Bu o‘xshatishlar Boburning ikki podshohdan olgan taassurotlariga shu qadar mos kelar ediki, u beixtiyor kulib yubordi (P.Qodirov). 6. Bizda shunday odat borki, o‘zidan kichikni ham sizsiraydilar. 7. Navoiy she‘riyati shunday mo‘‘jizaki, uni o‘rgangan saring qiziqishing orta boradi. 8. Shunday jannat bo‘ladiki, bu jannatga kirish uchun sen odamlarga ibodat qilasan (A.Qahhor). 9. Shunday ayollar borki, ular muhabbatni e‘tiqod kabi muqaddas tutadilar. 10. Dunyoda shunaqa hodisalar bo‘ladiki, birovga tushuntirish u yoqda tursin, o‘zing ham tushunolmaysan. 11. Shunday savdogarlar ham borki, ular halol luqma bilan yashaydilar.

Ergashgan qo‘shma gaplarning yordamchilarsiz birikishi

Ergashgan qo‘shma gaplar uslubiy talabga ko‘ra ba‘zan yordamchilarsiz (komponentlarni biriktiruvchi grammatik vositalarsiz) ham qo‘llanishi mumkin.

Ergashgan qo‘shma gaplarning deyarli barcha turi yordamchilarsiz, faqat intonatsiya orqali birikishi mumkin.

Bunday qo‘shma gaplar tarkibidagi qaysi xil ergash gaplar yordamchilarsiz birikkanligi qo‘shma gapning mazmunidan anglashilib turadi. YA’ni mazmunga ko‘ra bunday qo‘shma gaplarda qaysi yordamchi qo‘llanishi lozimligi sezilib ham turadi. Masalan: *Qo‘rqitmay o‘stirdim – botir bo‘ldingiz* (ertakdan). Bu gap qo‘shma gap shaklan ikki teng huquqli gapdan tuzilganday ko‘rinsa ham, mazmunan teng bo‘lmagan qismlardan tuzilib, unda sabab mazmuni anglashiladi. YA’ni bu qo‘shma gap mazmuniga mos ravishda biriktiruvchi vosita qo‘yib: «*Qo‘rqitmay o‘stirdim, shuning uchun botir bo‘ldingiz*» shaklida ishlatsak sabab ergash gapli qo‘shma gap hisoblanadi. *Shuning uchun* bog‘lovchisini qo‘llamay «*qo‘rqitmay o‘stirdim – botir bo‘ldingiz*» shaklida qo‘llasak, sabab ergash gapli qo‘shma gapning yordamchisiz qo‘llangan ko‘rinishi hisoblanadi.

Biz quyida turli ergash gaplarning bosh gapga yordamchilarsiz birikadigan ko‘rinishlarini bayon etamiz.:

1. Qo‘shning tinch – sen tinch - Qo‘shning tinch bo‘lsa, sen tinchsan.
2. Biz yaxshi bilamiz, vijdon inson qalbining hakamidir – Biz yaxshi bilamizki, vijdon inson qalbining hakamidir.
3. Siz borsiz, bu olam ko‘rsatar jamol. (Shuhrat) – Siz borsiz, shuning uchun bu olam ko‘rsatar jamol.
4. Tilagimiz shu: yaxshilar etsin murodga – Tilagimiz shuki, yaxshilar etsin murodga.
5. Ko‘rsatma berildi – ishni boshlab yuboramiz. – Ko‘rsatma berilishi bilan ishni boshlab yuboramiz.
6. Bu so‘zlarni shunchalik ko‘p ishlatasiz, boshqa so‘zlar qulog‘ingizga erish eshitiladi. (A.Qahhor) – Bu so‘zlarni shunchalik ko‘p ishlatasizki, boshqa so‘zlar qulog‘ingizga erish eshitiladi.
7. Odam borki, odamlarning naqshidir – Shunday odam borki, u odamlarning naqshidir.

8. Qayerda ahillik bor, shu yerda unum mo‘l bo‘ladi. - Qayerda ahillik bo‘lsa, shu yerda unum mo‘l bo‘ladi.

9. Faqat shu esida: Ertasi kuni ko‘zini ochganda Sobirjon yonida yo‘q edi. (A.Muxtor) – Shu narsa esidaki, ertasi kuni ko‘zini ochganda, Sobirjon yonida yo‘q edi.

Yuqoridagi misollarning birinchisi shart ergash gapli qo‘shma gapning yordamchisiz ko‘rinishi, ikkinchisi to‘ldiruvchi ergash gapli qo‘shma gapning yordamchisiz ko‘rinishi; uchinchi sabab ergash gapli qo‘shma gapning yordamchisiz ko‘rinishi; to‘rtinchisi kesim ergash gapli qo‘shma gapning, beshinchisi payt ergash gapli qo‘shma gapning, oltinchisi natija ergash gapli qo‘shma gapning, ettinchisi aniqlovchi ergash gapli qo‘shma gapning, sakkizinchi o‘rin ergash gapli qo‘shma gapning, to‘qqizinchi ega ergash gapli qo‘shma gapning yordamchisiz birikkan ko‘rinishidir.

Mashq. Berilgan misollar orasidan yordamchilarsiz birikkan ergashgan qo‘shma gaplarni topib, qo‘llanmagan yordamchi o‘rniga mos yordamchilarni qo‘yib qanday ergash gapli qo‘shma gap ekanligini ayting.

1. Ona tilimizni avaylab asrang, u avlod-ajdodlarimiz tomonidan bizga qoldirilgan bebaho mulkdir, xazinadir. 2. Yozildi bu she‘r bahor tongida, Aziz farzandlarga sovg‘a bo‘lsin deb (G‘.G‘ulom). 3. Sidiqjon to hushini o‘nglaguncha, Boltaboy bostirmaga kirib keldi (A.Qahhor). 4. Shul erur aybim, Muqimiy, Mardumi Farg‘onaman (Muqimiy). 5. Saidiy Munisxonning fazilatlaridan naqadar nuqsonlar yasasa ham, har holda Munisxon Munisxonligida qoldi (A.Qahhor). 6. Qorovul chol oqsoqlanib panjarani ochguncha, Nasiba lip etib ichkariga kirib oldi (O‘.Hoshimov). 7. O‘z akasining so‘zlari suyak-suyagidan o‘tib, yuzlari lovillab ketdi (O‘.Hoshimov). 8. Zum o‘tmay yana shamol o‘kirar, ketidan yana jimlik cho‘kardi (O‘.Hoshimov). 9. Qor yog‘di – don yog‘di (Maqol). 10. Sog‘inib erdim: bahor bo‘ldi bahona, do‘stlar (S.Abdulla). 11. Yaxshisi shu: bizdan xavotir olmay, erta bilan O‘rmonjonni qora tortib, kapsanchilar oldiga borgin (A.Qahhor). 12. Andishaning sababi shudir: Zaynabning ham tanlagani bor (H.Olimjon).

32-DARS: QO‘SHMA GAPLARNING MURAKKAB TURI

Qo‘shma gaplar ba‘zan uch yoki undan ortiq komponentlardan tuzilgan bo‘lishi mumkin. Bunday qo‘shma gaplar tarkibidagi komponentlar o‘zaro munosabatiga ko‘ra uch xil ko‘rinishiga ega bo‘ladi:

Komponentlar orasida tenglanish munosabati bo‘lib, undagi gaplarning barchasi teng huquqli bo‘ladi. Ya‘ni ular bog‘langan qo‘shma gaplarday munosabatga kirishadi. Misol: 1. *Qor tingan, yo‘llar qorga ko‘milib ketgan, ko‘chalar sirg‘anchiq edi.* (O‘.Hoshimov) 2. *Vokzal gavjum: birov chemodanga suyanib mudrar, birov papiros tutatib xayol surib o‘tirar, birov do‘kondan kitob tanlar edi.* (O‘.Hoshimov) 3. *Quyosh botib borar, suv salqinidan kishining eti junjirdi, allaqayerda chigirtka chirillaydi, suv qirg‘oqqa shaloplub uriladi* (O‘.Hoshimov).

Yuqoridagi misollarning birinchisi uch komponentdan, ikkinchisi to‘rt komponentdan va so‘nggisi esa, besh komponentdan tuzilgan bo‘lib, ular tarkibidagi

gaplar orasida tenglanish mavjud. Ya'ni har uch misoldagi komponentlar teng huquqlidir.

Murakkab qo'shma gaplarning ikkinchi turida tobelanish munosabati asosida ikki va undan ortiq ergash gap (bir necha ergash gap) bitta bosh gapga tobelanib keladi. Bunday qurilmalar bir necha ergash gapli qo'shma gap deb ham nomlanadi.

Yuqorida ko'rib o'tilgan ergash gaplarning barcha turi ham birdan ortiq kelib bir bosh gapga tobelanib kelishi mumkin. Misol: 1. *Kimning bilagida kuchi bo'lsa, kim ishning havasini olsa, o'sha ilg'or bo'ladi.* 2. *Toleim shulki, Vatanda bir guliston tanladim, Baxtni topgan el bilan jondosh bo'lib otdim qadam (H.Olimjon).* 3. *Shunday hayot tug'ildiki, u sensiz yashnay olmaydi, sen uning qudratli kuchisan. (A.Muxtor.)* 4. *Shuni qayd qilish lozimki, keyingi vaqtlarda ko'pgina ajoyib olimlar yetishib chiqdi, talantli yosh yozuvchilarning ko'pgina asarlari paydo bo'ldi.* 5. *Chechaklar to'lg'onib, qushlar sayrab, tong yellari g'ir-g'ir esadi (Uyg'un).* 6. *Qayerda ijodiy tashabbus barq ursa, qayerda ishda faollik va jonkuyarlik ko'rsatilsa, o'sha yerda yangidan yangi fikrlar tug'iladi.* 7. *Baliq qornin yorganda, Pichoq belga borganda, chol birdan cho'chib ketdi. (H.Olimjon).* 8. *Keyingi yili Bozorning dehqonchilik ishlari burungiday avj olmadi, chunki ho'kizi toq, o'zi yolg'iz (S.Ayniy)* 9. *Ekin chog'i borolmadim yoz bo'lsin deb, Qovun pishib, dam olishga soz bo'lsin deb.* 10. *Fikrlar kurashi bo'lmasa, erkin tanqid bo'lmasa, hech qanday fan rivojlamaydi.* 11. *Ishlar batamom tugamagan bo'lsa ham, bu uni ancha xijolatda tutayotgan bo'lsa ham, u o'zini bardam va tetik tutardi.* 12. *Allakim shunaqangi sho'x o'yinga tushib ketdiki, yer larzaga keldi, changi osmonga ko'tarildi.*

Keltirilgan misollardan ko'rinadiki, ergash gaplarning barcha turi ham ikki va undan ortiq kelib, bitta bosh gapga tobelanadi va bir necha ergash gapli qo'shma gapni hosil qiladi.

Bunday qo'shma gaplarda ergash gaplarning soni uch to'rt va undan ortiq bo'lishi mumkin.

1. Lolalar ochilib tamom bo'lsa ham,
Qovjirab ketsa ham qirda maysalar,
Tabiat o'zgacha husn olsa ham,
Kadi chiqarsa ham guldor paychalar,
Sen esimdan chiqmaysan, bahor!

(M.Jalil)

2. Qalbingda yotsa ham bir dunyo alam,
Qaddingni buksa ham olam-olam g'am,
Boshingga ayriliq solsa ham soya,
Ko'ngling g'ash bo'lsa ham bilonihoya,
Soching oqarsa ham hijron tufayli,
Yuzlaring zafaron bo'lsa ham, mayli,
Onajon, ko'zingdan oqizma ko'p yosh. (U.)

Keltirilgan misollarning birinchisida to'rtta ergash gap, keyingisida oltita ergash gap bir bosh gapga tobelanib kelgan.

Murakkab qo‘shma gaplarning yuqoridagi har ikki turi birgalikda – aralash holda kelishi ham mumkin. Bunday murakkab qo‘shma gap tarkibidagi komponentlar orasida ham tenglanish, ham tobelanish munosabati mavjud bo‘ladi.

Misol: *Til boshqa-yu, dil birdir, chunki el birdir.* Bu misolda uchta komponent (gap) ishtirok etgan bo‘lib, birinchi va ikkinchi gap orasida tenglanish, ikkinchi va uchinchi gap orasida tobelanish munosabati mavjud. Shuning uchun bunday qo‘shma gaplar aralash tipdagi murakkab qo‘shma gap hisoblanadi.

Aralash tipdagi murakkab qo‘shma gapning turli ko‘rinishlariga yana misollar keltiramiz: 1. Gavhar top-toza qilib yuvib qo‘yilgan zinalardan chiqib borarakan, yuragi gup-gup urar, oyoqlari titrar edi (O‘.Hoshimov). 2. Hali kun erta bo‘lgani uchunmi, qahvaxonada odamlar siyrak, stollar bo‘sh, atrof jim-jit edi. (O‘.Hoshimov). 3. U so‘zini tamomlaganda, muloyim shabada esdi, odamlar orasida harakat boshlanadi (A.Q.ahhor). 4. Yodgor yotoqxonaga yetib kelganida, junjiqqan quyosh sarg‘ayib botib borar, yotoqxonada derazalarida sovuq shafaq yonardi (O‘.Hoshimov). 5. Uning ko‘zlari bir kunda ich-ichiga tushib, chehrasi chiniqib ketgan, yuragi laxcha cho‘g‘day lovillar edi (O‘.Hoshimov).

33-DARS: PUNKTUATSIYA

Puntuatsiya tinish belgilarining qo‘yilishiga oid qoidalar to‘plamidir. O‘zbek puntuatsiyasining juda ko‘p qoidalari gap qurilishiga asoslanadi. Masalan: 1. Bog‘langan qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplar zidlovchilar yordamida biriksa, bunday bog‘lovchilardan oldin vergul qo‘yiladi; 2. Bog‘langan qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplar yuklamalar, *bo‘lsa, esa*, yordamchilari orqali birikkanda ham, sodda gaplar orasiga vergul qo‘yiladi; 3. Ergash gap bosh gapning ichida kelsa, har ikki tomonidan vergul bilan ajratiladi.

Ayrim puntuatsiya qoidalarida, gap strukturasi tashqari, gaplarning mazmun munosabatlari va ayrim ma‘no nozikliklari, ba‘zan esa intonatsiya hisobga olinadi. Masalan: 1. Bog‘lovchisiz birikkan qo‘shma gap tarkibidagi ikkinchi gap birinchi gapning biror bo‘lagini izohlasa, uning mazmunini to‘ldirsa, bunday sodda orasiga ikki nuqta qo‘yiladi; 2. Bog‘lovchisiz birikkan qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplar zidlik mazmunini anglatsa, ular orasiga tire qo‘yiladi; 3. Buyurish mazmunini ifodalagan va kuchli ohang bilan aytilgan buyruq gaplar oxiriga undov belgisi qo‘yiladi; 4. *Orzu, istak, iltimos, maslahat* mazmunini ifodalagan tinch ohang bilan aytilgan buyruq gaplar oxirida nuqta qo‘yiladi.

O‘zbek puntuatsiyasida quyidagi tinish belgilari ishlatiladi: nuqta, so‘roq belgisi, undov belgisi, ko‘p nuqta, vergul, nuqtali vergul ikki nuqta, tire, qavs, qo‘shtirnoq.

Tinish belgilarining ishlatilishi

Yuqorida sanab o‘tilgan tinish belgilari quyidagi holatlarda qo‘llaniladi:

I. Nuqta mana bunday o‘rinlarda qo‘yiladi:

1. Darak gap oxiriga: *Biz borini asrab - avaylash, yo‘g‘ini yaratish yo‘tidan boramiz.*

2. Orzu – istak, iltimos, maslahat mazmunini bildirgan buyruq gaplar oxiriga: *O‘zingga hush ko‘rmagan narsani birovga ep bilma* (Maqol).

II. So‘roq belgisi gap oxiriga qo‘yiladi:

Qaysi yozuvchilarning asarlarini sevasiz? Muallif gapidan oldin kelgan ko'chirma gap so'roq gap bo'lsa, so'roq belgisi saqlanadi: «Keyingi ishlar rejasini belgilab olganmisiz?» - deb so'radi Komila.

III. Undov belgisi quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Undov gap oxiriga: *Aziz do'stlar, Navro'z bayramingiz muborak bo'lsin!* Ritorik so'roq gaplarda ta'sirchanlikni oshirish uchun so'roq belgisidan so'ng undov belgisi ham qo'yiladi: *Axir, Vatanim bepoyon, keng-ku! O'zim ta'lim olib, o'sib – ungan maktabda men ishlamasam, kim ishlaydi?!*

2. Buyruq mazmunini bildirib, kuchli ohang bilan aytiluvchi buyruq gap oxiriga: *SHon shuxratga intilishda ham, undan qochishda ham me'yorni saqlay biling!*

3. His - hayajon bilan aytilgan undalmadan keyin: *Aziz do'stim! Ertalabki dala shabadasi qanday orombaxsh!* (S.Nazir).

4. His - hayajon ma'nosini ifodalovchi undov va modal so'zlardan keyin: *Oxo! Qalay ekansiz?! Pichoqni avval o'zingga ur, og'rimasa, birovga ur!* (H.H.) *Salom! Kirsam bo'ladimi?* (O').

5. Muallif gapidan oldin kelgan ko'chirma gapda ham undov belgisi saqlanadi: *«Tanklarni yondiringlar!» - deb qichqirdi Kutsenko* (I.R.)

IV. Ko'p nuqta tugal bo'lmagan yoki turli sabab bilan bo'lingan nutqning, shuningdek, qisqartirib olingan tsitatani oxiriga qo'yiladi: *«G'iyosiddinlar xonadonida she'r va musiqa, ilm va fazl hukmron bo'lib, yosh Alisher mana shu musaffo muhitdan bahra olib o'sdi...»* (A.Qayumov).

V. Vergul quyidagi holatlarda qo'yiladi:

1. Uyushiq bo'laklarni o'zaro ajratish uchun: a) sanash ohangi bilan birikkan uyushiq bo'laklarni ajratish uchun: *Do'stlik -xalqimizning xulqi, odati.* b) zidlov bog'lovchilar bilan birikkan uyushiq bo'laklarda shu bog'lovchilardan oldin: *Mulozimlar uning yuvosh, lekin jussasi juda kelishgan yo'rg'a Qorabayr otini ko'ndalang qilishdi* (O.); v) takrorlangan bog'lovchidan oldin: *Husayn Bayqaro xazratlari ham shoir, ham ilmparvar emishlar* (O.)

2. Undalmani ajratish uchun: a) undalma gap boshida kelsa, undan keyin: *Aziz o'lkam O'zbekiston, aziz yoshing muborak!* b) undalma gap oxirida kelsa, undan oldin: *Sizni ilgariroq saylasak bo'larkan, Ashurali aka!* (H.G'.) *Sadoqat bilan xizmat qil, o'g'lim!* (H.G'.) v) undalma gap ichida kelsa, har ikki tomonidan vergul bilan ajratiladi: *Hech tashvish tortmagaysiz, oyi, men tinchman* (O.) *Gap shu, birodarlar, dushmanga, jabrga qarshi kurashga tayyorlanish kerak!* (O.)

3. Kirish so'z va kirish birikmani ajratish uchun: a) kirish so'z va kirish birikma gap boshida kelsa, undan keyin: *Demak, paxtadan yuqori hosil olishga butun kuch va imkoniyatlar muhayyo;* b) gap oxirida kelsa, undan oldin: *Ilmsiz, ma'rifatsiz yangi turmush qurib bo'lmaydi, albatta* (H.G'.) v) gap ichida kelsa, uning har ikki tomonidan vergul bilan ajratiladi: *Maktabimiz o'quvchilari, mening eshitishimcha, olimpiada g'olibi bo'libdilar. Bunday operativchilik, ehtimol, bularning umrida birinchi marta bo'layotgan bo'lsa* (H.O)

4. Ajratilgan ikkinchi darajali bo'laklarni ajratib ko'rsatish uchun: a) ajratilgan aniqlovchilarda: *O'rik gulini eslatuvchi qor girdobidan qutilmoqchi bo'layotgandek elayotgan suvoriyning, Farg'ona yigitining, bor diqqati ilon izidek o'rmalagan yo'lda* (S.A.). b) ajratilgan izohlovchilarda: *Ustaning shogirdi, o'n to'rt yashar*

Yo 'ldosh, deraza oldida o 'tirardi (O.) v) ajratilgan to 'ldiruvchilarda: Bola taqlidchi bo 'ladi: u sizga, o 'z otasiga, taqlid qilishga harakat qiladi (S.Z.) g) ajratilgan hollarda: *Pastliqdan, qichqiriq tomondan esayotan salqin shamol eshigimiz oldidagi o 'rikning tilla rang barglarini shitir – shitir uzib uchiradi* (H.G'.) d) o 'ram shaklidagi ajratilgan hollarda: *Qahraton qishda yalang oyoq muz bosib, saratonda kizg 'in qum kechib, issiqda, sovqda obdan pishgan yigitni ham kun xiyla betoqat qilgan edi* (O.)

5. Bog 'langan qo 'shma gaplarda: a) sodda gaplar zidlovchi bog 'lovchilar yordamida biriksa, shu bog 'lovchidan oldin vergul qo 'yiladi: *Qovun pishmagan, lekin sap – sariq pishgan do 'mboq - do 'mboq handalaklar ko 'p edi* (O.); b) yuklamalar, **bo 'lsa, esa** so 'zlari yordamida birikkan sodda gaplar orasiga vergul qo 'yiladi: *Rajab bobo huzur qilib kuldi, Bodom xola bo 'lsa iljaydi* (S.A.) v) ayiruvchi hamda inkor bog 'lovchilari yordamida birikkan sodda gaplarda esa takrorlanib kelgan bog 'lovchidan oldin vergul qo 'yiladi: *Goh olislardan qizlarning sho 'x yallalari eshitilar, goh bulbullarning yoqimli sayrashlari bizni maftun qilar edi* (O.)

6. Ergashgan qo 'shma gap tarkibidagi ergash gapni bosh gapdan ajratish chun: *Agarda jismoniy mashqlar bilan shug 'ullanib turilsa, dori ichishga muhtojlik qolmaydi.* (Abu Ali ibn Sino). *Odam nima yaxshi bo 'lsa, shuni qilishi kerak* (O'.Umarbekov).

7. Bir necha ergash gapli qo 'shma gap tarkibidagi ergash gaplarni bir – biridan, shuningdek, bosh gapdan ajratish uchug: *Garchi qoplasa ham o 'lkani yong 'in, Yozgan bo 'lsa hamki o 'lim qanotin, Garchi balo, ofat, dahshat, musibat Yongan gulzorlarda chopsa ham otin, Men bahor qo 'shig 'in kuylayman dadil!* (U.)

8. Bog 'lovchisiz birikkan qo 'shma gap tarkibidagi bir paytda yoki ketma – ket bo 'ladigan voqea - hodisalarni ifoda etuvchi sodda gaplarni ajratish uchun: *Bahodir xalqimiz g 'alaba qildi, Yana izga tudi farovon hayot* (Z.). *Hamma quvnoq, hammaning yuzida baxt balqib turibdi* (S.Z.)

9. Ko 'chirma gap darak gap bo 'lib, muallif gapidan oldin kelsa, qo 'shtirnoqdan keyin vergul qo 'yiladi: *«Siz haddan ziyod ko 'ngilchan va olijanobsiz», - deb e 'tiroz bildirdi Haydar qiziqqonlik bilan.*

VI. Nuqtali vergul bog 'lovchiiz qo 'shma ap tarkibidagi sodda gaplar mazmun jihatidan mustaqil bo 'lsa yoki ular tarkibida vergul ishlatilgan sodda gaplar ishtirok etgan bo 'lsa, ular orasiga qo 'yiladi. SHuningdek, sodda gaplar tarkibida o 'z ichiga vergul bilan ajratilgan bo 'laklari mavjud bo 'lgan uyushgan bo 'laklar nuqtali vergul bilan ajratiladi: *Dalalar ko 'm – ko 'k maysa bilan qoplangan, tok novdalari naycha kurtak otgandi; yo 'l yoqasidagi daraxtlar yaproqchalar chiqargan, dengiz tomondan shabada esib qolgandi* (E.Xeminuey). *Qalandarovning so 'zi va taklif o 'tmaydi; unda raisning obro 'yi tushadi.*

VII. Ikki nuqta quyidagi o 'rinlarda qo 'yiladi:

1. Uyushiq bo 'laklardan oldin kelgan umumlashtiruvchi so 'zdan keyin: *Ziyofatga Hirotning eng ilg 'or kishilari: olimlar, shoirlar, hofizlar, mashshoqlar, hattotlar, mashhur hunarmandlar, muqovasozlar va egarsozlar to 'planishgan edi.*

2. Bog 'lovchisiz birikkan qo 'shma gap tarkibidagi birinchi sodda gapning biror bo 'lagini izohlagan, uning mazmunini to 'ldirgan ikkinchi sodda gap oldidan: *Mehmon rost aytadi: odamning qimmatini qilgan ishidan bilinadi.*

3. Ko 'chirma gapdan oldin kelgan muallif gapidan so 'ng: Navoiy o 'z - o 'ziga dedi: *«Kishilar qalbiga quvonch baxsh etmoq bizning asosiy vazifamizdir».*

VIII. Tire quyidagi o‘rinlarda qo‘yiladi:

1. Ega bilan kesim orasiga: kesim ot, olmosh va son bilan ifodalanib, kesimlar qo‘shimchasiz qo‘llanganda: *Tinchlik – farovon hayot manbai. Olti karra besh - o‘ttiz. Odamning ziynati – donolik.*; b) ega yoki kesim harakat nomi bilan ifodalanganda: *Ozodlik mulkimizdir, hunarimiz – yaratish (Z.)* v) ega ko‘rsatish olmoshi bilan ifodalanganda, kesim kesimlik qo‘shimchasini olmasa: *Yo‘l vodiy tagida va yon bag‘irlar bo‘ylab joylashgan katta qishloqning ko‘chalariga olib kiradi. Bu - Hamzabod qishlog‘i.*

2. Uyushiq bo‘laklardan keyin kelgan umulashtiruvchi so‘zdan oldin: *Endi xo‘jalik ustaxonalari, daladagi og‘ir ishlar, sigir sog‘ish, qo‘yning junini qirqish - hammasi elektr bilan qilinadi (I.R.).*

3. Tarkibi keng bo‘lgan yoki ichida vergul ishlatilgan ajratilgan bo‘laklarda: *Denisov – duhqonlar orasida ko‘p yurgan sobiq irrigator – sodda, odamshavanda, lekin talabchan, haqiqatchi edi (O.).*

4. Kiritma gapni ajratish uchun: *Qo‘lga bazo‘r ilinadigan kichkina qalam bilan – u bu qalamchani er – ko‘kka ishonmas edi – maxorka qog‘ozlariga yozib, Yo‘lchiga ruscha harflarni tanitdi (O.).*

5. Bog‘lovchisiz qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplar: a) zidlik mazmunini anglatsa: *Kechasi sovuq - kunduzi issiq*; b) birinchi gap mazmuni ikkinchi gap mazmuniga o‘xshatilsa: *Qor yog‘di – don yog‘di (Maqol)*; v) birinchi gap ikkinchi gap kesimidan anglashilgan ish - harakat bajarilish natijasini yoki shartini bildirs: *Ishning ko‘zini bil-dala ham obod, choyxona ham. (O.) Odamlarni biriktir - har birining yuragida bo‘ron qo‘zg‘aladi. (O.) Qo‘shning tinch – sen tinch (Maqol).*

6. Ko‘chirma gapdan keyin yoki uning o‘rtasida kelgan muallif gapini ajratish uchun: *«Hamma gap mehnatda va tajribada», - dedi O‘ktam (O.) «Borib ayting elchilarga, - dedi Mo‘min Mirzo dadil, - men o‘z og‘am bilan jang qilmoqni aslo istamayman» (O.)*

7. Savol – javobdan iborat har bir luqmadan (replikadan) oldin:

- Huv, ana, ko‘rayapsanmi? – Nimani? – *Gumbaz tepasidagi laylakning inini. – Ko‘rayapman. - O‘sha inda laylak bola ochadi. - O‘sha inda-ya! - Ha ...*

IX. Qavs kiritma gapni ajratish, shuningdek, muallifning turlicha izohlarini ifodalash uchun ishlatiladi: *Qizil duxobaga o‘ralgan daftarchaning jildiga (Qalandar buni keyin, madrasaga qaytgach ko‘rdi) zar bilan shu satrlar bitilgan edi (O.YOqubov).*

X. Qo‘shtirnoq ko‘chirma gapni muallif gapidan ajratish uchun ishlatiladi: *«O‘rtoq Tursunboy Oxunova shu kishi bo‘ladilar», - deb yosh juvonne bizga tanishtirdi (H.N.). U eshik oldida turgan soqchiga buyurdi: «Xotinlarni kiriting!»* Biror asardan aynan ko‘chirilgan nutq parchalari (tsitatalar) ajratib ko‘rsatilgan so‘z, terminlar, nomlar ko‘chma ma‘noda ishlatilgan so‘z va birikmalar qo‘shtirnoq ichiga olinadi: *«Xato qilmaydigan kishigina aqlli kishi bo‘lavermaydi». Ilmiy konferentsiyada «meva» tushunchasini ifodalovchi tarixiy nomlar haqidagi ma‘ruza tinglandi. 1995 yili gazetada «saxiy» noshirlar to‘g‘risidagi tanqidiy maqola bosildi.*

Mashq. Gaplarni o‘qing, tinish belgilarining qo‘yilish sababini izohlang.

1. Munofiqlik belgisi uchta: yolg‘on so‘zlash, va‘daning ustidan chiqmaslik va omonatga xiyonat qilish. 2. To‘g‘ri, Olim – mashhur rais, deputat, hammamiz uni

hurmat qilamiz. 3. Adolatsizlik gardlarini kishi qalbidan yuvib tashlamoq - ulug' baxt! (*SH.*) 4. Uning nazarida, har bir chanoq - baxt tabassumi, har bir tola - qon tomiri; u paxta bilan tirik, paxta - uning hayoti, paxta - uning kasbi, quvonchi. (*I.R.*) 5. «Aziz otamizning fikrini, yo'lini himoya qilmoq uchun, - dedi Sultonmurod bo'g'iq ovoz bilan, - qilichingizni mahkam tuting, bahodir!». (*O.*) 6. SHu payt qabulxonaga Qalandarovning qalin oshnasi – Ummat Nazarov kirib keldi. (*A.Q.*) 7. Maktabni, maktabdoshlarimni har qancha qo'msasam ham, otamning ra'yini qaytara olmadim. (*P.Q.*) 8. Ana, jadvallarning yonida, burchakdagi javonda, Mirzo Ulug'bekning olti jildli tarixiy asarlari yonida, Ali Qushchining ham kitoblari turibdi! (*O.YO.*) 9. Bu – bizning chinakam mehnatimizning natijasi! 10. Erining xotirasi, bolalarining tarbiyasi, tinimsiz mehnati, yurt g'amidan boshqa tashvishi yo'q u muhtaramaning! (*H.G'*) 11. YOmon, yaxshi ish yo'q, hamma ish yaxshi! Bizda halol mehnat – odamning naqshi! (*U.*) 12. Anvarning hay-haylashiga qaramay, ko'chaning o'rtasiga tushib olib, qo'l ko'tardi, ammo mashinalar to'xtamas, uni mayna qilganday, g'izillab o'tib ketardi. (*O'H.*) 13. Qodirjonning tinch uyqusidan (nisbatan tinch, chunki u uyquda ham fikr qilardi) mamnun ayol mehr to'la ko'zlarini undan uzib xona to'riga o'tadi-da, bahor va go'zallik nishonalarini guldonga terish bilan band bo'ladi. 14. Bu yerda, Potsdamdan, uncha uzoq bo'lmagan Babelsbergda, o'zining mo'jazzgina kottejida yakka o'zi turardi; uning xizmatchisi bir hafta oldin toqqa - jiyaninikiga jo'nab ketgan edi. 15. E'tiqod va muhabbat yonma-yon bo'lgani ma'qul, biri - qalb, biri - qanot. (*Mirm.*) 16. Qora bulutlar tarqala boshlaydi, osmon ko'm-ko'k charaqlaydi, maysa, o't-o'lanlar qaddini rostlaydi, daraxt shoxlari ilk barglarini chiqara boshlaydi.

Mashq. Tinish belgilarni qo'yib ko'chiring.

1. Iroda insonning qudrati sevishi va sevilishi nafrati va quvonchi vafosi va ishonchi demakdir. (*J.Abdullaxonov*) 2. Unga Vatanining ishi tushibdimi demak u etuk fuqaro. (*H.G'.*) 3. Bu o'simliklarga doir qalininga kitob edi. (*O.*) 4. Oqshomdagina ko'chalarda bog' va maydonlarda odam to'liqini siyraklandi. (*O.*) 5. Ilm daraxtini yaxshi parvarish etib yurt tuprog'iga chuqur tomir yoydirmog'imiz va undan mo'l hosil olmog'imiz kerak. (*O.*) 6. Olmalar anoru anjirlar shaftoli behilar gilolar g'aynolilar noklar kamolga etdi. (*H.G'.*) 7. Tashqari gullarga ko'milgan sadarayhonlar qashqargul va atirgullarning hidi havoda anqirdi. (*O.*) 8. Biz uchun suvi kul rang dengiz farzandlari uchun bu bir jonli afsona. 9. Mulla Abdulhay qulluq qiling yetti uxlab tushingizga kirmagan baxt qushi boshingizga qo'ndi. (*H.G'.*) 10. U bog'da maysalar ustida dars tayyorlar edi. (*SH.*) 11. Baxtimizga shimoldan bir oz shamol esa boshladi. 12. Temurning ketidan mash'al olib kirdilar shu on uyning ichi yorishib ketdi. 13. A'lo mamlakatning a'lo farzandi Bilib qo'yki seni Vatan kutadi. (*G'G'.*) 14. O'n gektar erning atrofi jamoat binolari idora bog'cha maktab radiouzel va boshqalar bilan o'rab olingan. (*S.N.*) 15. Xayr o'g'lim oq yo'l bo'lsin Xayr ko'zim qorasi Bilkim jangda bilinadi Mard yigitning sarasi. (*H.O.*) 16. Qirg'iz O'roz belbog'iga mahkam chandib tugilgan bittagina so'lkavoyini kim biladi buni qachondan beri saqlab kelgan chiqarib sekingina tashladi. (*O.*) 17. Jismimiz yo'qolur o'chmas nomimiz. (*H.O.*) 18. Lekin shuni esda tutki shoshilish befoyda kechikish xavflidir.

Mashq. Tinish belgilarini qo‘yib, kerakli o‘rinlarda kichik harfni bosh harf bilan almashtirib, gaplarni ko‘chiring. Vergul, tire, qo‘shirnoqlarning ishlatilishini tushuntiring.

1. O‘zbekning o‘z xalqiga qilgan xizmati uning paxtachilik rivojiga qo‘shgan hissasi bilan o‘lchanadi deya o‘z so‘zini dabdaba bilan tugalladi Halilov. (I.R.) 2. Mehmonlarga har nav shirinliklar pista bodom quruq mevalar juda mo‘l-ko‘l tortildi. (O.) 3. Komiljon bilan Tat‘yanani chaqiringlar dedi u qabulxonadagi xodimasiga. (I.R.) 4. Bularning oralarida shoiralar g‘azalxonlar sozanda qiziqchi va raqqosalar bo‘lardi. (N.S.) 5. Tog‘da ham pastda ham qishloqda ham dalada ham hamma erda fidokorona mehnat tantana qilardi. 6. Kitob sehrli ko‘zgu borliq unda namoyon. (J.Jabborov) 7. Vatan tinch sen tinch. (Maqol) 8. Mehnatni Vatanni hayotni sevish uning oddiy xislatlaridan. (U.) 9. Atrofni qurshagan tog‘lar qirlar daraxtlar hamma narsa bahor havosiga cho‘milganday tiniq yam-yashil ko‘rinadi. (H.N.) 10. Uning ajoyib bir gapi bor inson doimo ilmga intiladi ilmga bo‘lgan tashnalik so‘nishi bilan u insonlikdan chiqadi. 11. Suv yer elektr bular hayot bahoriga yangi go‘zallik va yangi nash‘a bag‘ishlovchi kuchlar edi. (O.) 12. Shuni yaxshi bilingki Sobir Umarovich sizning joningiz xalq uchun davlat uchun kerak. (Ya.) 13. Sizdan o‘rtoq To‘raboyev talabim shu! 14. Otashin shoirimiz Hamid Olimjon men xalqimning yuragida yashayman deb yozganida to‘la haqli edi. 15. Dilingoq niyating xolis rahmdilsan, do‘stim.

Ko‘chirma gapda tinish belgilarining qo‘llanilishi

Ko‘chirma gaplar doim qo‘shirnoq ichida yoziladi. Muallif gapi ko‘chirma gapdan oldin kelsa, muallif gapidan keyin ikki nuqta qo‘yiladi. Ko‘chirma gapning birinchi so‘zi bosh harf bilan yoziladi: *U mendan so‘radi: «Xushxat ekansan. Hisobni bilasanmi?»* (O.)

Ko‘chirma gap muallif gapidan oldin kelsa, ko‘chirma gapdan so‘ng vergul va tire qo‘yiladi: *«Ochiqchasiga gaplashaylik», - dedi Nafisa. (As.M.)*

Agar ko‘chirma gap mazmunidan his-hayajon yoki so‘roq anglashilsa, so‘roq va undov belgilaridan so‘ng qo‘shirnoq qo‘yiladi, ko‘chirma gapdan so‘ng esa tire qo‘yib yoziladi: *«Nega yalang oyoq yuribsan?» - deb qulog‘iga pichirladi. (As.M.)* *«Rahmat sizga, mehribon o‘qituvchilarimiz!» - dedik barchamiz.*

Muallif gapi ko‘chirma gap o‘rtasida kelsa, tinish belgilari quyidagicha qo‘yiladi:

a) ko‘chirma gapning uzilgan qismida vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta qo‘yilgan bo‘lsa yoki hech qanday tinish belgilari bo‘lmasa, muallif gapi har ikki tomonidan vergul va tire bilan ajratib yoziladi: *«Yefim tog‘am,- dedi Po‘latjon, - hamma vaqt bayroqdor bo‘lganlar».* (H.N.) *«Aka, - dedi hammani og‘ziga qaratib, - samolyotdan meni ko‘rdingizmi?»* (H.N.) *«Qo‘rqma, o‘zim yordamlashaman, - deb dalda berdi Kolya, o‘zing yaqinda bu yerga kelasan»* (H.N.)

b) ikki sodda gapdan tuzilgan ko‘chirma gapning birinchisidan so‘ng nuqta qo‘yilgan bo‘lsa, muallif gapidan oldin vergul va tire, undan keyin esa no‘kta va tire qo‘yiladi. Ko‘chirma gapning davomi bosh harf bilan yoziladi: *«Mana shu bo‘rsiq Mirzacho‘lda yakkalanib qolgan hayvonlarning eng oxirgisi, - deb ta‘kidladi bobom. – Mening nomimdan hayvonot bog‘iga berib yubor.»* (G‘ayratiy)

v) agar ko'chirma gapning uzilgan yeridan so'roq yoki undov belgisi qo'yilgan bo'lsa, muallif gapidan oldin tire, muallif gapidan keyin esa nuqta va tire qo'yiladi. Ko'chirma gapning davomi bosh harf bilan yoziladi: «*Tavba! – dedi Avaz. – Ertalab ayiqni alday olmagan odam endi meni aldamoqchi bo'lasiz. (P.Q.) «Falanga shumi? – deb so'radi bir bola. – Juda xunuk bo'lar ekan».* (YO.SH.)

Ko'chirma gap muallif gapi orasida kelsa, muallif gapining uzilib qolgan qismidan so'ng ikki nuqta qo'yiladi; ko'chirma gap bosh harf bilan yozilib, qo'shtirnoq ichiga olinadi. Ko'chirma gapdan keyin vergul va tire qo'yilib, muallif gapining davomi yoziladi: *Qalandarov bosh silkib, «Zulfiqorov yaxshi boshliq», - dedi.*

Ko'chirma va muallif gaplarning turlicha o'rinlashishiga qarab, tinish belgilarining ishlatilishini chizma bilan quyidagicha ko'rsatish mumkin: (muallif gapi **A**, ko'chirma gap **K** harfi bilan ko'rsatiladi.)

Mashq. Gaplarni o'qing. Tinish belgilarining qo'yilishini izohlang.

1. Shodmon aka kulib dedi: «Chirchiq, Bekobod shaharlariga borsangiz, og'zingiz ochilib qoladi. (Yo.Sh) 2. «Eng og'ir kunlarda ham yaylovdan kechmaganman, endi tashlab ketarmidim», - deb javob berdi Yo'ldosh bobo. (Yo.Sh.) 3. Poda shov-shuvi ichida Polvon otaning : «Qo'rqma, chirog'im, polvonning qo'lidan mol bo'tasi qochib qutulgan emas», - degan ovozi eshitildi. 4. «Rahmat, direktor buva», - deganicha bola yana chopib ketdi. (Sh.) 5. Onam buvimga qarab dedi: «Qo'ying, o'qisin, mulla bo'lsin bolam». (O.) 6. «Kechikdingiz, do'stim, - dedi Karim tantana bilan, - men qovun uchun er hozirladim». 7. «Ma, buni tik, - dedi u yaktagini echib, - ma». (A.Q.)

Mashq. Ko'chirma gap va muallif gapini aniqlab, tinish belgilarini qo'yib ko'chiring.

1. Barno uzr so'raganday, ovozini pasaytirib dedi endi sizning gaplaringizga quloq solaman. (H.N.) 2. Ha dedi Nafisa qat'iy qilib aytmoqchi emas edim endi aytadigan bo'ldim. (As.M.) 3. Bu haqiqat! dedi Orif aka. (As.M) 4. Azimjon, kun tig'iga qolmay yo'lga chiqib olaylik! dedi Ochil buva mashina tomon yurib. (As.M.)

5. Adabiyot gap boshladi,

Yangi fikr axtarib;

Men darslarning burrosiman

Der darrovdan maqtanib. (P.M.)

6. «Ona tili» turib dedi o'z tilini bilmay turib, Bilish qiyin boshqani. (P.M.) 7. Bu o'ljalar dedi Olimov bolalarini tinchitib maktab biologiya kabinetiga kerak. (H.N.) 8. Men ham, birodar, sendan qolishmaydigan bo'laman derdi u Karpovichning suratiga qarab. (B.P.) 9. Endi dam olamiz dedi Bektemir Zinaning sovuq, oqargan yuzini silab. (O.) 10. Bunkerni qisqa bog'lang deb buyurdi Komila. (As.M.)

Mashq. Nuqtalar o'rniga o'zingiz muallif gapini qo'yib chiqing va tinish belgilarini belgilab, gaplarni ko'chiring.

1. Sinfimiz o'quvchilari sport musobaqalarida birinchi o'rinni egalladilar. 2. Bizga choy keltirib bersangiz... . (Yo.Sh.) 3. Qirg'ovul bilan bedana ... hech qachon tushgan joyida turmaydi. (Yo.Sh.) 4. Sizlar bimetall plastinkani o'qigansizlar, yodlari-

ngizdami?... (Yo.Sh.) 5. To'g'ri, bizning xo'jalik bu yil plani ortig'i bilan bajarishni mo'ljallagan G'o'zamizning cho'g'i yaxshi. (Yo.Sh.)

34-DARS: RASMIY - IDORAVIY USLUB

Rasmiy-idoraviy (ish qog'ozlari) uslub- shaxslar bilan shaxslar orasidagi, shaxslar bilan davlat idoralari orasidagi ijtimoiy munosabatlarni ifodalashga xizmat qiladi. Qisqalik, aniqlik, soddalik rasmiy ish qog'ozlari uslubining asosiy belgilaridir.

Rasmiy yozishma va hujjatlar uslubi iqtisodiy, yuridik va diplomatik munosabatlarda, davlat idoralari, sudlar, savdoga doir o'zaro muomalalarda aloqa qilish uchun ishlatiladi. Shunga ko'ra, bu uslubda yuridik qonun moddalari, diplomatik murojaatnomalar-notalar, hukumat idoralari qaroqlari, buyruqlar, shartnomalar, rasmiy e'lon va xabarlar, yozishmalar va shu kabi hujjatlar yoziladi.

Rasmiy yozishma va hujjatlar uslubining qo'llanish doirasi keng va xilma-xil bo'lganligidan uning tarkibi ham turlichadir. Ular leksik-frazeologik hamda grammatik vositalarni tanlash va ishlatish jihatidan bir-biridan ozmi-ko'pmi farq qiladi. Masalan, qaror va bayonnoma ishlarida ta'kidlov qismi bilan qaror qiluv qismlarining o'rnini almashtirib bo'lmaydi.

Bayon qilingan fikrlarning izchillik bilan uzviy bog'langan bo'lishiga alohida e'tibor qilinadi.

Idoraviy yozishmalarga oid qog'ozlar, chunonchi, ma'lumotnoma, tilxat, chaqiriq hati, tushuntirish xati, taklifnomalar qisqa va aniqligi bilan ajralib turadi. Tildagi muayyan nutqiy shtamplar, qat'iy odat tusiga kirib qolgan shakllar idoraviy yozishmalarga xos xususiyatlar sanaladi. Bu holat idoraviy ish qog'ozlarining vazifasi va xarakteridan kelib chiqadi. Nutqiy shtamplar matnga rasmiylik tusini kiritadi. Rasmiy e'lon va xabarlar ham qisqa, sodda, ravon va tezda anglashilarli bo'lishi talab qilinadi.

Hujjat va uning turlari. Hujjatlar tuzilishiga ko'ra **ichki** va **tashqi** hujjatlar sifatida farqlanadi. Agar hujjat muayyan muassasaning o'zida tuzilib, undan shu muassasaning o'zida foydalanilsa, ichki hujjat hisoblanadi. Ayni muassasaga boshqa tashkilot yoki ayrim shaxslardan keladigan hujjatlar esa tashqi hujjatlar sanaladi.

Tegishlilik jihatiga ko'ra xizmat yoki **rasmiy** hujjatlar va **shaxsiy** hujjatlarga ajratiladi. Biror muassasa yoki mansabdor shaxs tomonidan tayyorlanadigan hujjatlar xizmat hujjatlari (buyruq, ko'rsatma, bayonnoma kabi)ga kiradi.

Shaxsiy hujjatlar alohida shaxslar tomonidan yozilib, ularning xizmat faoliyatlaridan tashqaridagi yoki jamoat ishlarini bajarish bilan bog'liq masalalarga tegishli bo'ladi (shaxsiy ariza, shikoyat, tavsiyanoma kabi).

Bundan tashqari hujjatlar quyidagi jihatlarga ko'ra ham tasnif qilinadi.

Mazmuniga ko'ra: **sodda hujjatlar** (bir masalani o'z ichiga oladi), va **murakkab hujjatlar** (ikki va undan ortiq masalani o'z ichiga oladi).

Mazmun bayonining shakliga ko'ra: xususiy (individual) hujjatlar – matn o'ziga xos, betakror, erkin bayon; namunali (tipovoy) hujjatlar – bir–biriga o'xshash va takrorlanadigan masalalar yuzasidan tuzilgan matnlarni o'z ichiga oladi; qolipli (trafaretli) hujjatlar – oldindan tayyorlangan bosma ish qog'ozlariga yoziladi.

Ish qog'ozlarini qanday yozish kerak?

- Ish qog'ozlari, odatda siyohli, sharikli ruchkada aniq dastxat bilan yoziladi. Ariza, tarjimayi hol kompyuterda yozilmay, faqat qo'l bilan yoziladi. Boshqa hujjatlar kompyuterda terilishi mumkin.

- Hujjatlarda o'chirish yoki tuzatishga yo'l qo'yilmaydi.

- Ish qog'ozlarining har bir turi umum qabul qilingan shaklda va muayyan izchillikda tuziladi.

- Hujjat matni qisqa, ravon, aniq va mantiqli (ortiqcha so'z va iborasiz) bayon qilinishi kerak. Hujjat tili juda lo'nda bo'lishi lozim. Ish qog'ozlarida biror shaxsga murojaat etilganda "Siz" olmoshi (shuningdek, uning turlangan shakllari - "Sizga", "Sizning", "Sizdan" va sh.k) bosh harf bilan yoziladi.

- Son, odatda, raqam bilan yoziladi. Pul hujjatlari (dalolatnoma, ishonchnoma, tilxat)da raqamdan so'ng qavs ichida shu raqamning so'zdagi ifodasi ko'rsatiladi.

- Arab raqamlari bilan ifodalangan tartib sonlardan so'ng qo'shimcha yozilmay, uning o'rniga defis (-) qo'yiladi: 3-chorak, 4-bosqich. Rim raqamidan so'ng defis (-) qo'yilmaydi: I chorak, II bosqich.

- Turli belgi va son ifodalari bir xil shaklda yoziladi. Masalan №, §, %, (telegrammalarda bular so'z bilan – raqamli, band, foiz kabi ifodalanadi.)

- Ish qog'ozlarda ularning imzolanishiga rioya etiladi: avval hujjatga imzo chekadigan mansabdor shaxs lavozimining nomi, so'ng shaxsiy imzosi va familiyasi ko'rsatiladi. Tavsiynoma, dalolatnoma kabi hujjatlarda, odatda, 3-shaxs imzo chekadi. Ishonchnomada uni beruvchi shaxs imzosi tashqari ushbu imzoni tasdiqlovchi shaxs imzosi ham bo'ladi.

- Hujjatlarda sanalar arab raqami bilan yoziladi. Bunda ruscha shaklda – 15.11.2018; 02.08.2018 tarzida emas, balki quyidagi o'zbekcha gap tuzilishidan kelib chiqqan shaklda berish kerak: 2018.04.09; 2018.10.01. Bunda dastlabki to'rt raqam yilni, keyingilari kun va oyni bildiradi.

Rasmiy-idoraviy hujjatlarga xos xususiyatlar

Rasmiy-idoraviy hujjatlarni tayyorlashda uning zaruriy qismlari joylashishiga, matn mazmuni tarkibiy qismlarining ketma-ketligiga, tinish belgilarining to'g'ri qo'yilishiga alohida e'tibor berish lozim.

Shu maqsadda quyidagilarga doimo amal qilishni unutmaslik kerak:

- bosma harflarda yoziladigan hujjat nomida barcha harflar katta harflar bilan yozilishi kerak.

Masalan: Tavsiyanoma emas, TAVSIYANOMA kabi;

- hujjat yuboriladigan muassasaning nomi qisqartirilmasdan to'liq, bosh harflar bilan yozilish qoidalariga amal qilgan holda yoziladi;

- hujjat matnining asosiy qismlari xatboshi bilan yozilishi lozim. Qo'shimcha qismlar asosiy fikrga bog'langan tarzda undan so'ng beriladi;

- shaxsiy hujjatlarda izohlanayotgan «Men» so'zidan va izoh so'z birikmasidan so'ng vergul qo'yiladi. Masalan: Men, Mahmud Qodirov, ...

Hujjat tayyorlashda imlo me'yorlariga va tinish belgilarining to'g'ri qo'yilishiga qat'iy amal qilish lozim. Hujjat matnida *vergul*, *nuqtali vergul*, *ikki nuqta*, *qavs*, *tire* nisbatan faol ishlatiladi. Hujjat nomi va matn sarlavhasidan keyin **nuqta** qo'yilmaydi. **Vergul** hujjat matnida qoliplangan kirish birikmalaridan so'ng, uyushiq va ajratilgan bo'laklar, orasida, izohlovchi bilan izohlanmish o'rtasida

qo'llanadi. Masalan: «Shuni hisobga olib, ...», «Men, 2-bosqich talabasi Umida Ikrom qizi, ...» kabi.

Nuqtali vergul izohlanayotgan voqea-hodisa, narsalarning tartib raqami qavs bilan ajratilgan so'z, birikma va gaplardan so'ng qismlari mazmunan farqlanuvchi qo'shma gaplar tarkibida ishlatiladi.

Masalan: Talabaning majburiyatlari:

- 1) o'quv yurti Nizomiga amal qilish;
- 2) o'quv mashg'ulotlarida faol qatnashish; kabi

Ikki nuqta hujjatlar matnida quyidagi holatlarda qo'yiladi:

- matn tarkibida izohlanayotgan, sanalayotgan bo'laklardan oldingi umumlashtiruvchi «quyidagilar», «shu haqda» kabi so'zlaridan oldin;

- farmoyish hujjatlarida «Buyuraman» so'zidan, bayonnomaning «Kun tartibi», «Eshitildi», «So'zga chiqdilar», «Qaror qilindi» kabi zaruriy qismlaridan so'ng;

- matnning «Asos», «Ilova» kabi qismlaridan keyin.

Qavs hujjat matnining biror bo'lagiga qo'shimcha izoh berish zarurati bo'lganda qo'llanadi. Bunda izohlovchi so'z, manzil nomi, mablag' yoki miqdoriy ko'rsatkichni ifodalovchi raqam qavs ichida berilishi lozim. Masalan: 8500 (sakkiz ming besh yuz) so'mlik.

Tire quyidagi holatlarda qo'yiladi:

- izohlanmish bilan izohlovchi o'rtasida. Masalan: Javobgar - marhumning tug'ishgan singlisi.

- ajratilgan gap bo'laklari o'rtasida. Masalan: Onasinikiga - Buxoro shahar, Yangiyer ko'chasida yashovchi Muyassar Qayumovanikiga ko'chib ketgan.

MA'LUMOT – AXBOROT HUJJATLARI

Ma'lumot-axborot hujjatlari anchayin katta guruhni tashkil qiladi, ular ish yuritish jarayonida ayniqsa ko'p ishlatiladi. Bu guruh ariza, bayonnoma, bildirishnoma, vasiyatnoma, dalolatnoma, ishonchnoma, ma'lumotnoma, tavsifnoma, tavsiyanoma, taklifnoma, tarjimayi hol, tilxat, tushuntirish xati, e'lon, hisobot kabi hujjatlarni o'z ichiga oladi.

ARIZA

Ariza muayyan muassasaga yoki mansabdor shaxs nomiga biror iltimos, taklif yoki shikoyat mazmunida yoziladigan rasmiy hujjat sanaladi. Ariza amaliyotda eng ko'p qo'llanadigan va keng tarqalgan ish qog'ozidir. Maktab o'quvchisi va talaba, menejer va agronom yoki fermer, muhandis va olim, tadbirkor va mansabdor shaxs – jamiyatning barcha a'zosi ariza yozishdan xoli emas. Ariza yozuvchilarning yoshi va lavozimi, ariza yo'llanayotgan muassasalar va idoralar g'oyat xilma-xildir. Arizalar bog'cha mudirasiga, maktab direktoriga, oliy o'quv yurti rektoriga, jamoa xo'jaligi boshqaruviga, tuman rahbariyatiga - xullas, oddiy arizachining taklif, iltimos yoki shikoyatini ko'rib chiqib hal qila oladigan har qanday idora, har qanday boshliq nomiga yozilishi mumkin.

Hajmi, uslubi va turidan qat'iy nazar, ariza o'zining umumiy zaruriy qismlariga ega. Arizaning zaruriy qismlari barcha arizalarda ham birday takrorlanavermaydi. Masalan, xodim o'zi ishlayotgan korxonaga yoki idora rahbariyatiga ariza yozganda, uning yashash joyi haqidagi ma'lumot zarur bo'lmaydi. Bunday hollarda xodim o'zi

ishlaydigan bo‘lim va lavozimini ko‘rsatsa, kifoya. Shuningdek, ko‘pchilik arizalar uchun ilovalarning ham hojati bo‘lmaydi.

Bundan qat’iy nazar har qanday arizada quyidagi zaruriy qismlar ifodalanishi lozim:

- ariza yo‘llanadigan muassasa nomi yoki rahbarning vazifasi, unvoni, ismi, ota ismi va familiyasi;
- ariza yozuvchining turar joyi yoki vazifasi, ismi, ota ismi va familiyasi;
- hujjat nomi (Ariza);
- ariza matni (iltimos, taklif yoki shikoyat);
- zarur bo‘lgan holatda ilova qilinadigan hujjatlar nomi;
- qog‘ozning chap tomonida ariza yozilgan vaqt (yil, kun va oy);
- qog‘ozning o‘ng tomonida ariza yozuvchining imzosi, ismi va ota ismining bosh harflari, familiyasi.

Ariza shakli:

Qayerga yoki kimga

Ariza yozuvchining turar joyi, lavozimi, to‘liq nomi

ARIZA

Ariza matni (mazmuni)

Ilova

Sana (yil, kun, oy)

Imzo

I.O.va familiyasi

Namuna

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti rektori
prof. I.J.Yuldashevga
Toshkent shahar M.Ulug‘bek tumani Yalang‘och dahasi 14-uy
20-xonadonda yashovchi
filol. f. n. Saida Rahimovadan

ARIZA

Meni “Tillar va adabiyot” kafedrasida o‘qituvchisi lavozimiga ishga qabul qilishingizni so‘rayman.

Arizamga quyidagi hujjatlar ilova qilaman:

1. Xodimlarni hisobga olish shaxsiy varaqasi.
2. Mehnat daftarchasi.
3. Ma’lumot haqida diplom nusxasi.

4. Tarjimayi hol.
5. Tavsifnoma.
6. 4 ta fotosurat.

2018.26.08.

Imzo

(S.K.Rahimova)

Mashq. Berilgan gaplarni yuqorida ko'rsatilgan zaruriy qismlar tartibiga amal qilgan holda joylashtirib, daftaringizga ko'chiring.

Kasalligim tufayli qishki sinov va imtihonlarni o'z vaqtida topshira olmadim. Xalq ijodiyoti fakulteti dekanı S.S.Jumayevga I.Abdullayev. Shu sinov va imtihonlarni topshirishga ruxsat berishingizni so'rayman. Ariza. 2018.05.02. Arizamga kasalligim to'g'risidagi tibbiy ma'lumotnoma ilova qilinadi. XAvRAR yo`nalishi talabasi Ilhom Abdullayevdan. Imzo.

Mashq. Fakultet dekaniga o'quv (akadem) ta'tili berishni so'rab ariza yozing.

Mashq. Ariza namunasidagi bo'sh o'rinlarni to'ldirib, daftaringizga ko'chiring.

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti...
rektori professorga
... fakulteti... II bosqich talaba...
Samad Qosimov...

ARIZA

Men "Yosh ijrochilar" tanlovida ... natijalarga erish... va imtiyozli o'rinni qo'lga kirit... . Shuning ... menga Fransiya davlati... o'qish uchun yo'llanma beril... .

O'qishim... Fransiya... Parij Konservatoriya... ... ettirish uchun ruxsat ... ni so'ray... .

2018.10.18.

Imzo S.Qosimov

ISHONCHNOMA

Muayyan muassasa yoki ayrim shaxs o'z nomidan ish ko'rish uchun ikkinchi bir shaxsga ishonch bildiradigan yozma vakolatli hujjat ishonchnoma hisoblanadi. Muayyan ish-harakatni bajarishga vakolat berish kim tomondan (muassasa tomonidanmi yoki ayrim shaxs tomonidanmi) rasmiylashtirilishiga qarab, ishonchnomalar **rasmiy** (xizmat) va **shaxsiy** turlarga bo'linadi.

Rasmiy (xizmat sohasidagi) ishonchnomalar davlat muassasalari, kasaba uyushmasi, jamoa xo'jaligi, jamoat tashkilotlari muayyan lavozimli shaxsga uning muayyan tashkilot tomonidan ish yuritishga vakil qilinganini bildirish uchun beriladi. Bunday ishonchnomalar muassasa rahbari tomonidan imzolanishi va muhr bilan tasdiqlanishi kerak.

Rasmiy ishonchnomaning zaruriy qismlari:

1. Ishonchnoma beruvchi muassasaning nomi.
2. Ishonchnomaning tartib raqami va berilgan vaqti (sanasi).

3. Ishonchnoma berilayotgan (ishonch bildirilayotgan) shaxsning lavozimi va to‘liq nomi (ismi, ota ismi, familiyasi).
4. Qimmatbaho buyumlar olinayotgan (beradigan) muassasaning nomi.
5. Ishonchnomaning berilish sababi.
6. Ishonchnomaning amal qilish muddati.
7. Ishonchnoma berilayotgan shaxs imzosining namunasi.
8. Moddiy boyliklarni oluvchining shaxsini tasdiqlovchi hujjatning nomi (pasport, guvohnoma).

Bunday ishonchnomalarni rasmiylashtirish, berish va qayd etish tartibiga rioya qilish, nazorat qilish korxonada bosh hisobchisining vazifasidir.

NAMUNA (rasmiy).

Jamoa xo‘jaligining
to‘rtburchak muhri
(xo‘jalikning to‘liq nomi
ishonchnoma raqami,
vaqti aks etadi)

ISHONCHNOMA

“Karat stroy” mas’uliyati cheklangan jamiyati jamiyat bosh iqtisodchisi Anvar Odilovich Tolipovga Bekobod qurilish jihozlari korxonasi bilan 2018 – yilning II va III choragida jamiyatda 600 000(olti yuz ming)ta qurilishbop g‘isht va 1000 (ming)tonna ohak yetkazib berish to‘g‘risida shartnoma tuzish hamda mazkur topshiriq bilan bog‘liq barcha yuridik harakatlarni bajarishga vakolat beradi.

Ishonchnoma 2018-yilning 5-oktyabrigacha amal qiladi.

“Karat stroy” MCHJ
bosh direktori: *Imzo* (S.X.Fozilov)
Muhur

Shaxsiy ishonchnomalar ya’ni ayrim shaxs tomonidan boshqa bir shaxsga muayyan ishni bajarish uchun ishonch bildirib berilgan yozma hujjatdir. Bunday ishonchnoma bilan muayyan tashkilotdan pul yoki qimmatbaho buyum, zaruriy hujjatlarni olish, avtomobilni boshqarish, oldi-sotti shartnomalarini rasmiylashtirish, mulkni boshqarish va boshqa ishlarni bajarish uchun ishonch bildiradi.

Shaxsiy ishonchnomalar oddiy va notarial tasdiqlangan ishonchnomalarga bo‘linadi. Odatda - ish haqi, nafaqa, stipendiya, pochta jo‘natmalarini olish uchun yozilgan oddiy ishonchnomalar uni yozgan shaxs ishlayotgan yoki ta’lim olayotgan muassasa rahbarining imzosi va muhri bilan tasdiqlanadi

Turar joyni hadya qilish, sotish, merosni o‘tkazib berish, mulkni boshqarish, avtomobildan foydalanish, merosga haqdorlik huquqi haqidagi guvohnoma olishda notarial tasdiqlangan ishonchnomalar amal qiladi

NAMUNA (shaxsiy)

ISHONCHNOMA

Men, Teatr san’ati fakultetining 4-bosqich talabasi Iroda Akbarova, kursdoshim, G‘ani Ibragimovga (CA seriyadagi 0860116 raqamli pasportga ega)

institut g'aznasidan menga tegishli 2018-yilning sentyabr oyi stipendiyasini olish uchun ishonch bildiraman.

2018.15.09. *Imzo* I.Akbarova)

I.Akbarovanning imzosini tasdiqlayman.

Teatr san'ati fakulteti dekani: *Imzo* (Sh.M.Murotov)

2018.15.09.

Mashq. Matnda tushirib qoldirilgan tinish belgilari va qo'shimchalarni to'g'ri topib qo'ying va daftaringizga ko'chiring.

ISHONCHNOMA

Men Kamol Yo'ldoshev guruhdosh... Abdulla Ahmedovga (.... seriyadagi raqam... pasport... ega) Chilonzor tumanidagi 64-aloqa bo'lim... men... nom... kelgan 150000 (bir yuz ellik ming) so'm miqdoridagi pul jo'natma... ol... uchun ishonch bildir...

2018-yil 5-may. (imzo) K.Yo'ldoshev

K.Yo'ldoshev imzosini tasdiqlayman.

Institut kadrlar bo'limi boshlig'i: (imzo) A.Shukurov.

(muhr)

TILXAT

Tilxat – korxonada, muassasa yoki ayrim shaxsdan ma'lum bir hujjat, pul yoki qimmatbaho buyumlar olinganligini tasdiqlovchi hujjat. Tilxat qarzni qaytarish muddati ko'rsatilgan majburiyatni ham o'z ichiga olishi.

Tilxatning asosiy qismlari:

1. Hujjat nomi (Tilxat)

2. Tilxat beruvchining familiyasi, ismi, ota ismi va lavozimi (pul yoki muhim hujjat olinganda pasport raqami va seriyasi yoki shaxsiy guvohnoma raqami ko'rsatiladi.)

3. Pul (qimmat buyum, hujjat) kimdan olinayotgan bo'lsa, o'sha muassasa nomi yoki shaxsning familiyasi, ismi, ota ismi, lavozimi.

4. Olinayotgan qimmatbaho buyumning to'liq va aniq ro'yxati (pul miqdori va buyumlar soni avval raqam bilan, so'ng qavs ichida so'z bilan yoziladi).

5. Olingan material yoki buyum nimaga ishlatilishi.

6. Qimmatbaho buyum (pul, hujjat) kimning farmoyishiga ko'ra yoki hujjat asosida olinayotganligi.

7. Tilxat berilgan sana va beruvchining imzosi.

Izoh: ba'zi hollarda tilxat oluvchining imzosi namunasi muhr bilan tasdiqlanadi.

50 000 so'mdan ortiq qarz shartnomasi qarz tilxati tarzida bitilishi mumkin. Bunday tilxat bitimi tuzilganligi haqidagi zarur ma'lumotlar (qachon, kimdan pul qarz oldi, qancha miqdorda, qayerda, kimga qaytarish kerak, qarz oluvchining imzosi)ni o'z ichiga oladi. Yirik miqdordagi pullarga beriladigan tilxat notarial idorasi tomonidan tasdiqlanadi va sud tartibi bilan undirishga hujjat hisoblanadi.

TILXAT

Men, "Teatr san'ati" fakulteti teatrshunoslik bo'limining III bosqich talabasi Nigora Boltabayeva, institut g'aznachisi Nodira Qurbonovadan guruh talabalarining oktyabr oyiga tegishli 1126000 so'm (bir million bir yuz yigirma olti ming) miqdoridagi oylik stipendiyasini tarqatish uchun oldim.

2018-yil 15-oktyabr. Imzo N.Boltabayeva

TILXAT

Men, Kattaqo'rg'on tijorat kolleji direktori Aktam Fayzullayev, O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining moddiy-ta'minot boshqarmasiga qarashli kichik korxonada boshlig'i Erkin Karimovdan chet elda (Koreya) tayyorlangan, umumiy bahosi 10.000.000 (o'n million) so'm bo'lgan 5 (besh) dona kompyuterni qabul qilib oldim.

2018-yil 15-fevral. (imzo) A. Fayzullayev

TUSHUNTIRISH XATI

Tushuntirish xati - biror vazifa bajarilmaganligi, mehnat intizomi, kun tartibi qoidasi va shu kabilar buzilganligi sababining bayoni, ma'muriy shaxs talabi bilan yoziladigan xizmat xatidir. Xatining zaruriy qismlari:

1. Hujjat yo'llanayotgan shaxsning lavozimi, familiyasi, ismi va ota ismining bosh harflari.

2. Hujjatni tayyorlagan (yozgan) shaxsning lavozimi, familiyasi, ismi va ota ismining bosh harflari.

3. Hujjat nomi (Tushuntirish xati).

4. Matn (ro'y bergan voqea, sababi, izohi).

5. Sana va tuzuvchi imzosi.

Izoh: zarur hollarda hujjatlar ilova etiladi.

Namuna:

TUSHUNTIRISH XATI

Men, universitet professor-o'qituvchilari attestatsiyasi o'tkazilgan paytda (2018.21.02.) xizmat safari bilan Samarqandda bo'lganligim uchun attestatsiyada ishtirok eta olmadim.

Xizmat safarini tasdiqlovchi hujjatni taqdim etaman.

2018-yil 25-fevral (imzo) Z.M.Sharipov

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat
instituti "Xalq ijodiyoti" fakulteti
dekani R.O.Usmonovga
2- bosqich talabasi G'.G'ulomovadan

TUSHUNTIRISH XATI

2018-yil 10-16 sentyabr kunlari betob bo'lib qolganligim sababli mashg'ulotlarga qatnasha olmadim va 30 soat dars qoldirdim.

Kasalligim haqidagi ma'lumotnoma ilova etiladi.

2018-yil 17-sentyabr

Imzo

G'.G'ulomova

Mashq. Quyidagi qoliplashgan birikmalarni daftaringizga ko'chirib oling va xotirangizda saqlab qoling. Bu birikmalardan foydalanib, o'quv mashg'ulotlariga qatnashmaganingiz sababi to'g'risida tushuntirish xati yozing.

Zaruriyat tufayli, betobligi sababli, shifoxonada davolanayotganligi uchun, nosozligi tufayli, yomon tashkil etilganligi sababli, joriy etilganligi munosabati bilan, imkoniyati yo'qligi tufayli, vafot etganligi sababli, ob-havo noqulayligi uchun, o'zgarganligi munosabati bilan, xabar berilmaganligi sababli, e'tiborsizlik tufayli, ruxsat berilmaganligi sababli.

TAVSIFNOMA

Ma'lum bir shaxsning mehnat va ijtimoiy faoliyati, shuningdek uning o'ziga xos xislat va fazilatlarini aks ettiruvchi rasmiy hujjat tavsifnoma deyiladi.

Tavsifnoma muassasa ma'muriyati yoki jamoat tashkilotlari (agar ular mavjud bo'lsa) tomonidan xodimga bir qancha maqsadlar uchun (o'quv yurtiga kirishda, xorijiy mamlakatlarga ishlash va boshqa yumushlar uchun ketishda, lavozimga tayinlashda yoki shahodatlashtirish va boshqa hollarda) beriladi.

Tavsifnomada xodimning jamoatchilik va xizmat faoliyati, uning ishchanligi va axloqiy sifatleri ham ko'rsatib o'tiladi.

Tavsifnomaning birinchi qismida shaxsning mehnat faoliyati, ya'ni mutaxassisligi, aynan shu korxonada, tashkilot va boshqa joylarda qaysi muddatdan buyon ishlayotganligi, xizmat vazifasidagi o'zgarishlar va boshqalar haqida ma'lumot beriladi.

Ikkinchi qismda xodimning shaxsiy tavsifi, ya'ni ishga munosabati, mutaxassislik bo'yicha mahorati, siyosiy saviyasi, tashkilotchilik qobiliyati, jamoat ishlarida ishtiroki, oilaviy ahvoli, hulq-atvori, hatto ba'zida siyrati, jamoa a'zolariga munosabati, qanday mukofotlarga sazovor bo'lganligi va boshqa asosiy rag'batlantirishlari qayd etiladi. Xolis bo'lish uchun kamchiligi ham ko'rsatilib, istak bildiriladi.

Uchinchi qismda esa yuqorida bayon qilinganlardan xulosa chiqariladi va tavsifnoma qanday maqsadda yoki nima uchun berilayotganligi ko'rsatiladi.

Tavsifnoma matni uchinchi shaxs tomonidan bayon qilinadi.

Tavsifiy matnlarda shaxs, narsa, voqea-hodisaning muhim belgilari aniq ma'lumotlar, sifatlovchi ifodalar orqali bayon qilinadi. Tavsiflashda shaxs yoki narsa-voqeani xolisona baholash bilan birga unga munosabat bildirish ham muhim hisoblanadi. Bunday matnlar tilida xarakter-xususiyatni ifodalovchi sifatlar, belgining ortiqlik darajasini ifodalovchi leksik-grammatik vositalar, yasama sifatlar faol ishlatiladi. Shuningdek, shaxs harakat-holatining belgisini ifodalovchi ravishlardan o'rinli foydalanish talab qilinadi.

Tavsifnomada tavsiflanayotgan shaxs haqidagi malumotlar bir-biridan vergul bilan ajratib yoziladi. Masalan: ...ning 2- bosqich talabasi, 1988-yilda tug'ilgan, o'zbek... kabi.

Tavsifnoma namunasi:

O'z.DSMI Xalq ijodiyoti fakulteti
XARAR yo'nalishi 4-bosqich talabasi,
1995-yilda tug'ilgan, o'zbek
N.A.Shukurovaga

TAVSIFNOMA

Nazokat Abdullayevna Shukurova o'rta maktabni tugatgach, 2013-yilda Xalq ijodiyoti fakultetining XARAR yo'nalishi 1-bosqichiga o'qishga qabul qilindi.

Institutda tahsil olish davrida u intizomli, ziyrak va zukko talaba sifatida o'zini ko'rsatdi. Bilimlarni qunt bilan o'rganishga harakat qiladi. Mutaxassislik fanlariga alohida qiziqadi. U 2015-yilning aprel oyida talabalarning Xalqaro ilmiy konferensiyasida ma'ruza bilan qatnashdi. Ma'ruzasi konferensiyaning faxriy yorlig'i bilan taqdirlandi.

Nazokat Shukurova fakultetning jamoat ishlarida faol qatnashadi, fakultetning "Yosh tadqiqotchi" to'garage a'zosi. U kamtarin va to'g'riso'zligi, mehribonligi tufayli kursdoshlari hurmatiga sazovor bo'lgan.

Tavsifnoma Mirzo Ulug'bek tumani hokimligiga taqdim etish uchun berildi.

Xalq ijodiyoti fakulteti dekani: (imzo) (S.S.Jumayev)

Kasaba uyushmasi raisi: (imzo) (M.K.Salimov)

(muhr)

(sana)

Mashq. Insonga xos belgi-xususiyatni ifodalovchi so'zlarni ijobiy va salbiy munosabat bildirishga ko'ra ikki ustunga ajratib ko'chiring.

Halol, g'amxo'r, maqtanchoq, samimiy, sipo, qo'pol, mas'uliyatsiz, e'tiborli, mehribon, loqayd, jamoat ishlari sust, to'g'riso'z, beparvo, dangasa, talabchan, ko'ngilchan, shirin so'z, janjalkash, tashabbuskor, andishali, indamas, odamovi, kishilarga aralashmaydigan, obro'li, ginachi, sovuqqon, qobiliyatli, bilimi bo'sh, iqtidorli.

Mashq. a) xodim (talaba)ning ish (o'qish)ga munosabatini ifodalovchi quyidagi so'z va so'z birikmalarini o'z misollaringiz bilan to'ldirib, daftaringizga ko'chiring.

Vijdonli, mehnatsevar, tashabbuskor, ishni o'z vaqtida bajaradigan, ongli, dunyoqarashi keng, siyosiy yetuk, o'zi va o'rtoqlariga talabchan, o'z ishini yaxshi biladigan, intizomli, hozirjavob, mas'uliyatli.

b) ushbu so'z va qoliplashgan so'z birikmalaridan foydalanib guruhdoshingiz (o'qituvchingiz)ning o'z ishiga munosabatini yorituvchi tavsifnoma matnini tayyorlang.

TARJIMAYI HOL

Ma'lum bir shaxs tomonidan o'z shaxsiy hayoti va faoliyati haqida bayon qilingan yozuv tarjimayi hol deyiladi. Tarjimayi hol bir xil andozaga ega emas, mufassar yoki muxtasar yozilishi mumkin. U muallif tomonidan mustaqil tuziladigan hujjatdir.

Tarjimayi holning asosiy zaruriy qismlari:

1. Hujjatning nomi (Tarjimayi hol)

2. Matn:

a) muallif familiyasi, ismi va otasining ismi;

b) tug‘ilgan yil, kun, oy va tug‘ilgan joyi;

c) millati, ijtimoiy kelib chiqishi;

d) ota-onasi haqida qisqacha ma’lumot (familiyasi, ismi va otasining ismi va ish joyi);

e) ma’lumoti (qayerda, qanday o‘quv yurtini tugatganligi va ma’lumotiga ko‘ra mutaxassisligi);

f) ish faoliyatining turlari;

g) oxirgi ish joyi va lavozimi;

j) mukofot va rag‘batlantirishlar;

z) jamoat ishlarida ishtiroki;

i) oilaviy ahvoli va oila a‘zolari;

k) pasport ma’lumotlari;

l) turar joyi (uy adresi), telefoni.

3. Sana.

4. Imzo.

Barcha ma’lumotlar davriylik (xronologik) asosida, aniq sanala bilan (iloji boricha yili, oyi, kuni ko‘rsatilgan holda) beriladi. Barcha raqamlar arab raqamlarida ifodalanadi. Tarjimayi hol shunday tuzilishi kerakki, u bilan tanishgan kishi muallifning hayot yo‘li, faoliyati haqida muayyan tasavvurga ega bo‘lsin.

Mashq. Matnni o‘qing, uning zaruriy qismlarini aniqlang va tavsiflang.

TARJIMAYI HOL

Men, Sulstonov Davron Otabekovich, 1992-yil 17-iyulda Farg‘ona viloyatining Marg‘ilon shahrida ziyoli oilasida tug‘ildim.

Otam - Sulstonov Otabek Rashidovich, Farg‘ona davlat universitetida o‘qituvchi bo‘lib ishlaydi.

Onam - Sulstonova Dilobar Majidovna, Marg‘ilon shahar xalq bankda bosh hisobchi bo‘lib ishlaydi.

Men 1999-yili Marg‘ilon shahridagi 17-o‘rta maktabga o‘qishga qabul qilindim. Maktabda sinf devoriy gazetasi tahrir hay‘ati a‘zosi bo‘ldim. Tarix faniga juda qiziqaman. Bu fan bo‘yicha viloyat olimpiadasida 2-o‘rinni egallaganman. 2008-yili o‘rta maktabni tugatib, Farg‘ona huquq kollejiga o‘qishga qabul qilindim. 2011-yili ushbu kollejni muvaffaqiyatli tamomlab, Toshkent davlat yuridik institutiga o‘qishga qabul qilindim va 2015-yili ushbu oliy o‘quv yurtini tamomladim. Menga “Huquqshunos” mutaxassisligi bo‘yicha imtiyozli diplom berilgan. 2015-yildan buyon Farg‘ona “To‘qimachilik” kombinatida huquqshunos lavozimida faoliyat yuritmoqdaman.

Uylanganman. Xotinim - Sulstonova Malika, Marg‘ilon shahridagi 12-bolalar bog‘chasida tarbiyachi bo‘lib ishlaydi.

Ikki farzandning otasiman. O‘g‘lim - Farhod Otabekov va qizim - Shahnoza Otabekova, 12-bolalar bog‘chasi tarbiyalanuvchilari.

Oila a‘zolarim va yaqin qarindoshlarim orasida saylash huquqidan mahrum bo‘lgan, ta‘qibga uchragan, sudlangan yoki tergov qilinganlar yo‘q.

Oilamizdan hech kim chet el safarlarida bo‘lmagan.

Mening yashash manzilim: Marg‘ilon shahri, Zulfiyaxonim ko‘chasi, 45-uy.

2018-yil 15-sentyabr. (imzo) D.O.Sultonov

Mashq. Quyidagi so‘z va so‘z birikmalarini daftaringizga ko‘chiring va ma’nolarini izohlang, so‘ngra ulardan foydalanib, o‘z tarjimai holingizni yozing.

Dehqon oilasida tug‘ildim, savdo uyushmasi raisi, bo‘lim mudiri vazifasida ishlaydi, maktabni tamomladim, o‘qishga qabul qilindim, lavozimida ishladim, a’zosiman, qatnashaman, uylanganman, turmush o‘rtog‘im, jamoat ishi, saylanganman.

Mashq. O‘z shaxsiy hayot va faoliyatingiz to‘g‘risida bayon qilingan tarjimai hol matnini tuzing.

35-DARS: BILDIRISHNOMA

Bildirishnoma - muassasa rahbariga xizmat faoliyati bilan bog‘liq muhim masalalar (ishga tushganlik, muayyan vazifani bajarganlik haqida) yuzasidan yoki yuqori idora, mansabdor shaxsga biror voqea va hodisa haqida xabar berish maqsadida taqdim etiladigan yozma axborot - rasmiy hujjatdir.

Bildirishnoma kimga yo‘llanishiga qarab ichki va tashqi turlarga bo‘linadi. *Ichki bildirishnoma* rahbar shaxs yoki bo‘lim boshlig‘iga yoziladi va muallif tomonidan imzolanadi. *Tashqi bildirishnoma* rahbar tomonidan yuqori idora yoki mansabdor shaxsga ikki nusxada yoziladi. Rahbar tomonidan imzolanadi va ikkinchi nusxasi muassasaning o‘zida qoldiriladi.

Bildirishnoma tashabbus, axborot va hisobot xususiyatiga ega. *Tashabbus bildirishnomasi* matnida biror masala yuzasidan fikrlar ilgari surilib, rahbarni ularni hal qilishga undaydi (10-sonli maktabda mukofotlash to‘g‘risidagi nizomlar buzilganligi haqida). *Axborot bildirishnomasi* odatda umumiy holati rahbarga ma’lum bo‘lgan muayyan jarayon to‘g‘risida xabar beradi (Fermer xo‘jalikdagi chigit ekishning borishi to‘g‘risida). *Hisobot bildirishnomasi* ma’lum bir ishning tugallanganligi yoki biror ko‘rsatma, tavsiya, rejaning ijrosi to‘g‘risida rahbarni xabardor qilishga qaratilgan bo‘ladi (O‘zDSMI da Mustaqillik bayrami tantanalarini o‘tkazish ishlarining borishi to‘g‘risida).

Bildirishnomaning zaruriy qismlari:

1. Bildirishnoma yo‘llagan shaxsning lavozimi, ismi va ota ismining bosh harflari hamda jo‘nalish kelishigidagi familiyasi.

2. Bildirishnoma tayyorlagan shaxsning lavozimi, ismi va ota ismining bosh harflari hamda chiqish kelishigidagi familiyasi.

3. Matn sarlavhasi

4. Hujjat turining nomi (Bildirishnoma)

5. Bildirishnomaning matni

6. Ilovalar ro‘yxati (agar bo‘lsa)

7. Yozilgan sana va yozuvchining imzosi

Bildirishnoma namunalari

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat

instituti rektori professor I.J.Yuldashevga
"Xalq ijodiyoti" fakulteti
dekani N.S.Olimovdan

Mustaqillik bayrami tantanalarini o'tkazish ishlarining borishi to'g'risida

BILDIRISHNOMA

Sizning ko'rsatmangizga binoan, Mustaqillik bayrami tantanalarini o'tkazish bo'yicha tuzilgan komissiya a'zolari bilan birgalikda shu yilning 10-11 avgust kunlari bayram o'tkazish uchun mo'ljallangan maydonni tekshirib chiqdim. Barcha sharoitlar qoniqarli ahvolda. Biroq, bezak ishlari uchun qo'shimcha ravishda sharlar va rangli lentalar ajratish zarur deb hisoblayman.

"Xalq ijodiyoti" fakulteti dekani:
Imzo (N.S.Olimov)
2018.12.08.

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat rektori
instituti professor I.J.Yuldashevga
"Tillar va adabiyot" kafedrası
dotsenti A.N.Axrorovadan

BILDIRISHNOMA

Men 2018-yil 26-avgustdan navbatdagi mehnat ta'tilidan qaytib, o'z ish faoliyatimni davom ettirayotganligimni ma'lum qilaman.

"Tillar va adabiyot" kafedrası dotsenti:
Imzo (A.N.Axrorova)
2018.26.08.

MA'LUMOTNOMA

Bo'lgan voqea yoki mavjud holatlarni bildirish-axborot berish mazmunida ifodalaydigan hujjat ma'lumotnoma deyiladi. Ma'lumotnoma o'z xususiyati va mazmuniga ko'ra ikkiga: xizmat ma'lumotnomasi va shaxsiy ma'lumotnomaga bo'linadi.

Xizmat ma'lumotnomasi - muassasa faoliyatiga doir voqea-hodisalarni rasmiy ravishda aks ettiradi va tasdiqlaydi, axborot xususiyatiga ega bo'lgan xilma-xil ma'lumotlarni o'z ichiga oladi, zarur hollarda esa raqamli jadvallar ko'rinishida tayyorlanadi. Taqdim etilayotgan ma'lumotlar ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyat, xodim (shtat)lar soni, topshiriqlarning bajarilishi, moddiy-tovar boyliklarining saqlanishi, mehnat intizomining ahvoli haqida va boshqa xilma-xil masalalar to'g'risida hozirlanadi.

Bunday ma'lumotlarga matn mazmunini ochuvchi sarlavha qo'yilishi lozim. Masalan: "Kontrakt to'lov asosida tahsil olayotgan talabalar soni haqida" kabi. Sarlavhadan so'ng (ba'zan uning tarkibida) xabarga oid sana ko'rsatiladi. Masalan: "2009-yil 1-oktabrdagi holatga ko'ra" kabi.

Shaxsiy ma'lumotnoma - muassasalar tomonidan fuqarolarning turmushi va ish faoliyatidagi aksar voqea-hodisalar va holatlarni tasdiqlab beradigan hamda talab qilingan joylarga ko'rsatiladigan rasmiy hujjatdir. Shaxsiy ma'lumotnomalar quyidagilarga berilishi mumkin:

- muassasa xodimga uning qayerda, kim bo'lib va qancha maosh olib ishlashi haqida;
- o'quvchi va talabaga esa qayerda o'qishi haqida;
- fuqarolik holatlari hujjatlarini qayd qilish (FHHQ - ZAGS);
- notarial idoralari hamda fuqarolar yig'inlari raislari shaxsning tug'ilganligi yoki vafot etganligi to'g'risida nikoh bo'lganligi yoki ajralganligi haqida (hujjatlar yo'qolganda);
- tuman va shahar ijtimoiy ta'minot bo'limi shaxsning nogironligi, nafaqasining miqdori, avtomobilga ega emasligi haqida;
- shifoxonalar kishining sog'lig'i (kasal emasligi) haqida;
- mahalla qo'mita yig'inlari yoki uy-joy boshqarmalari shaxsning yashash joyi, egallab turgan uy-joyining maydoni yoki oila a'zolarining soni haqida ma'lumotnomalar beradi.

Shaxsiy ma'lumotnomalar muassasa, idoralar tomonidan fuqarolarning oilaviy yoki ish faoliyatidagi holatlarni tasdiqlovchi hujjat sanaladi. Xizmat ma'lumotnomalaridan farqli ravishda shaxsiy ma'lumotnomalarda ular yo'llangan idora yoki shaxs nomi ko'rsatilmaydi. Buning o'rniga matn so'ngida ma'lumotnomaning qayerga berilganligi yoziladi. Masalan: «Uy-joydan foydalanish boshqarmasiga taqdim etish uchun berildi» kabi. Asosiy matnda shaxs haqida barcha ma'lumotlar aniq nisbatdagi hozirgi-kelasi zamon fe'l shakli orqali ifodalanishi lozim (Ishlaydi, yashaydi, o'qiydi kabi).

Shaxsiy ma'lumotnoma namunasi

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
Toshkent shahar, Yalang'och mavzesi, 127 A uy.

№ 150

2018-yil 20-aprel

MA'LUMOTNOMA

Muxtor Odilovich Safarov haqiqatan ham O'zbekiston davlat san'at va madaniyat institutida 2 800 000 (ikki million sakkiz yuz ming) so'm maosh bilan dotsent lavozimida ishlaydi.

Ma'lumotnoma Toshkent shahar 3-uy-joy boshqarmasiga taqdim etish uchun berildi.

Kadrlar bo'limi boshlig'i: Imzo (K.A.Olimova)

Bosh hisobchi: Imzo (X.D.Po'latov)
Muhr.

Mashq. Ma'lumotnoma matnini o'qing va ma'lumotnoma turini aniqlang.

O'zDSMI ma'naviy – ma'rifiy
va tarbiyaviy ishlar bo'yicha
prorektor M.N.Karimovga

MA'LUMOTNOMA

(2017-2018 o'quv yili mobaynida yotoqxonada yashovchi talabalardan tushgan ariza va shikoyatlar haqida)

2017-2018 o'quv yili talabalar turar joyida yashovchi 324 ta talabadan 56 ta ariza va shikoyat tushdi. Bulardan 44 tasi ariza va 12 tasi shikoyat hisoblanadi.

Arizalar moddiy ehtiyoj hisoblangan narsa va turli jihozlar berilishini so'rab yozilgan bo'lib, bu ehtiyojlar o'z vaqtida qondirilgan. Shuningdek, 12ta shikoyatlarning barchasi yotoqxonada Nizomi qonun-qoidalariga muvofiq tarzda ko'rib chiqilgan.

Asos: talabalarning ariza va shikoyatlarini qayd qilish daftari.

Kotiba: Imzo (M.A.Salimova)

Muhr.

2018-yil 25-iyun.

Mashq. So'z va birikmalarni quyidagi savollarga javoblar tartibida joylashtiring.

Kim? Qayerda? Kim bo'lib? Nima qiladi?

Tuman soliq nazorati idorasida, ishlaydi, Aziz Ibrohimov, iqtisodchi, o'qiydi, Toshkent Moliya institutida, ikkinchi kurs talabasi, Sho'rtan gaz kimyo majmuasida, bosh muhandis, tadbirkor, Yunusobod savdo markazida, lavozimida, hisoblanadi, dorishunos bo'lib, 18-sonli dorixonada, Buxoro shahar Shofirkon tumanidagi.

Mashq. Berilgan so'z birikmalari ishtirokida namunadagidek gaplar tuzing.

Namuna: Ma'lumotnoma shahar soliq boshqarmasiga taqdim etish uchun berildi.

Oliy o'quv yurtiga, kasaba uyushmasiga, Qo'qon shahridagi 18-o'rta maktab, ma'muriyatga, uy-joylardan foydalanish bolimiga, 316-bolalar bog'chasiga, harbiy komissariatga, tuman ta'minoti boshqarmasiga, texnolog lavozimida, A.Nabiyev ko'chasi 27-uyda, bolalar shifokori lavozimida, kontrakt-to'lov asosida.

Mashq. Yaqin qarindoshlaringizning ish joylari haqida o'z tumaningizdagi biror idoraga malumotnomalar tayyorlang.

HISOBOT

Hisobot - muayyan vaqt uchun rejalashtirilgan ishlar yoki vazifa va topshiriqlar bajarilishi, xizmat va ilmiy safarlar yakunlari haqida ma'lumot beruvchi hujjat.

Hisobotda keltirilgan ma'lumotlar aniq, ishonarli hamda ishlab chiqarish, ijtimoiy-siyosiy ahamiyatga molik bo'lishi kerak. Hisobotning har bir bo'limida taxminan quyidagilar yoritiladi: nima mo'ljallangan edi, u qanday bajarildi, qanday yetishmovchiliklar bo'ldi, ularni bartaraf etish uchun nimalar qilish kerak, aniq takliflar. Hisobot oxirida muayyan topshiriq bajarilmagan bo'lsa uning sababi ko'rsatiladi, bu borada takliflar qayd etiladi. Ishlab chiqarish amaliy tajribasi haqidagi hisobotning asosiy qismlari:

1. Hujjatning nomi.
2. Hisobot nima haqida va qaysi davr uchun berilyapti.
3. Hisobot beruvchining lavozimi, familiyasi, ismi va ota ismining bosh harflari.

4. Amaliy tajriba qayerda o‘tdi va unga kim rahbarlik qildi.
5. Amaliy tajribachilar oldida qanday asosiy vazifalar qo‘yilgan edi.
6. Amaliy tajriba rejasi, uning bandlarining bajarilishi (nima, qanday bajarildi), ishlar yakuni.
7. Tarbiyaviy ishlar masalalari (qaysi vazifalar qanday o‘tkazildi, aniq nimalar qilindi).
8. Yetishmovchiliklar va ularni bartaraf etish bo‘yicha takliflar.
9. Umumiy xulosa, amaliy takliflar.
10. Hisobot yozillgan sana.
11. Hisobot tuzuvchining imzosi.

Namuna:

O‘zbekiston milliy universiteti filologiya fakulteti IV bosqich talabasi
I.Sobirovaning pedagogik amaliyoti bo‘yicha

HISOBOT

O‘quv rejasiga muvofiq men 1-martdan 14-martgacha ingliz tili kafedrasida dotsenti, G.A.Rasulova rahbarligida pedagogik amaliyotda bo‘ldim.

Pedagogik amaliyot Toshkent viloyati O‘rta Chirchiq tumanidagi A.Navoiy nomidagi 4-o‘rta maktabda o‘tdi. Pedagogik amaliyot oldiga qo‘yilgan asosiy vazifalarni nazarda tutgan holda reja tuzib chiqdim. Bu rejaga ko‘ra tajribali o‘qituvchilar mashg‘ulotlarida qatnashaman, faol amaliy mashg‘ulot olib boraman, VIII sinfga rahbarlik qilaman, tarbiyaviy ishlar olib boraman, o‘quv-metodik ishlarida va maktabning jamoatchilik ishlarida faol ishtirok etaman.

Amaliyot davrida men tajribali o‘qituvchilardan A.L.Qodirova, S.N.Azizova, S.T.Kan va boshqalarning 36 soat darslarini kuzatdim.

O‘zim rahbarlik qiladigan sinf darslariga qatnashdim, o‘quvchilar jamoasi bilan tanishdim. IX va X sinflarda 12 soat dars berdim.

Men bergan darslar muhokama paytida ijobiy baholandi. Darslarga tayyorgarlik ko‘rish va ularni o‘tkazishda menga maktabning tajribali o‘qituvchilari katta yordam ko‘rsatdi. IX sinfga ingliz tilidan qo‘shimcha “Ingliz tili grammatikasi” mashg‘ulotini olib bordim.

Maktabning pedagogik kengashlari yig‘ilishlarida, yosh o‘qituvchilar uchun tashkil etilgan metodik seminarlarda qatnashdim. Tavsiya etilgan pedagogik va metodik adabiyotlar ustida ishladim, amaliy mashg‘ulot o‘tuvchi boshqa talabalar darslari tahlilida ishtirok etdim.

Kamchiliklar sifatida quyidagilarni aytib o‘tmoqchiman: maktabda texnika vositalari, ko‘rgazmali qurollar yetarli emas. Maktab o‘qituvchilari mashg‘ulotlarda ko‘rgazmali qurollardan kam foydalanadilar.

Ingliz tili o‘qitishni yaxshilash uchun maktabda kompyuterlashgan ingliz tili xonasini tashkil etish kerak. Ingliz tili xonalarini nutqni rivojlantirishga yordam beradigan ko‘rgazmali qurollar bilan jihozlash zarur.

O‘quv mashg‘ulotlaridan tashqari IX sinfdan tarbiyaviy ishlar olib bordim. Sinf faollari bilan hamkorlikda “Konstitusiyaga kuniga” bag‘ishlangan kecha va badiiy havaskorlar konsertini tayyorladim. Toshkentdagi O‘zbekiston xalqlari tarixi muzeyiga ekskursiya tashkil etdim. O‘zimga birlashtirilgan sinf bilan birgalikda “Ingliz tilini o‘rganamiz” ko‘rgazmasini tashkil qildik.

Maktab direktori L.A.Azizov va ilmiy bo‘lim mudiri N.T.Saidova biz bilan suhbatlashib, maslahatlar berishdi, ularning yordamlari bilan men kelajakdagi ixtisosligim bilan yaqindan tanishdim.

2018-yil 15-mart

Imzo

I.Sobirova.

Ekskursiya safari haqida HISOBOT

Tarix fakultetining 25 nafar 1-bosqich talabalari 2018-yil 20-23-may kunlari Samarqand shahriga ekskursiyaga borishdi. Talabalar qadimgi yodgorliklarni ko‘rishdi, tarix muzeyiga borishdi va arxeologik qazilmalar eksponatlarini ko‘rishdi. Ulug‘bek rasadxonasi va muzeyini zo‘r qiziqish bilan tomosha qilishdi.

Shuningdek, talabalar Samarqand davlat universiteti tarix fakulteti 1-bosqich talabalarining o‘quv va jamoat ishlari bilan tanishishdi.

Guruh rahbari: Imzo

A.D.Qayumov
2018-yil 25-may.

Mashq. Yo‘nalishingiz bo‘yicha o‘tkaziladigan amaliyot bo‘yicha hisobot matnini tayyorlang.

36-DARS: TAKRORLASH. NAZORAT ISHIGA TAYYORGARLIK

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Til birliklarini sanab bering.
2. So‘zlarning qanday birikuviga so‘z birikmasi deyiladi?
3. Otli so‘z birikmasi va fe‘lli so‘z birikmasiga misollar keltiring.
4. So‘z birikmasida so‘zlarni bog‘lashga xizmat qiluvchi vositalar qaysilar?
5. Bitishuv usuli bilan so‘zlarning birikishiga misollar keltiring.
6. Boshqaruvda so‘zlar o‘zaro nimalar vositasida birikadi?
7. So‘zlarning qanday birikuvini moslashuv deymiz?
8. So‘zlarning o‘zaro teng bog‘lanishi tobe bog‘lanishdan nimasi bilan farqlanadi
9. Quyidagi so‘z birikmalarini guruhlang.
Ishonchli do‘st, do‘stona munosabat, oq kabutar, g‘oyat qiziqarli, o‘zbekcha nutq, devorni burmoq, daraxtga chiqmoq, hammasidan katta, chumchuqning chug‘ur-chug‘uri, o‘quvchilarning oltitasi, baland uy, toza suv, ohista gapirmoq, zavq bilan o‘qimoq, qalam bilan yozmoq, kitobni olmoq, to‘satdan kelmoq, daftarga yozmoq, yolg‘ondan so‘zlamoq, qo‘qqisdan so‘zlamoq, qiyinchilik bilan ulg‘aymoq, o‘z harakatlari, ko‘p qavatli bino, gul hidi, daraxt shoxi, o‘z uyi, olma terish, chiroyli gapirmoq, sharoitiga ko‘ra, yondoshmoq ...
10. So‘z va qo‘shma so‘zning farqi nima?
11. So‘z va iborani farqlang?
12. So‘z va sintagmani farqlang.
13. “So‘z birikmalari zanjiri nima?” Fikringizni misollar orqali tushuntiring?
14. So‘z birikmasi va gap orasidagi asosiy farq nimada?

15. So‘z birikmalari tuzing va ularni otli hamda fe‘lli so‘z birikmalarga ajrating.
16. Gap bo‘lagi nima?
17. Gap bo‘lagi nechta?
18. Bosh bo‘laklar qaysilar?
19. To‘ldiruvchi, aniqlovchi va hol nega ikkinchi darajali bo‘lak deyiladi?
20. Tarkibi ega-aniqlovchi-to‘ldiruvchi-hol-kesim bo‘lgan gaplar tuzing.
21. “Kesim gapning markazi” deganda nimani tushunasiz?
22. Qaysi turkum so‘zlari bilan ifodalanishiga ko‘ra kesim necha xil?
23. Kesimning tuzilishiga ko‘ra turlarini ayting.
24. Ega qaysi so‘z turkumlari bilan ifodalanadi.
25. Egali va egasiz gaplarga misollar ayting.
26. Egasi ma‘lum gap bilan egasi umumlashgan gapni farqlang.
27. Qo‘shma gap deb nimaga aytiladi?
28. Qo‘shma gap qismlari qanday bog‘lovchi vositalari yordamida bog‘lanadi?
29. Qo‘shma gaplar qaysi belgisiga ko‘ra turlarga bo‘linadi?
30. Kiritma deb nimaga aytiladi?
31. Sodda kiritma va murakkab kiritmalarni misollar orqali izohlang.
32. Kiritmalar gap bo‘laklari bilan sintaktik aloqaga kirishadimi?
33. Kitob, mening doim do‘stimsan. Gapning ega va kesimini toping.
34. Undalma nima?
35. Undalma bilan eganing o‘xshash va farqli tomonlari haqida so‘zlang.
36. Undalmalarda, gapdagi o‘rniga ko‘ra, qanday tinish belgilari qo‘llanilishi haqida gapiring.
37. Undalmalarning uslubiy vazifasi nimalardan iborat.
38. Rasmiy uslubning boshqa uslublardan farqini ayting.
39. O‘zbek hujjatchiligi tarixi haqida nimalarni bilasiz?
40. Ariza, tushuntirish xati, bildirishnoma yozish qoidalari haqida ma‘lumot bering.

FOYDALANILGAN DARSLIKLAR VA O‘QUV QO‘LLANMALAR RO‘YXATI

Rasmiy adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. –Toshkent: O‘qituvchi, 2005. -84 b.
2. Ta’lim to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasining qonuni. – Toshkent: O‘zbekiston, 1997.

Asosiy adabiyotlar:

1. Asqarova M., Yunusov R., Yo‘ldoshev M., Muhamedova D. O‘zbek tili praktikumi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: 2006.
2. Lutfullayeva D.E. O‘zbek tilining amaliy grammatikasi. – Toshkent: Yangi asravlodi. 2010.
3. Mahmudov N. O‘qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2008.
4. O‘zbek tili punktuatsiyasining asosiy qoidalari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2015.
5. Yo‘ldoshev I. J., Sharipova O‘. Tilshunoslik asoslari. O‘quv qo‘llanma. - Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2007.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Aminov M., Madvaliyev A. Ish yuritish. Amaliy qo‘llanma. – Toshkent: O‘zME, 2015.
2. Begmatov E. O‘zbek ismlari. – Toshkent: O‘zME, 1998.
3. Hojiyev A. O‘zbek tili so‘z yasalishi tizimi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2007.
4. Jomonov R. X mi H. Qisqacha imlo lug‘ati. – Toshkent: Nishon-noshir, 2010.
5. Jumaniyozov R. Nutqiy mahorat. – Toshkent: Adolat, 2005.
6. Jumaxo‘ja N., Jomonov R. Yangi o‘zbek alifbosi va imlo qoidalari. – Toshkent, TDYUI nashriyoti, 2003.
7. Mahmudov N. Til tilsimi tadqiqi. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2017.
8. Mahmudov N., Saidqulov Z va b. Komillik kaliti. – Toshkent: Ma’naviyat, 2016.
9. Mahmudova.S.I. So‘z yasash san’ati. Oquv-uslubiy qo‘llanma. O‘zDSI nashri. 2004.
10. Mirtojdiyev M. O‘zbek tili fonetikasi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Universitet, 1998.
11. Mirtojdiyev M. O‘zbek tili leksikologiyasi va leksikografiyasi. - Toshkent: Universitet, 2000.
12. Mualliflar jamoasi. Zamonaviy o‘zbek tili. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2008.
13. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zME. 1-5 jildlar
14. O‘zbek tilining kirill va lotin alifbolaridagi imlo lug‘ati. – Toshkent: Sharq, 2015.
15. Qodirov P. Til va el. – Toshkent: Ma’naviyat, 2010.

16. Rahmonov N., Sodiqov Q. O‘zbek tili tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston Faylasuflar Jamiyati 2004.
17. Toirova G. Pragmalingvistika. O‘quv lug‘ati. – Toshkent: Akademnashr, 2016.
18. Toshaliyev I. Hozirgi o‘zbek tili uslubiyati. – Toshkent: Universitet, 2001.
19. Toshaliyev I. O‘zbek tilida paronimlar va ularning stilistik qo‘llanishi. O‘zbek tili stilistikasidan tadqiqotlar. Ilmiy ishlar to‘plami. -Toshkent, 1987 yil.
20. Xudoyberganova D., Andaniyozova D. O‘zbek poetonimlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: Turon zamin ziyo, 2016.
21. “Jahon adabiyoti” jurnalining 2010-2018 yillardagi soni.
22. “Ma’rifat” gazetasining 2010-2018 yillardagi sonlari.
23. “O‘zbek tili va adabiyoti” jurnalining 2010-2018 yillardagi sonlari.
24. “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasining 2010-2018 yillardagi sonlari.
25. “Til va adabiyot ta’limi” jurnalining 2010-2018 yillardagi sonlari.

Internet resurslar:

www.ziyonet.uz.

www.ijod.uz.

www.lex.uz

MUNDARIJA

“O‘zbek tili amaliy grammatikasi” fanining maqsad va vazifalari	
Fonetika haqida ma’lumot.	
To‘g‘ri talaffuz (orfoepik) me’yorlari.	
To‘g‘ri yozuv (orfografik) me’yorlari.	
O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari.	
Leksikologiya.	
So‘zlarning shakl va ma’no munosabatiga ko‘ra turlari.	
O‘zbek tili leksikasining boyish manbalari.	
Barqaror birikmalar.	
Leksikografiya. Lug‘atshunoslik.	
Morfemika.	
So‘z yasalishi.	
Grammatika. Morfologiya.	
So‘zlarni turkumlarga ajratish tamoyillari.	
Mustaqil so‘z turkumlari	
- Ot	
- Sifat	
- Son	
- Olmosh	
- Ravish	
- Fe'l	
Yordamchi so‘z turkumlari.	
- Bog‘lovchilar	
- Ko‘makchilar	
- Yuklamalar	
- Alohida olingan so‘zlar turkumi	
- Modal so‘zlar	
- Undov so‘zlar	
- Taqlid so‘zlar	
Foydalanilgan darsliklar va o‘quv qo‘llanmalar ro‘yxati	
Sintaksis.....	
Tenglanish va tobelanish.....	
So‘z birikmasi.....	
Gap.....	
Gaplarning kuzatilgan maqsadga ko‘ra turlari.....	
- Darak gaplar.....	
- So‘roq gaplar.....	
- Buyruq gaplar.....	
Gaplarning his-hayajonga ko‘ra turlari.....	
Gaplarning modallikka ko‘ra turlari.....	
Gap bo‘laklari.....	
- Ega va uning ifodalanishi.....	
- Kesim, uning ifodalanishi va turlari.....	

Gapning ikkinchi darajali bo‘laklari.....	
- Aniqlovchi, uning ifodalanishi va turlari.....	
- Izohlovchilar, ularning turlari.....	
- To‘ldiruvchi, uning ifodalanishi va turlari.....	
- Hol, uning ifodalanishi va turlari.....	
Bir tarkibli gaplar.....	
Uyushiq bo‘lakli gaplar.....	
Undalmali gaplar.....	
Kirish va kiritma qurilmali gaplar.....	
Qo‘shma gaplar.....	
Bog‘langan qo‘shma gaplar.....	
- Bog‘langan qo‘shma gaplarning yordamchilarsiz birikishi.....	
Ergashgan qo‘shma gaplar.....	
- Ega ergash gapli qo‘shma gaplar.....	
- Kesim ergash gapli qo‘shma gaplar.....	
- Aniqlovchi ergash gapli qo‘shma gaplar.....	
- To‘ldiruvchi ergash gapli qo‘shma gaplar.....	
- Ravish ergash gapli qo‘shma gaplar.....	
- Payt ergash gapli qo‘shma gaplar.....	
- O‘rin ergash gapli qo‘shma gaplar.....	
- Sabab ergash gapli qo‘shma gaplar.....	
- Maqsad ergash gapli qo‘shma gap.....	
- Shart ergash gapli qo‘shma gaplar.....	
- To‘siqsiz ergash gapli qo‘shma gaplar.....	
- Natija ergash gapli qo‘shma gaplar.....	
- Ergashgan qo‘shma gaplarning yordamchilarsiz birikishi.....	
Qo‘shma gaplarning murakkab turi.....	
Punktuatsiya.....	
- Tinish belgilarining ishlatilishi.....	
- Ko‘chirma gapda tinish belgilarining qo‘llanilishi.....	
Rasmiy - idoraviy uslub.....	
- Ish qog‘ozlarini qanday yozish kerak?.....	
- Rasmiy-idoraviy hujjatlarga xos xususiyatlar.....	
Ma‘lumot – axborot hujjatlari.....	
- Ariza.....	
- Ishonchnoma.....	
- Tilxat.....	
- Tushuntirish xati.....	
- Tavsifnoma.....	
- Tarjimayi hol.....	
- Bildirishnoma.....	
- Ma‘lumotnoma.....	
- Hisobot.....	
Foydalanilgan darsliklar va o‘quv qo‘llanmalar ro‘yxati.....	

